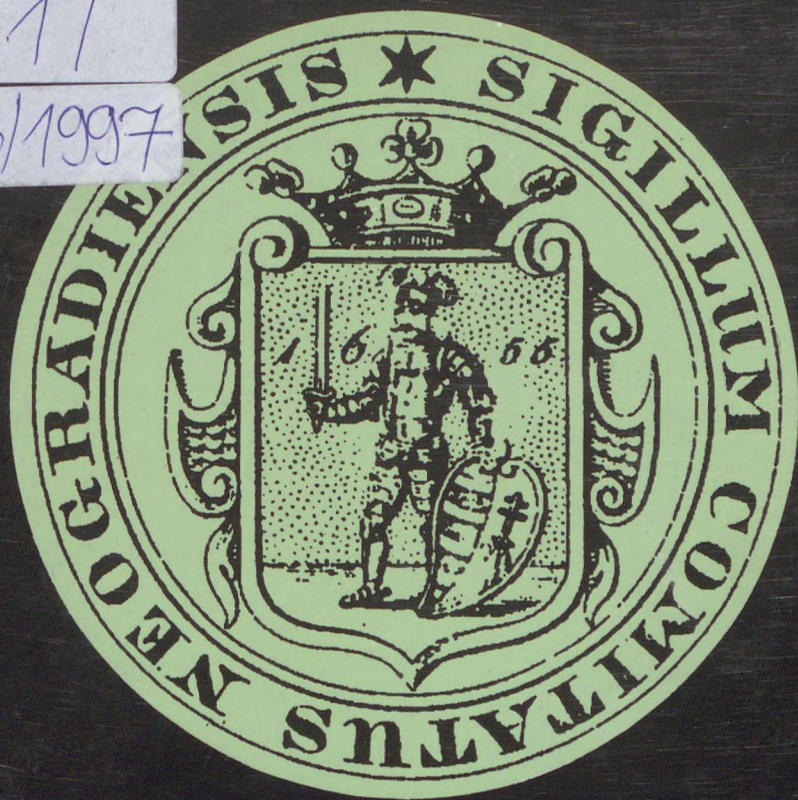

317.031

211

1996/1997

A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

1996–1997

21
5967
1997

A
NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

1996–1997.

21
1996/1
1997

317.031

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE XXI.

Salgótarján

1998

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE
JAHRBUCH MUSEEN DES KOMITATES NÓGRÁD

Szerkesztő - Der Radakteur
KAPROS MÁRTA
SZVIRCSEK FERENC

Borítóterv - Umschlaggestaltung
PRESITS ANTAL
Készült a Polar Stúdió gondozásában

Az évkönyv megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap múzeumi szakkollégiuma
Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata
Művelődési és Közoktatási Minisztérium
Balassagyarmat Város Önkormányzata

Kiadja a Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: dr. Horváth István
HU ISSN 0133-0802

TARTALOMJEGYZÉK

INHALT

Tanulmányok - Essays	7
SALGÓTARJÁN A 20. SZÁZADBAN	
Település- és társadalomtörténeti konferencia	
Pusztai Béla:	
Az önismeret közös felelősség (köszöntő)	9
Horváth István:	
Mentalitás és mítosz	11
Jelenségek és összefüggések Salgótarján 20. századi társadalmi életéből	
Szviriczek Ferenc:	
A szénbányászat és az urbanizáció kapcsolata Salgótarjánban	23
Cs. Sebestyén Kálmán:	
A köz- és magánszféra határán.....	39
(A civil társadalom néhány elemének változása Salgótarjánban)	
Dobrossy István:	
A városfejlesztés stratégiai kérdései Miskolcon a kiegyezéstől a trianoni döntésig.....	57
Milan, Šoka:	
Kiadói tevékenység Besztercebányán.....	61
Vers László:	
Miskolc ipara és kereskedelme az első világháborút megelőző években.....	65
K. Peák Ildikó:	
Ideológia, politika, művészet összefüggései Salgótarjánban (1950 – 1980).....	71
Bódi Györgyné:	
Nyomdák, sajtó, könyvkiadás Salgótarjánban a kezdetektől 1945-ig.....	85
Csongrády Béla:	
A művészet segít embernek maradni.....	95
Salgótarján színházi életéről	
Balogh Zoltán:	
Kaszinók, vendéglők, kocsmák.....	103
A társasági élet színterei Salgótarjánban 1900 – 1945	
Szomszéd András:	
Bányatársulati iskolák Salgótarjánban 1871 és 1946 között.....	119
Dezier, Tóth:	
Besztercebánya 1944-ben.....	131
Dupák Gábor:	
Az MKP Salgótarjáni Szervezetének irata.....	137
Adatok és források Salgótarján 1945-1948 közötti történetéhez	

MANGA JÁNOS KONFERENCIA

BALASSAGYARMAT

Tátrai Zsuzsa:	
Manga János, a szokáskutató.....	159
Fügedi Márta:	
Manga János kutatásai a pásztorművészet terén.....	165
Gyivicsán Anna:	
Manga János és a magyarországi szlovákok kultúrája.....	171
Tari Lujza:	
Manga János hangszeres népzene gyűjtései : 1959-1977.....	179
Bakó Ferenc:	
Egykori pályatársam, Manga János.....	207
Kapros Márta:	
Manga János, a Palós Múzeum etnográfusa.....	213
Paládi-Kovács Attila:	
Manga János, a palócság tudósa (zárszó helyett).....	221

Közlemények - Mitteilungen

Kupa László:	
Pulszky Ferenc emlékezete	227

Ar dachardh na h-Éire

Tanulmányok – Essays

ALVINGA JÁNOS KONFERENCIA
BALASSÁRÁDY

SALGÓTARJÁN A 20. SZÁZADBAN

Település- és társadalomtörténeti konferencia

Salgótarján

1997. október 16-17.

Az önismeret közös felelősség

Salgótarján várossá nyilvánításának 75. évfordulóját semmivel sem ünnepelhetné méltóbban a Magyar Történelmi Társulat Nógrádi Csoportja és a Nógrádi Történeti Múzeum, mint ezzel a rendezvénnyel. Ugyanis „Salgótarján a 20. században” címmel település és társadalomtörténeti konferenciát rendezni gyakorlatilag nem kisebb vállalkozás, – még ha a teljesség igénye nélkül is – mint áttekinteni Salgótarján város létének történetét. Ez önmagában is tiszteletet érdemlő szellemi teljesítmény, de meggyőződésem szerint a vállalkozás jelentősége, hatása messze túlmutat a tudományos intézmények falain, a szakma határain.

„A nemzeti közösség mibenlétéről, s kialakulásáról sokféle elmélet szól, abban azonban mind egyetért, hogy a fejlődés betetőzője, a közösség összetartozásának talán legfontosabb kifejezője a nemzeti öntudat, vagy kissé átfogóbb s mélyebb jelentésű szóval, a nemzeti önismeret. Ha az a felfogás, hogy a közösséget az teszi nemzetté, hogy annak tartja magát, nem fejezi is ki a teljes igazságot, bizonyos hogy a nemzet az önismeret által emelkedik ki a pusztán csak tenyésző lét formájából; ebben a síkban szemléli önmagát, múltja emlékezetét, jelene adottságait, s jövője álmait; ebben nemesedik nyers életösztöne hivatástudattá, túlbabzó élettereje erkölcsi eszmények, vagy politikai célok által irányított vállalkozássá.”

Ez a gondolat hitem szerint nemcsak a nemzetre, hanem a város közösségére is teljes egészében is érvényes és ez a meggyőződés mondatja ki velem, hogy Salgótarján egésze számára túlbecsülhetetlen értékű ez a rendezvény.

A konferencia tudományos értékelése természetesen nem tisztem, ez a szakemberek dolga lesz. A fentiekben megfogalmazott általános értékítéleten túl azonban még egyvalami biztosan megfogalmazható már a tartalom jegyzék alapján is. „Az önismeret anyaga – folytatva a korábbi idézetet – rendkívül sokrétű. Eredet és hivatás kérdései, fajta és műveltségbeli szépségeszmény, hagyomány és reform, a hazai táj képei, a sajátosnak érzett alakváltozásai, történelmi hősök és intézmények, erények és hibák: a sort hosszan folytathatnók.” A konferencia témagazdagsága – a mítosztól a szénbányászaton át a vendéglőkhöz – visszatükrözi az önismeret eme sokrétűségének alapkövetelményét.

Mindezek alapján állítom, hogy ez a tudományos ülés jelentős hozzájárulás ahhoz, hogy Salgótarján tovább emelkedjék „a tenyésző létformából” és ahhoz, hogy a szakma képviselői magas színvonalon teljesítsék „a szellem legelső kötelességét.”

Mindez azonban olyan feladat és felelősség, amelyet nem lehet kizárólag a tudományos intézmények és a kutatók „nyakába varrni”. A város közössége – kitüntetetten annak választott önkormányzata – ezért a maga eszközeivel és lehetőségeivel köteles szerepet vállalni az önismeret építésében. Ez a kötelező szerepvállalás olyan munkamegosztást és együttműködést jelent, mint amit a „Salgótarján a 20. században” című konferencia is példáz.

Pusztai Béla

Salgótarján Megyei Jogú Város polgármestere

Mentalitás és mítosz

Jelenségek és összefüggések Salgótarján 20. századi társadalmi életéből

Horváth István

Salgótarján városi tulajdonságai a XX. század – századunk – jellegzetességeinek hatására alakultak ki. A település, mint város, e század szülötte. Bár való igaz, hogy a *közigazgatási szerep* változására készülő itt létező és meghatározó erők, már a múlt század utolsó harmadában megfogalmazták a *városi státusz* kialakítására vonatkozó korai elképzeléseiket. Azonban végülis a századelő érlelte meg, indította el a városként megjelenés gondolatát úgy, hogy a gondolatból tett lett: a kor szabályai szerint a gazdaságban erős, helyhez kötött *szabadelvű politika*, az országgyűlési képviselő közreműködésével lépett fel újra a beteljesülés érdekében.

A kérdés realizálására – a kor történelmi feladatainak elodázó hatása miatt – még több évtizedet kellett várni, és csak az 1920-as évek elején, a korábbiakhoz képest merőben új gazdasági, politikai körülmények között kerülhetett sor a megvalósulásra: 1922-ben Salgótarján közigazgatási értelemben várossá nyilvánított.

Az itt élők szándékának komolyságát, a feltételek többségének intenzív meglétét jelezte, hogy az új település minőséget igénylő eszméje több korszakot átívelően is virágzott: korai szakaszától, a 20-as évek elejétől, fokozatosan gazdagodott, gyarapodott. Ez a folyamat tart mind a mai napig. Talán nem túlzás, ha megfogalmazom: a ma élő tudatos városlakó nemzedék munkája nyomán juthat némileg nyugvópontra ez a folyamat, amely a gazdag tapasztalatok birtokában végülis kialakítja a XX. századi Salgótarján külső képét, megfogalmazza az új időkben itt élőkre – saját magára – háruló feladatokat.

Felfogásom szerint ez a munka az elmulóban lévő század tapasztalatainak valóságos feldolgozása nélkül nem valósítható meg. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, a fejlődés és megtorpanás elemeinek egyidejű jelenlétét, nem lehetünk a saját múltunk megtagadói. Korszakokat, olykor egyes, meghatározó személyiségek életútját sem zárhatjuk ki vizsgálódó elemzésünkől.

A valóságos folyamatokat megközelítő, szerencsés esetben az adott kor viszonyait ténylegesen újjáépítő történelmi kutatás, munkálkodás időszaka jött el. Ez témánk feldolgozására döntően ható felismerés, amelynek megvalósulása során a bevezető sorokban is jelezzük: a nekirbulás éveit követően a városi eszme Salgótarján életében a harmincas évek végétől, a negyvenes évek közepétől – noha eltérő volt a két időszak politikai berendezkedése – megtorpanó és komoly válságon, sérüléseket okozó mindennapokon érvényesülhetett csak. Az itt élők, a városlakók magatartása – amely létező igényeik alapján mind az öltözködésükben, a lakásberendezés tárgyaiban, és különösképp a közösséghez kialakított viszonyukban, a gondolkodásukban egyértelműen az adott kor városi igényeit tükrözték vissza – vitt túl a válságon. Ez a mind materialisan, mind eszmeiségében megmutatkozó városlakói minőségre alapozó *értéktend* alapozta meg az 1960-as évek közepétől újra induló fellendülést, – amely a magyar törté-

nelmi gyakorlat szerint nem volt hibátlan, és sok megoldása ma vitatható már. – De tény: ez az új követelményekre alapozó, új városépítés megteremtett energiái vitték – viszik át, a napjainkban megfigyelt és átélt változás unos utalan előbukkanó akadályain a települést. E folyamat fontos pillére, hogy a korábban fáradtságos munkával létrehozott új *közigazgatási* és új *politikai* város mellé *felépült* – felépítették – a küllemben is új – velük lényegében szinkronban lévő – várost. Így tehát nem elhanyagolható megtennünk azt a fontos megállapítást, hogy a 60-as években elindult városátépítő folyamat eredményeként jött létre a várost alkotó három elem egysége, amelynek lényege, hogy ennek birtokában, tudatában az itt élők számára biztonságot nyújt ez a felismerés, és az újra csak jelentkező megoldásra váró feladatokra fordíthatja figyelmét. E munkálkodásban döntőnek azt tartom – hogy a várost tartó negyedik pillérként – miként fogalmazódik meg az előre is figyelés követelménye és gyakorlata szerint szuverénül működő *kulturális város*.

A dolgozat e keretek, és e folyamatok között élőkre, Salgótarján népére fordítja a figyelmét. A társadalom kialakulásának összetevőit, a cselekvés lehetőségeit és történéseit foglalja össze. Írójának célja és szándéka nem lehetett más, mint ismeretére és tapasztalatára, az ebből eredő meggyőződésére építve rajzolja meg a visszahúzó mítoszoktól lassan megszabaduló település történeti valóságát korszerűen megközelítő képét, amelyet az itt születettek és itt élők önismeretéhez elengedhetetlenül szükségesnek tart.

Salgótarján és a magyar városfejlődés

Salgótarján a magyar, vagyis a Kárpát medencében végbement újkori városfejlődés XIX. században elindult folyamatának szerves részeként jellemezhető. E folyamatot – a korábbi várossá válási hullámoktól – a piacközponti funkció, a közlekedési csomópont hatás, a gazdaságpolitikai, szellemi vonzáskörzet elvének együttes érvényesülése különböztette meg. A magyar viszonyok közepette az új településeknek négy típusa fejlődött ki. Az *alföldi* városok jellegzetessége a város és tanya kapcsolódása, amelyben az elemző Erdei Ferenc szerint az ősi magyar szállásvagy gyakorlata élt tovább. Az *Erdélyben* kialakult várostípusban az új települési elemeket jellemző kritériumok mélysége és minősége volt jellemző, amelyet mások mellett Egyed Ákos vizsgálódásából ismerhetünk meg. A *dunántúli települések* hangsúlyos tulajdonságát a nyugati hatások erőteljes érvényesülése alakította ki – amelyet Bácskai Vera és mások tanulmányaiból követhetünk nyomon. A *felvidéki városok* kialakulásában és fejlődésében is kitapinthatóak ezek az utóbb említett hatások, de egyedi tulajdonságukat az teremtetten meg, hogy ezek jellegzetesen bányavárosként váltak ismertté. A korai időszakban a só és ércbányászat, későbbi virágzásukat „vas és szén szimbiozisa” váltotta ki. Mindezekben túl közös tulajdonságuk, hogy a nyersanyagot kitermelő munkások más tájról – a középkori Európából – érkeztek az adott városba. Lakáskörülményeik a máshol nem, vagy alig ismert kolónia a telepesek közösségére épülő településrész – rendjében alakultak ki. Felfogásom szerint Salgótarján ez utóbbi várostípusba sorolható. Ezt igazolja az is, hogy Teleki Pál példaként többek között a salgótarjáni széntelep, a gömöri-szepesi, a rudabányai vas ilyenfajta városfejlesztési hatását emelte ki. Mendöl Tibor azt hangsúlyozta, hogy a XIX. századi folyamatokból hasznat húzva Salgótarján volt az a település, amely városként fenn tudott maradni. Az ő gondolkodásából megőrzendő a további város tipizálás motívuma is. Felfogása szerint a felvidéki települések típusába sorolható Selmecbánya, ahol amikor a környéken elfogyott a nyersanyag, akkor a település intézményei révén olyan urbanizáltsági fokot ért el, hogy a városi státusz fennmaradását ezáltal tudta garantálni.

Más települések – Lónyabánya, Bélabánya szerepel nála példaként – a nyersanyag bázis kimerülését követően „visszasüllyedtek” a jellegtelenységbe. E két típus megjelenése és hatásának érvényesülése a felvidéki városok esetében ténylegesen kimutatható. Megjegyzendő, hogy Salgótarjánban nem az előbbi – a selmecbányai – példa, hanem az utóbbiakban megjelenő motívumok voltak az itt megjelent vállalkozók tudatában az erőteljesebben jelen. Ez mélyen hatott az itt élők mindennapjaira. A XX. század elején még sokan úgy vélték, „hogy a tarjáni bányák rövidesen kimerülnek, és Salgótarján visszasüllyed eredeti jellegteleniségébe, melyből a bányászat emelte ki.” A leírtak részbeni igazságát, annak veszélyét elismerve úgy vélem, hogy akik így gondolkodtak nem vették figyelembe az ipari, a közlekedési fejlődés elemeit, később a városi karaktert alakító oktatási, kulturális és más intézményekben indukált, a településen megjelent és megerősödött hatások érvényesülését, a népesség számának és foglalkozási struktúrájának gazdagságát, amelyek képesek arra, hogy a korábbi városteremtő funkciókat átvevé biztosítsák – biztosították Salgótarján további városi létét. ⁽¹⁾

Salgótarján újkori története azt igazolja, hogy a nyersanyagbázisra épülő és megszilárduló tipikus városi szerkezet nem örökérvényű. E hatásra létrejött minőség lehetőséget teremtett arra, hogy a megváltozott feltételek felismerésével, tudatos munkával, az akkumulálódott szellemi erőre építve kialakítható a jövőre nézve is pezsgő, valóságos városi élet.

Város és lakói

Salgótarján népessége – társadalma – különleges eszközök és technikák alkalmazásával alakult ki. A folyamatban meghatározó volt a *toborzás* módszerének jelenléte. E módszer erőteljességét mutatta, hogy általa a város társadalma a kis számban megmaradt tősgyökeres helyi lakosokra, a kialakult vonzaskörzetéből bejárókra, később betelepülőkre (mostanra újra a városkörnyéki falvakba kitelepülőkre) és a nagy számban ideérkező, sokszor más nyelvet beszélő rétegre tagolódott.

A toborzás fogalma az irodalomban a *katonaság*, valamint a *bányászkodás* kapcsán jelent meg. Tekintettel arra a tényre, hogy a város esetében ez utóbbi irány meghatározó volt, a gyakorlat mikéntjének áttekintése indokolt. Toborzó gyakorlat elsősorban és hangsúlyosan a múlt század végén (az 1890-es években), e század elején vált kiterjedtté, amely révén a lakosság szám erőteljesen felduzzadt.

A toborzók elsősorban távoli falvakban élő *postamesterek*, *tanítók*, *tisztviselők*, *papok*, *vendéglősök*, *korábban a vállalatnál dolgozók* közül kerültek ki, akik hangsúlyosan a beszervezettek után járó jutalék miatt vállalkoztak e feladatra. Forrásunk szerint, „mivel a munkások egy-egy vállalat számára történő megnyerése számukra jövedelem forrás volt” kialakult a toborzók törzsgárdája. Munkájuk elismerésének két módszere dívott: vagy 150 Ft fix jutalékot és havi 30 Ft tiszteletdíjat kaptak, vagy fejenkénti díjazásban részesültek. E szerint: a 18 évnél idősebb, egészséges szállító vagy tanulóvajár után 1 Ft-ot, nőtlen vajár után 3 Ft-ot, nős vajár után 2 Ft-ot kaptak a beszervezők. Negyven évnél idősebbet nem toborozhattak. Havonta egy összegben kapták meg díjazásukat. Az adatok is igazolják, hogy elsősorban a nőtlen vajárok voltak a keresettebbek. A toborzottakat 25-30 fős csoportokban küldték, és ideális esetben így is érkeztek meg a bányagazgatóságokhoz, a vállalatokhoz. A vállalat megbízottja általában távirati úton, olykor levélben tartotta a toborzóval a kapcsolatot. 1891-ben már egyes körzetekben ál-

landó ügynökség felállítását is tervezték. A toborzó mindig pontosan megjelölte, hogy hova kell bányász. Az első időszakban Inászó és Salgótarján volt a célállomás.

A toborzottak eredeti lakhelye elsősorban az akkori Felső-Magyarország volt. De az ideérkezettek között volt galíciai, bánsági, bihari, Bars megyei, stajer, karinthiai, Hunyad megyei, krassó-szörényi lakos is. Az első Salgótarjánba érkezett bányászok Selmechányáról, Körmöcbányáról, a Szepességből áttelepült ércbányászok voltak. Közülük a név szerint is ismertté vált Windisch András idekerülését tipikusnak is nevezhetjük. Forrásunk tanúsága szerint a megnevezett személy Körmöcbányán volt ércbányász. „Egy odavaló vājār ment vissza Salgótarjánból. Megmutatta az ottaniaknak a fizetési bárcát, és mondta, hogy 3-6 koronát lehet keresni hetente.” Ez jóval magasabb szintű volt az átlagosnál. A megélhetést biztosító bér nívója megévtizedekig magasan állt. Förster Kálmán az 1920-as években is azt a megállapítást tette: „most többé kevésbé existenciális érdekből lakják városunkat.”

Minden munkás – a felvételét követően – megkapta az utazási költséget. Ha nős volt, és vele érkezett a felesége, ő is részesült a juttatásból. Ezen túl az utazási időre 80 krajcár élelmezési hozzájárulást, megérkezés után lakáskiutalást kaptak. Arra külön figyelmet fordítottak, hogy mindig megfelelő számú lakás legyen. Ez később megváltozott.

A toborzottak kötelessége volt, „hogy egészségük rendben legyen” ezt bizonyítvánnyal is igazolniuk kellett. Írásos munkakönyvük volt, és aláírásukkal igazolták, hogy „munkára kötelezték” magukat. Előfordult – például a Hunyad megyéből 1891-ben érkezettek között – hogy „leköszönés nélkül elhagyták munkahelyüket”. Ilyenkor a vállalat a hatóságok közreműködését kérte, hogy anyagi kárát megtérítsék. Az ilyen munkásokat beszerzőket is megfeddték.

A toborzás hangsúlyosan *kampányszerű* volt. Ezt elsősorban a szén iránti igény határozta meg. Nyáron – ősszel több létszám kellett, télen-tavasszal a toborzó munka visszafogottabbá vált. A „liptákokat késő tavasszal, nyáron” nehéz volt visszatartani. Emiatt kezdetben nem mindenki telepedett meg az üzem környékén létesített kolóniákon. Az ideiglenesség megszűnése elsősorban a század első évtizedétől vált gyakorlattá.

A toborzás elsősorban a termelésben résztvevő fizikai munkásokra vonatkozott. A szakképzett munkaerőt – mérnök, altiszt – igénylő állásokat elsősorban Bécsben, Budapesten megjelenő újság hirdetése révén biztosították. Gyakori volt az ismeretségre alapozó ajánlás is e körben. ⁽²⁾

A toborzás ténye és tartalma nagy hatással volt Salgótarján korai fejlődésére. A hatások közül hangsúlyozni szükséges azt a tényt, hogy az így ideérkezők nem a településhez, hanem a *tevékenységhez*, az érintett gyárhoz, bányához kötődtek, akár ideiglenesen, akár tartósan maradtak is Salgótarjánban. Ugyancsak fontosnak tartom, hogy a település népességének alakulását a megkereshető pénz, a *haszon*, a vagyon ilyen-olyan mértékű megszerzése motiválta. E két tény hatása hosszú ideig – valószínű szinte napjainkig – érződött, és az itt élők kötődésének minőségét is jellemezte.

Ennek igazolására elegendő az 1946-os újságcikk néhány sorának felvillantása. E szerint: „A szén és ezzel kapcsolatos ipari üzemek létesülése csalta ide az országot és a szomszéd államok minden részéből a szerencsepróbálók tömegeit, és ennek a heterogén népelemek utódai a mai lakosság törzse. Itt tehát mindenki idegen, gyökértelen. Hiányzik a lakosságból a „hagyó-

mány folytán kialakult lokálpatriotizmus" halovány nyomát az egyes üzemekben „mint külön kis köztársaságokban” tapasztalta meg az újságíró. ⁽³⁾ Erre a motívumra építve a település egészére érvényes, érzelmileg is megalapozott kapcsolatot tartósítását is el lehet érni – megfelelő újabb, tudatos technikák alkalmazásával. Hiszen a gyári kötődés, az értéket létrehozó munka képes ilyen hatások kialakítására. Ezek sorában a legfontosabb a *műveltség* fogalom bevezetése, átfogó alkalmazása, amely az egyén és közösség egészére nézve fejlesztő folyamatokat alakított ki, és a kibontakozó stádiumban lévő állapotok tovább gördülésére alkalmas.

A toborzás megváltozott eszközrendszerének alkalmazására Salgótarján újkori történetében találunk újabb példát. A hatvanas évek elején megfogalmazott „ezer szakembert Salgótarjánnak” tematikájú politikai és állami szinten is megjelent döntés, a néhány évvel későbbi „kulturcentrum” határozatként ismét feladatterv tartalma miatt így is értelmezhető. A két szándék nem mást célzott meg, mint a város értelmiségi – polgári – hagyományozottságú társadalmi csoportjának mennyiségi és minőségi növelését. A két, összetett tennivalókat megfogalmazó döntés bennük meghúzódó naivitás ellenére hosszú ideig érvényesült. Hiszen a foglalkoztatási, szakmai igények együttesen érvényesültek a kereseti és lakásügyi feladatok megvalósításával. A tartalmi követelmények motorja az ideérkezők ismert nívója volt, azaz látensen a fentebb említett szakmai és általános műveltség kritériumának minőségi jelenlétét felismerő gyakorlat alkalmazása miatt ágyazódtak be, a város történelmébe.

Három demográfiai robbanás és következménye

Salgótarján lakossága a XIX. század közepén a kor nívelján élő erőteljesen feudálizált, a népeség számát nézve nógrádi viszonylatban a gyenge közepes szintet mutatta. Az 1850-es népszámlálás szerint 808 lélek élt a faluban. A foglalkozásra nézve nem volt teljesen homogén: a föld megművelésére, az erdő hasznának betakarítására, az állattartásra – elsősorban a makkkoltatásra épülő sertéstartásra – fordította figyelmét és erejét.

A hagyományok szerint élő palócok életét a gazdasági élet terén bekövetkezett fejlődés minőségileg átszervezte: a nagy számban ideérkező újonnan munkát vállalók tömegei szétfeszítették a korábbi közösségi kereteket, amely hosszú időre megbénította a régi falu közigazgatási, közbiztonsági életének rendjét: működőképtelenné tette, ezáltal az új követelmények kialakításának pályájára kényszerítette azokat.

Az első nagy változás az 1850–1869 közötti időszakban történt. Az addigi népességben csendesen fejlődő falu – 1826-ban 717 lelket írtak össze – lakóinak száma több mint négyszeresére duzzadt. 1869-ben 4.184 fő számláltatott össze. A változás traumatikus viszonyokat teremtett. A falu szerkezete megbomlott. Az ideérkező népesség nyilvántartása, ellátása falusi viszonyok között megoldhatatlan volt. Kezdetét vette a más típusú, a korábbiól eltérő intézmények kialakulása: a népesség-nyilvántartások a termelés helyén, de nyilvánvalóan a saját gyári, üzemi igények szerint születtek, a hagyományos falusi lakások mellett új típusú, gyorsan felépíthető házak jelentek meg, amelyek anyagának kiválasztása is eltért a megszokottól: a tartós, több generációs palóházak falusi épületét a gyorsaság, az ipari praktikusság váltotta fel. A megjelenő sokadalom a mindennapi élet valamennyi területére kiterjesztette hatását. Ha a falu korabeli reagálását legáltalánosabban fogalmazzuk meg, akkor azt a felkészületlenség, a meglepett ember magatartásával jellemezhetjük.

Az újabb gazdasági fejlődés, újabb néptömegeket indított el a település felé, noha az intenzitása már csökkent, a mennyisége viszont ekkor is meghaladta a meglévő lehetőségeket. Az 1880-1910 közötti gazdasági prosperálás, a település fejlődésének első virágzó korszaka volt. Az időszakban megépülő új üzemek, további munkaerőt igényeltek. A népesség 1880-ban 7.726, 1900-ban 15.380 fő volt. Akkor amikor az ország más részén a kivándorlás miatt csökkent a népesség itt ellenkező folyamat bontakozott ki.

A korábban elindult folyamatok hatása – amely hangsúlyosan a hagyományos falu hatalmi – közigazgatási szintje, és akkor és a feladatok által előírt követelmények, lehetőségek közötti *ellentmondásból* származott – nem csökkent, sőt némileg fokozódott, hiszen a több nyelvűség, a több vallásúság új motívumai gerjesztett további feszültségeket a korábban hagyományosan csak magyar, és csak római katolikus vallású településen. Az 1870-ből származó adat szerint, a lakosságnak 2/3-a nem magyar anyanyelvű volt.

Az éleződő viszonyok, a szélsőséges ellentmondások jelenlétét, azonban más motívum megjelenése is gazdagította. A településen megkezdődött a belső telkek értékesítése, Tóth Gyula – hosszú időn át volt falusi bíró – leírásából ismerjük, hogy a csábos vásárlási ajánlatok nem maradtak hatás nélkül. Megjelent a szabadversenyos kapitalizmus velejárója: a *telekspekuláció*, úgy tűnt, hogy ebben a település vezetői közül többen is bekapcsolódtak, amelynek velejárója lett az eddig ismeretlen *korruptió* hosszú évtizedes jelenléte. A kortárs így jellemezte a jelenséget: „milyen csinos kis városka lehetne ma Salgótarján, ha céltudatosabban irányították volna fejlődését az arra hivatottak, s nem gáncsolták volna el a legszebb ideákat a helybeli korifeusok. Sajnos azonban legtöbbször a szűklátó önzés és kapzsiság érvényesült.” ⁽⁴⁾

A népesség újabb nagyarányú számszerű gyarapodása már közelmúltunk gazdasági felindülésének velejárója. Az 1960-as 26.622-fős városi népesség az 1980-as évek végére megközelítette az 50.000 főt. A korszak jellegzetességei a korábbi évek tapasztalataiból táplálkoztak. A nagyarányú lakásépítések arra utaltak, hogy a település felkészült az újban ideérkező munkát vállalók fogadására. A munkaalkalom a korábbi hagyományos bányai lehetőségek hangúlyai helyett áttevődött az ipari üzemek irányába. A közigazgatási szakellátottság mellett az igények szerint kiteljesedett a foglalkoztatottsági struktúra: orvosok, közgazdászok, jogászok, pedagógusok nagy száma *kedvezőbbé*, kiegyensúlyozottabbá tette a város társadalmi életét.

A város létszámának változásában a XX. század második évtizedétől jelentkező természetellenes hatások is szerepet játszottak. Az 1920-as trianoni döntés a felvidéki magyar lakosság áttelepítését is magával hozta, az erdélyi konfliktus az abból az irányból érkező menekültek megjelenését eredményezte, és végül az 1945 utáni párizsi békeszerződés utáni nemzeti elvakultság újabb felvidéki magyar népesség letelepedésével járt. Az események ellentmondásai a jelzett időszakban megjelenő „zsúfoltságban” is kicsapódtak. Az újabb időszakban ténylegesen meglévő gazdasági restrikció a városlakók létszámára kedvezőtlenül hatott. Valószínű, hogy a mesterségesen is hangoztatott „válságövezet agitáció” jelentős – elsősorban a meghonosodott minőségi erő irányában ható – veszteséget okozott.

A lakosságszám változása érzékenyen mutatja az elmúlt évtizedek gazdasági fejlődését, vagy visszafejlődését, és politikai változásokból adódó ingadozásokat is figyelemmel lehet ezáltal kísérni. A manapság tapasztalható és a népesség irányából érkező, bizonytalanságot jelző rezgések kiegyensúlyozódása indokolt. A megvalósulás kritériuma a gazdasági-urbanizációs folyamatok tényleges és tartós hatásában rejtekezik.

A közösségi életterek és formák felbomlása

A különböző időszakokban érkezett új szokásokat hozó új népesség megváltoztatta a település *külső* képét is. Azok akik telket vásároltak és építkezésbe kezdtek, új módit honosították meg. Addig az „öslakosság szorosan a hegy lábához építette házait úgy, hogy az út és a lakások között 10-20 méteres előkert vagy udvar maradt. Az újonnan épült házak ellenben az uccához szimultak.” A 80-as évek elején megépült a nevezetes Polacsek féle polgárház, amely az első kétszintes épület volt. Ezt követően a város fő utcáján álló épületek rendje tovább változott: az emeletes házak sora épült fel a Fő tér környékén. Mindez alapjaiban módosította az 1875 után nagyközségként élő falu képét. A változás az itt élők életmódjában új típusokat honosított meg. Részben a máshonnan idehozott szokások szerint megjelenő kisiparosok és kereskedők a lakószobával összekapcsolt kisműhely, bolt rendszerét alakították ki. Másrészt a szükségképp megtelepedő egyes értelmiségi foglalkozású népcsoport – orvosok, ügyvédek – célszerűségi szempontból használták lakásuk egy részét rendelőnek, vagy éppen irodának. Az épületek földszintjén a bolt, az iroda volt többnyire, míg az emeleten a család lakrésze volt. A régi szalma, zsúp vagy cserép fedésű hajdani parasztházak eltűntek a település központi részéről. Ezekről az évektől kezdődően a gyors polgárosodás által diktált követelmények szerint, az építetők egyéni elképzelései szerint alakult át a hagyományos mindennapi életter, és a folyamat végén Salgótarjánban is végbement a munkahely és a lakóhely szétválasztódása, amely más minőségben ugyan, de egyaránt végbement a polgári és a munkásháztartásban is. Az igényesebb építkezési gyakorlat mellett a szükség által diktált követelmények miatt a település *perifériális részén* is nagy változások következtek be. A szénkitermeléstől nem távol, az ipari üzemek közelében, az ideérkező nagy tömegű ember elhelyezését, lakhatási viszonyait kellett megteremteni. Ez a szempont meghatározta az építkezési módot is. A lehető, „legkönnyebb módon” felépült épületek – barakkok – rendszerre vált alkalmassá a munkástömegek nagy részének befogadására. A bányaművelés helyszínének változását ezek a könnyen szétszedhető épületek is követték. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek nem véglegesen szolgáltak lakhelyül. Az ideiglenesség volt esetükben a meghatározó. Ezek az épületek az 1920-as években végbement változások miatt változtak át állandó lakássá, és idézték elő a lepusztultság hatását.

Az ipari üzemek közelében létrejövő építkezésekben nagy differenciálódást figyelhettünk meg. A magasabb szakmai tudással bíró szakemberek véglegesítése, meghonosítása a mindenkori gazdasági vezetés hangsúlyosan megfogalmazott feladatai közé tartozott. A számukra – a szakmunkások az altiszték, a tisztviselők tartoztak e csoportba – a polgári építkezési stílushoz és életmódhoz közelítő, küllemében hangulatos kivitelezésű, anyagában tartós, belső elosztásában tágas lakóházakat építettek. Az építkezéseknél az angol – kertvárosi jellegű – stílus éppúgy jelen volt, mint a gyakorlatiasabb német településszervezési elképzelések.

A korai és a kibontakozó építkezések időszaka – a múlt század 80-as éveitől az 1930-as évek közepéig tartott e korszak – a város, a körülötte lévő telepek esetében a kor szintjén álló urbanizációs, polgárosodási folyamatokból eredő követelmények szerint alakultak át döntő módon a lakóhely használatának szokásai. Ezt követően – lényegében a 30-as évek végétől a 60-as évek közepéig elhúzódóan az eredeti, kellemes kisvárosi hangulatot hordozó településkép leromlott. Már korábban sem volt szinkronban az építkezés és a hozzárendelt infrastruktúra, ez az ellentmondás végletessé tette az itt élők helyzetét.

Mindezek az összefoglalóan elmondott okok vezettek el odáig, hogy a 60-as évek közepétől elkezdett városrekonstrukció szétrombolta az addig ismert településképet, és a 80-as évek végére kialakította a korszerűnek nevezhető mai városképet: a központot, a vele kapcsolatban álló nagy lakótelepek rendszerét. A fő építőanyaga is jelentősen változott: a panel, az előre gyártott házigyári elem vált uralkodóvá. Napjainkban azonban megfigyelhető, jól érzékelhető a korábbi életmódhoz, szokásokhoz való visszatérés igénye. A gyakorivá váló esetek a családi házas, üdülőkörzetes építkezések tartós jelenlétével jellemezhetők leginkább. ⁽⁵⁾

A nagy változások hatása ma még csak részben ismert. A manapság – az ezredforduló táján – éretté vált nemzedék körében terjed el a régi város – a gyermekkor – iránti, soha vissza nem állítható vonzalom, amelynek az identitásra, a helyhez kötődésre gyakorolt hatása egzaktan nem mérhető, de a lakhely változtatásnál minden bizonnyal szerepet játszó tényező.

A lakóhelyi viszonyok változása magával hozta a mindennapi élet alapvető módosulásait is. E folyamat tetten érhető az öltözködés változásaiban is. A hagyományos palóc falu XIX. század közepi viselete megfelelt a más településeken megtalálható, a mindennapi paraszti – erdei munka által megkövetelt feltételeknek. A XX. század táján végbement a népviseletben bekövetkezett ún. kiszínesedés, amely elsősorban a női ruhákra volt jellemző Salgótarjánban már nem volt érzékelhető. Azonban az itt is érvényesült, hogy elsőként a férfi viselet változott meg. A házilag előállított ing és gatyá helyett a nadrág – kezdetben csak vasárnap – elterjedését nem lehetett megállítani. A hagyományos férfi viselet a 90-es években kezdett megváltozni és akkor tűnt el végképp, amikor tömegesen jártak a salgótarjáni és a környező bányákba. Nyári Albert írta: „A század elején a módosabb legények *készen vett* „mesteremberes” ruhát kezdenek hordani, és akik Salgótarjánba járnak munkára azok vasárnap is magukon felejtik a pantallót.” Káráron azt is mondták. „A bánya vitte el a viseletet.”

Az ipari, a bányai munka, és az ideérkezők szokásai együttesen alakították a ruházatban, az öltözködésben végbement változást. A férfi ruházat színei megváltoztak. Noha különbség érzékelhető a városban, a kolónián élők, sőt egyes foglalkozások – bánya, üveggyár, acélgyár – esetében a ruházat minőségében, az egyöntetűbbé váló szürke cajn anyag vált uralkodóvá a fizikai munkások között. A fokozatos és lassú változás a harmincas évek közepére stabilizálódott, amikor is a férfiak többnyire simlis sapkában, felgombolt zubbony szabású szürke kabátban, alatta szürke ingben, szürke nadrágban és igen gyakran kapcával használt magas szárú bakancsban jártak munkába. Az időszak városi fő közlekedési eszköze a „bicigli” volt. A gyári munkások szokásait és lehetőségeit mutatta be az a tény, hogy igen gyakran a munkaruhát a „jó ruházatuk fölé” vették fel.

A munkaruha és a hétfégi ruha közötti különbség is szembetűnő volt. Mind a telepen, mind a városban élő munkások értékrendjét erőteljesen befolyásolta, hogy „a polgárosodás útján vannak” – írta Szabó Zoltán közismert tényfeltáró művében. A ruházatkódás általános jellemzésénél a századfordulótól kezdve feltűnt, hogy egyre inkább a Budapestről elterjedő divat naprakész követése volt a jellemző. A szabad időben, a várnap viseletben volt ez érzékelhető. Az ifjak – legények és lányok – mellett a többi korosztály is szívesen öltözködött – öltözködik a mindig megújuló módi szerint. Az öltözködési szokásnak ez a vonulata máig jellemző ⁽⁶⁾

A *polgárosodás* folyamatának hatása széles körben érvényesült. A század végétől szinte napjainkig tartó *sajtó orgánum* alapítási törekvések, a nyilvánosság iránti vonzódás, és annak a település közéletére gyakorolt hatása egy-egy jelzés, állomás a település történetében.

A még nagyközségi státuszú helyiségben letelepedett vállalkozók, szabad gondolkodású értelmiségiek a kezdeményezői a lapalapítási törekvéseknek. 1897-ben Salgótarján és Vidéke, 1901-ben ugyanezen a címen, 1903-ban Új Salgótarján és Vidéke, 1902-ben Salgótarjáni Lapok, 1911-ben Salgótarján, 1914-ben a Salgótarjáni Újság, és a századelőn egyedülálló laptípus, a divatlap is megjelent Parisiana címmel. A sajtó területén jelentkező „gründolási” hullám imponáló sorozata jelzi az itt élők szellemi ambícióit, törekvéseit is. A kor jeles személyiségei: Höpner Gyula vállalkozó, Török Sándor anyakönyvezető-helyettes, dr. Jungmann Dezső, Dömötöri Németh Péter újságíró, Pap Dezső költő, Rósenberg Miksa, Laufer Ernő nyomdász-vállalkozó, Polacsek Vilmos kereskedő emelendő ki abból a sorból, amelyek kezdeti indulásnál figyelemre érdemes tevékenységet végeztek. Szinte közös szándékukat fogalmazták meg a Salgótarjáni Lapok vezércikkében. „Foglalkozunk mindazzal ami városunk és vidékének közönségét érdekli. Nagy súlyt helyezünk a helyi dolgokra, megyei eseményekre, de miután Salgótarján mint gyár- és bányászváros (ekkor még község – H.I.) elsőrendű helyen áll, lapunkban állandó rovatot nyitunk a bányászat és kohászat érdekeinek is. Vezércikkeinkben a lap élén mint a közügyek harcosai küzdünk, tárcáinkban élvezetes olvasmányokat óhajtunk nyújtani, karcolatokra, szellemes csevegésekre mindenkor gondunk lesz.”⁽⁷⁾

A korábbi, lényegében egynemű község közösségi – felekezeti tekintetben kiszínesedett azáltal is, hogy új *egyházközösségek*, a hitélet gyakorlásának új területei jöttek létre. A hagyományos római katolikus templom mellett, az ágostai hitvallású evangélikus egyház 1872 szeptember 22-én fogadta el önálló egyházalapítási határozatukat, és 1882-ben felépítette az egyházközség templomát is. 1900-ban iskolaépítésbe fogott az acélgvár támogatásával. Népesége az új telepések munkások és vezetők, a fiaik soraiból került ki. A református egyházközség 1901. május 27-ére tűzte ki alakuló közgyűlését, és kezdte meg tevékenységét. Az 1900. évi népszámlálás során Salgótarjában 1.385 evangélikus, 231 református hívő lakost írtak össze.⁽⁸⁾

A településen 1895-ben alakult meg hivatalosan az Ortodox Izraelita Hitközség. A *zsidóság* első hulláma a bányanyitások első korszakában – 1850 után – érkezett Salgótarjánba, a második hullám a 80-as évektől folyamatosan telepedett meg és vált a városban honossá. Megteremtette önálló anyagi alapjait, ápolta saját közösségi kultúráját és intenzíven bekapcsolódott a település mindennapjaiba. Számuk 1900-ban 965 fő, 1941-ben 1.297 fő volt. A településen élő más népeséggel harmóniában élt. Ellentéteket csak külső erő és sanda politikai szándék tudott szítani az itt élők és a zsidóság között. Erre több tragikus esemény szolgál például. Így 1909-ben, 1919-ben és a legdrámaibb 1944-ben történt.⁽⁹⁾

A *cigányság* itteni életéről a XVIII. századtól van ismeretünk. 1776-ban 2 családban 9 fő cigány élt Salgótarjában. A korai időszakban „a vas megmunkálás fortélyait ismerő mesterek voltak”. A XIX. század végétől a „szórakoztatóipar” adott sokuknak kenyeret. Számuk a századfordulón sem volt magas: 98 főt írtak össze. Önállóságukat korán megszervezték. Az 1899. októberében elfogadott községi szabályrendelet szerint önálló vezetőjüket – a cigánybíró – elismerte a hivatal, és rögzítette: „A cigánybíró a községtől elkülönítve levő cigány telepen a községi hatóság rendeleteinek végrehajtó közegeként működik; utasítást a bírótól illetve a főjegyzőtől és a közigazgatási aljegyzőtől, vagy a rendőrtanácsostól esetről esetre kapja.” Éle-tüket a városrekonstrukciós munkálatok alakították át: amikor a város különböző pontjaira telepítették őket.⁽¹⁰⁾

Az egyéni értékrendet meghatározó motívumok

Salgótarján arculatának alakításában megjelenő folyamatok és erővonalak feltűnő módon a *politika a politizálás körül* kristályosodtak ki.

A sok tekintetben speciális tartalmú helyi társadalom fejlődése és mozgása – úgy tűnik – nagyarányú személyes részvételt igényelt, és naponta feltöltötték, izgalmi állapotban tartották az itt élőket. Az átpolitizáltsági igény pozitív tartalma ezen a hőfokon ellentmondásos volt. Az ellentmondás leginkább abban érhető tetten, hogy létrehozta azt a magatartást, amely mivel hangsúlyosan a napi feladatokra koncentrált, gyakorta felszínes is maradt. Ha tovább vizsgálódunk, láthatjuk: az országos politikai trendek természetsszerűleg érvényesültek a településen is, és jobbra kialakultak az érvényesüléshez szükséges eszközei – a pártok – de ezek gyakorta kötődtek egy szűk csoport hatalmi ambíciójához, és intenzitásuk a mindenkori hatalomban lévők erejétől függött. A falusi állapotból nagyon kevés tradíció maradt fenn. Így a 48-as eszméhez való ragaszkodás századfordulón megjelenő gyakorlata nem tudott tartósan vonzóvá válni. Az ismert viszonyok miatt kevés volt a társadalmi bázisa. Ekkor már a közfigyelem, a személyes érdeklődés is elsősorban a helyi gazdasági viszonyok által meghatározottan – a szabad versenyre alapozó *liberalizmus* irányába mozdult el kis részben, nagyobb hányadában az ugyancsak újdonságként megjelenő *szociáldemokrata* gondolkodás követője lett. A település történetét búvópatakként végigkísérő eszme – annak eltorzításával együtt – az egyik meghatározójává vált az itteni magatartásnak.

A szociáldemokrata párt – az MSZDP – helyi csoportja a megalakulástól (1903), a két munkáspárt – az MKP és az SZDP – egyesüléséig (1948) legálisan működött. Az első világháborút követő időszakban tömegbefolyásukat jelezte, hogy 1922 és 1924 között képviselőt (Králik Ferencet) tudtak a magyar parlamentbe küldeni. E mozgalom egyik irányzata radikalizálódott – elsősorban Baglyasaljához kötődően –, amely, révén az *illegális* – a föld alatti munkásmozgalom – jelei is nyomon követhetők Salgótarjánban. Az Oczel-család és a közvetlen környezetükben élők képviselték e szándékokat. Törekvéseik hatása, bázisuk az 1945 utáni években túlhangsúlyozódott, a hatalmi státuszok megszerzésénél nagy súllyal volt jelen az illegálisítás ténye. A dolgozó családtagok örökölték az ebből származó privilégiumok jelentős részét.

Mindezek károsan hatottak a nyilvánosság gyakorlatára, beszűkítették, szektaszzerűvé tették egy-egy időszakra a mozgalmi életet.

E két gondolatvilág a világháborúk közötti időszakban a *nemzeti érzületekkel* gazdagodott, amelynek motívumai a testközelből megtapasztalt államhatár változás okozta hatásokból alakultak ki. A második világháborút követően mind a hatalmi, mind a köznapi figyelem is építkezett belőle, az olykor felerősödő lokálpatriotizmus alapjait képezték. A kereszténység közösségépítő eszmevilága tartósan és folyamatosan hatott a városlakók között. A hatása alatt élők köre színes, de nem széles. Az itt élő orvos közösségből és más polgári erő közül épp úgy találtunk meghatározó személyiségeket, mint a nők és a fiatalok, olykor a munkások soraiból is.

Az általános jelenségek mellett a korai – tehát még a múlt század közepétől elindult – gazdasági fejlődés személyes hatásai közül különösképp a *szolidaritás* gondolatának gyakorlati megjelenése volt figyelemreméltó. Az új eszme – amely a paraszti közösségek tradícióiból csak kis részben táplálkozhatott – elsősorban az üzemi tevékenységgel együttjáró bajok, balesetek, személyes tragédiák enyhítésére létrejött bányatársulási intézményében jelent meg és érvényesült.

A másikra is figyelő személyes magatartás a későbbiekben is megmaradt, fejlődött és kiszélesedett. Századunkban kibővült és a korai segítőkészség erős szociális érzékenységgel gazdagodott. Ezek adták a nagy, országos figyelmet is kiváltó megmozdulások a motívumait is, /Lásd: az ún. éhségmenet 1926-ban, bányászsztrájkok 1929-ben, és 1939-1940-ben, üveggyári sztrájk 1940-ben/ amelynek eszközévé a kialakuló szakmai szerveződések, a szakszervezetek váltak.

A várost alakító személyes tényezők között megkülönböztetett figyelmet és hangsúlyt kapott az egyéni képességeket, az öntevékenységet feltáró, a szakmai ismeretet összekapcsoló *kulturális magatartás*. Az iskolák létesítése, gazdagítása állt e tevékenység egyik pólusán, a másikon a szabadidőben végzett munka. A település történetének korai szakaszától fogva természetesen ható építőelemeivé váltak az önképző körökben, dalárdákban megszerzett javak. Jó részt ezekből merített, noha természetesen önálló utat járt be a művészeti tevékenység sokszínű, fejlődő világa is.

Elgondolkodtató, hogy a két világháború közötti időszak legjelentősebb szellemi áramlatai, így az irodalomban kialakult, és onnan szétsugárzó népi-urbánus vita, eszmék közötti párviadal éppen csak súrolta a város szellemi életét. A vélemények különbözőségének jelenlétére, kifejeződésére több lehetőség is adódott volna Salgótarjánban. Erre leginkább Szabó Zoltán Cifra nyomorúságának a város társadalmát érintő fejezete adott volna okot, amely külön is megjelent a Válasz 1938-as számában. Forrásunkkal megegyezően vallom „A Cifra nyomorúságnak a többi népi szociográfiától megkülönböztető értéke, hogy megpróbálja a munkásságot elhelyezni a társadalom, de leginkább egy táj, a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe” társadalma struktúrájában, amivel járatlan utat választott. A munkásosztálynak a társadalomban elfoglalt helyét sem a népi szociográfia, sem a népi ideológiai gondolkodás nem tette tárgyává. Révai szemére is vetette Szabó Zoltánnak, úgy próbálkozott meg a „proletár-szociológiával”, hogy nem tett említést „a salgótarjáni bányászok nagy múltú szocialista mozgalmáról”.⁽¹¹⁾

A település arculatára, az itt élő emberekre ható világ, az elmúlt történelmi évek hatása ellentmondásos. Természetesen ennek következményei a mindennapokban is megjelennek és az ellentmondásokat kiváltó motívumok sem kerülhetők meg. A számomra legfeltűnőbb az a vonás, hogy a közösségre és az egyénre ható *történeti kultusz* nem vagy alig alakult ki. A magyar történelemben a város életében jelentős személyiségek – legyenek azok akár politikusok, /mint Kossuth, Széchenyi/ – legyenek írók, művészek /Petőfi, Arany J. Ady, stb./ hatása lényegében nehezen kitapintható. Az első polgármester kultusza napjainkban kezd kialakulni, mellette más előremutató példát jelentő személyiségek alig jelennek meg. Talán a Madách és a Mikszáth kultusz erőre kapását lehet jól érzékelni. Az iskolák újkori névadási akcióiban inkább a kampányjelleg az erősebb, mint a valóságos értékek, kötélemek feltárásának folyamata.

Hasonló a helyzet a magyar történelem, a város történetének eseményeihez kapcsolódó viszonyunkban is. Különösképpen zavaró, ha külső erők kívánják diktálni a felfogásuk szerint megőrzésre alkalmas történeteket. Tanulságos lehet az első magyar köztársaság, valamint a Tanácsköztársaság iránti változások ide idézése. A túlzó heroizálás egykor, az elhallgatás – negligálás ma, egyaránt veszélyes, károkat okozó. Éppen ezért lenne indokolt, az idevonatkozó helyes ismeret terjesztése. Még mielőtt teljesen eltorzulna fontos lenne hogy az 1956-os városi történeteknek is megkezdődjék és intenzíven folytatódjék a hiteles megismerése. A város 20-ik századi történetének feltárásában is fontos feltétel, hogy az emberek, az itt élők kibeszélhessék magukat. Ma is még inkább az elhallgatás motívuma az erősebb, ha a múltról esik szó, pedig

példát serkentőnek vélem az olyan gondolkodást segítő magatartást, amelynek meggyőződése: „Múltunkat bevallani nem a gyengeség, hanem az erő jele.” /Kosáry Domokos/

Napjaink nagy feladatának tartom, hogy a lassan terjedő társadalmi méretű szorongást megállítsuk Salgótarjánban. Úgy tűnik – talán éppen a múlt hiteles megismerésének hiánya az egyik ok – hogy a településen élők között, különösképpen a véleményformáló értelmiségi körökben, fokozódik az önbizalom hiány, erősödik a tétozás. Jó példát jelenthetne akár csak a 60-as években megindult, sok tekintetben önértékelésének feltárása, a tapasztalatainak hasznosítása. Úgy vélem a város hátrányos helyzetének hangoztatása két élű fegyver. Megmutatja napjaink értékrendjében jelen lévő zavarokat.

A város élő organizmus ma is. Van tudata, él emlékezete. Ennek markánsabbá tételéhez szükség van a városi nyilvánosságra, ahol a korábbi feszültségek feloldhatók. A megismert múlt alapján biztosabban léphetünk – a hön áhított – új fejlődési pályára.

JEGYZET

1. Mindezekre: Erdei Ferenc: Magyar város Atheneum. é.n. 8.p.
Teleki Pál: A gazdasági élet földrajzi alapjai Bp. 1936. 446. 590-592.p.
Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Kriterion 1981. 272.p. 288.p.
Mendöl Tibor: A Felvidék. Bp. 1940. 16.p. 26.p. 57. 64-65.p.
Dzsida József: A Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság
Nógrádi szénbányászatának története 1868-1943-ig. Salgótarján, 1944. 69.p.
2. A bányavállalat 1890/1891. évi levelezése. Ford. Belitzky János.
NTM Adattár 2257-59;
Belitzky János: A salgótarjáni első bányamunkások. NTM Adattár 1149-71.sz;
Pesovár Ernő: Gazdasági, társadalmi átalakulás. Gyűjtés 1951-ből.
NTM Adattár 294-67.
3. Munkás Szó, 1946. febr. 2.3.p.
4. Tóth Gyula: Naplóm és elmúlt történeteim. 1922. NTM. Dokumentumtár
5. Hanák Péter: Polgári lakáskultúra a századfordulón;
Salgótarjáni Almanach Salgótarján, 1925. 43., 70.p.; Cs. Sebestyén Kálmán: Arcképvázlat a naplóíróról. NMMÉ 1995.49.p; Tóth Gy: im; Szivircsek Ferenc: Az első „bányász-lakok” Salgótarjánban. (Kézirat, megjelent a Palócföld 1997/3. számában)
6. Manga János: Palócföld. Bp. 1979. 132; 137; 139.p.
Varga Marianna: Palóc népviseletek és textilek. Palócok IV.k. Főszerk. Bakó Ferenc. Eger 1989. 514; 524.p; Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. Bp. é.n. 151; 240.p.
7. Praznovszky Mihály: Nógrád megye sajtótörténete 1846-1919.
Salgótarján, 1985. 34; 43; 50; 54; 60.p.
8. Salgótarjáni Almanach, 1925. 99-102.p. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása I. Bp. 1902. 28.p.
9. Zsidósors Salgótarjánban, Salgótarján, 1994. (Kiállításvezető szövege). Népszámlálási adatok. 1900, ill. 1941. évekből
10. Szomszéd András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében. (A XVII. század második felétől a XIX. sz. közepéig) NMMÉ 1987. 157.p;
Salgótarján nagyközség szervezeti szabályrendelete. Salgótarján, 1900. 135.p.
11. Széchenyi Ágnes: Sznobok és parasztok. Válasz 1934 – 1938.
Elvek, frontok, nemzedékek. Argumentum. é.n. 103.p.
Kállai Gyula (Révai József): Népiség, demokrácia, szocializmus. Budapest, 1934. 74. p.

A szénbányászat és az urbanizáció kapcsolata Salgótarjánban

Szvircsek Ferenc

Salgótarján jubilál

*Salgótarján, köszénváros!
Hetvenöt éve lüktet az élet,
kincseket rejtő völgyed ölen,
bányáidból hetvenöt éve
ömlik az áldott, fekete szén.
S hogyha a tél jó, s tépdesi durván
hóorkán a házfödelet,
benn a családok összeszorulván:
te adod nekik a hőt, meleget.*

Dzsida József (1884-1977) bányamérnök
1923-ban írt versének részlete

Dzsida József bányamérnök-igazgató, a salgótarjáni bányatársulat történetének tudós szerzője mellett írásunkban dr. Martiny Károly (1891-1979) az SKB RT. salgótarjáni műszaki (gépészeti) igazgatójának „Salgótarján és a szén” c. szakmai értékeket felmutató értekezéséből vett gondolatokkal szeretnénk bemutatni a barnaköszén, illetve a szénbányászat szerepét Salgótarján fejlődésében. Közel ötven évvel ezelőtt írt gondolatait a bányászat történeti kutatás csak megerősíteni tudja. Mint írta: „A szén, mint az ősenergiának legáltalánosabb alakja, a meleget adó energiaforrás jelenlétével városok, vidékek képét változtatja meg és ha más – lengyel, francia és német – iparvidékekkel szemben szerényebb keretek között is, de a mi magyar viszonyainkat tekintve annál jellegzetesebben rányomta bélyegét Salgótarján városára és környékére is.”⁽¹⁾

A Salgótarján környéki barnaköszén 1766-os felfedezése, felismerése után 82 évet kell várni a gyakorlati értékesítésének megkezdéséig.

A nagy lehetőséget felismerő Windsteig Georg és Johann Brellich tevékenysége és a Jankovich örökösök érdekeltsége meghozta a kívánt eredményt. Nagybirtokosok, pesti kereskedők, bankárok összefogásával 1861-ben megalakult Szent István Köszénbánya Társulat, mely a korabeli pénzügyi viszonyok következtében csődökön keresztül jutott el 1868-ig, amikor is állami közreműködéssel létrejött a Salgótarjáni Köszénbánya Részvénytársaság, mely elfogadta jogelődjének azon korábbi döntését, mely a bányauzlet központjául Salgótarjánt jelölte ki. A barnaköszén-bányászat centrumának kiépítése nyomban megindult, tárgyalások nyomán a község földbirtokosaitól és parasztjaitól 82 k.hold területet vásároltak bányanyitások és lakótelep építések céljából.⁽²⁾

A 19. század közepén Salgótarján 808 (1840) lakosú magyar falu volt, melyet Mocsáry Antal szerint csak az uraság kastélya ékesített. Határában érdemesnek tartotta kiemelni makkos erdejét és a kőfallal körbekerített vadaskertjét. Földesura Jankovich Antal (1792-1855) megyei alispán, konzervatív földbirtokos volt. A falu képe alig különbözött az átlagos palócfalu képétől, vályog és faviskók, sáros utak és elhanyagoltság, a völgyet szegélyező dombok feltűnő kopársága volt a szembetűnő. A rétek a falutól északra és délre találhatók, a völgyekben szélesen és mocsarasan elterülve. A szántók a falu körüli dombok oldalaira húzódtak, a legelőket szabad vízmosások szabdalták fel. A falu környéki hatalmas erdőség ősi cser-, bükk-, tölgyerdői az évszázados irtások következtében eltűntek, a legeltető állattenyésztés teljessé tette a pusztítást. A Tarján-patak elárasztotta és elmocsarasította a fővölgyet, a lovaskocsik két gázlón, a lakosok gyaloghídon jutottak át egyik oldalról a másikra. „Nádasok rengetege ülte el szélteiben-hosszában a sekély részeket (...), a felburjánzott gaz, bürök, fűzbokrok sűrűjében alig lehetett észrevenni azt a néhány szegényes nádfedelű putrit, mely a falut képezte.” 1850-ben még csak 128 szalmafedelű, fából-vályogból épült parasztház képezte a jövődó város alapját. 1867-re a község 172 házból állt, de már a befejezett vasútépítés révén májustól összeköttetésbe került a fővárossal. A forgalom megindulával nemcsak a barnaköszén-bányászat, hanem a község fejlődésében is fordulóponthoz vezetett be.⁽³⁾

A kérdés, hogy mit köszönhet Salgótarján a barnaköszén-bányászatnak, elsőnek az 1867-ben átadott vasútvonalat kell megemlítenünk, melynek végső pontja 1871-ig a József-rakodó volt. Az állomása a falu déli szélén, a bányák érdekét figyelembe véve épült meg (Baglyasalja, Pálfalva és a salgótarjáni Széles-völgy (későbbi Forgách-patak és völgy) bányáinak széntermelését volt hivatva elszállítani. A vasút és a bánya az iparfejlesztés terén is érdemeket szerzett: 1868-ban lerakták a Salgótarjáni Vasfinomító Társulat alapjait, 1892-ben letelepedett a Salgótarjáni Palackgyár, melyet 1926-ban vett át az SKB RT. Egy kis vasöntöde 1894. évi megalapításával a gépipar vetette meg a lábát a településen. Az ipar civilizációt teremtő ereje azonban nem vívott ki egyöntetű elismerést. 1908-ban egy helyi polgár így fakadt ki a salgótarjáni lapokban: „A közsén volt tehát az, mely a jelenlegi községünk területén felállított ipartelepek létesítését itt lehetővé tette és magát a községet is egyszerre a kis községek sorából oda, ahol ma áll, 14 ezer lakosával, mint Nógrád megyének legnépesebb helye.” Tovább olvasva azonban a község fejlesztésének háttérbe szorulásáról panaszkodik: „ide senki azzal a céllal nem telepedett le, hogy végleg itt maradjon: kihasználni a pillanatadta előnyöket, s aztán tovább menni”. Gondot okozott már a 41 év óta üzemelő vasútvonal is: „Nagy bajunk e tekintetben, hogy már magának a vasútvonalnak oly szerencsétlen az elhelyezése, hogy községünket úgyszólván derékban szeli ketté, s a meszes alatti rész fejlődését vasúti átjárók hiányában, egészen megbénítja.” A vélekedéssel szemben azonban meg kell állapítanunk – amire már Martiny Károly is célzott –, hogy a barnaköszén meglelte nélkül a vasútvonal megépítése jóval későbbre tolódott volna el, (pld.: Balassagyarmat esete) és Salgótarján „valószínűleg csak egy jelentéktelen kis vicinális szárnyvonal végállomása lehetett volna.”⁽⁴⁾

Mint közismert, Salgótarján a Salgó és a Tarján patakok által alkotott Y alakú fővölgyben alakult ki, a mellékvölgyekbe csak jóval később húzódott a lakosság, követve az ipartelepeket. Fejlődése során a falumagot érintetlenül hagyva a szélein kezdték építeni, több helyen megindulva az üzemek pillanatnyi érdekei-anyagi ereje szerint. Az ipartelepek és a bányatelep által alkotott két pólus között éltek a salgótarjániak, rá-rácsodálkozva a toborzás révén a faluban megjelenő különösen viselkedő és beszélő idegenekre. 1869-re már 3700 főre gyarapodott lakosság kétharmada volt idegen, és csak 1910-ben lépte túl a magyar nemzetiségűek száma a 90 százalékot. A toborzott és letelepített bányamunkások mellé még hosszú ideig idénymunkásokra is szüksége volt az SKB RT-nek, így az állandó jellegű munkaházak mellé ideiglenes

jelleggel fabarakkok is épültek, melyek a község terjeszkedésével beékelődtek a kialakuló városképbe.⁽⁵⁾

Salgótarján egyutcás, szalagtelkes utifaluként fejlődött, településének alaprajza nyitott könyvként tárja elének múltját. Térbeli kiterjedésére közel egy évszázadig a horizontális kiépítés volt a jellemző. Külső megjelenési formájában magán viselte annak a kornak a jellemző vonásait, sajátos érdekeit és értékeit, építészeti stílusát vagy stílustalanságát, mely életre keltette. Fleischl Róbert ismert építész a munkáskolóniákról szólva a következőket hangsúlyozta: „A bányaművelés, az új bányák nyitása biztató előtanulmány és kutatás dacára kétséges vállalkozás, mert a nyitással kapcsolatos épületeket a legegyszerűbb eszközökkel, a leggyorsabban kell megoldani. A teljes műveléskor számtalan új épületet, üzemi épületeket, lakóházakat kell létesíteni, a régieket a viszonyoknak megfelelően átalakítani”.⁽⁶⁾ Az első tárók, szénásó helyek Jakab-táró, Emma-akna, Zweierka, József-tárók, Újakna voltak. Ezeket követte József-akna, Károly-akna, Forgách-akna, valamint a Rezső-táró pótlására szolgáló Király-táró létesítése. A bányák telepítésén túl üzemi és lakóépületek sorát kellett felépítenie a vállalatnak.

Az új lakókat, a honfoglalókat 1868-ban ez a kép fogadta: „Az állomás egy kis épületből állt, a vasút József-rakodóig volt kiépítve. A mai bányatelep helyén csak egy hosszú kolónia állt, melyben mintegy 100 család volt összezsúfolva. A többi család kis üregeket vágott maguknak a hegyoldalba, elejét bedeszkázták és készen volt a lakás.” 1868 után már a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Zemlinszky Rezső (1824-1885) igazgató irányítása mellett megkezdte a kolóniák építését, de az új tárók és aknák nyitásával a község szélein új telepek is létesültek, magukon viselve az időszakosság jellegét.

Megállapítható az is, hogy a régebbi bányatelepek házai kivétel nélkül sablonos egyformaságban épültek, primitív szociális követelményeknek megfelelően. Kaszárnyarendszer volt jellemző rájuk. A munkástelepek Salgótarjánban és közvetlen környékén, hegyes-dombos vidéken épültek, nem alkalmazkodtak a terep adta lehetőségekhez, hanem egyenes vonalban vezetett utcákon helyezkedtek el házaikkal, holott a természet adta formák a sablonosság feloldásához vezethettek volna. Ezért a bányatelepek, lakótelepek sajátos megjelenésűek voltak Salgótarján határában.

A nagyipari üzemek közvetlen „városépítő” hatása mellett, közvetett hatásokkal is kell számolnunk, melyek azonban szervesen összefüggnek az ipari termelés emelkedéséből adódó létszám és infrastruktúra fejlődésével. A szolgáltató iparágak fejlődése felgyorsult, hatása a falu képének megváltozásában is lemérhető volt. A kereskedelem korlátlan lehetőségek hazájának, azaz „kis Californiának” tekintette Salgótarját. A kereskedő családok nevéhez fűződik a község főútjának „Patyomkin”-városszerű kiépítése. A parasztoktól megvásárolt telkeken, a régi házak előtt elterülő üres területeken építették fel az első kereskedőházakat. A birtokos parasztok beltelkeinek helyén épült fel tehát az új város. A paraszti réteken, szántókon a bányák és ipartelepek osztoztak, ezek csak a paraszti birtok rovására tudtak terjeszkedni.

Az első állandó épületek a József-tárónál és az Emma-aknánál épültek meg. Az állandó épületek mellett Liptay Pál 1868-ban közölt ismertetésének rajzán érdekes épületek is feltűnnek, a fákkal sűrűn benőtt hegyoldalban (Kercseg) „Bányász-lakok” felirattal. Mint írta: „Érdekes itt látni azon lakásokat is, melyeket néhány szál deszkából a hegy oldalába építenek. Mint rajzunk mutatja, egy ablak, egy ajtó és egy ágy minden, mi az ily viskóban elfér; teteje földdel van behintve, melyen buján tenyészik a fű és burján, az oldalakat szintén földdel töltik fel, hogy télen meleget, nyáron pedig hideget tartson.”

De láthatunk már favázás, téglaberakásos épületeket is a rajzon, melyek már állandó jellemű épületek voltak, s az 1950-es évek végéig fennálltak az Öreg-Józsefin.

Liptay a gyorsan izmosodó vállalatnál nyert tapasztalatai révén írhatta: "...csakhamar Salgó-Tarjánon is gyorsan fognak emelkedni a munkásházak, amire nagy szükség van, iskola a munkások gyermekei részére, óvoda, stb. Mint hallottuk, Zemlinsky igazgató úr erre is készített már tervezeteket."

A későbbi központi kolóniának nevezett területet öt év alatt megépítették, a későbbiek során csak egy-két épülettel bővítették. Jelentősebb átalakításokra majd a 20. század első évtizedeiben került sor. Megépült tehát kilenc „gyarmatház”, azaz kolóniaépület, 40 szobával és 20 konyhával. Felépült az emeletes hivatali épület 11 irodával és 3 család számára lakással. Ebben az épületben lakott Zemlinsky Rezső is. A tisztviselők részére két hivatalnok lakás is épült, két-két család számára. 1871-ben 6 betegszobából álló kórházat emeltek, 1872-re készen lett, igaz ideiglenes jelleggel az élelmiszerraktár, az ún. „Élelmészési magazin” amit a bányamunkások maguk között csak „provizorát”-nak neveztek. Hozzá csatlakozott a sütőműhely, vágóhíd, mészárszék és három lakás. 1873-ban munkásétkezdét építettek. Ezekben az években alakult ki a gazdasági udvar környéke 48 ló számára épített kő-tégla istállóépülettel. A kolónia utcáját kikövezték, az ivóvízellátást 8 kút biztosította. A bányák mellett intéző épület, rakodó épült. A vasútállomásnál két köszénraktárt emeltek. A József-tárnánál és Újajnánál lőporotrony is épült.

A bányatelep – kolónia képe 1872. után mégis városiasabb benyomást keltett Salgótarjánban, mint maga a település, a kőből és téglából épített gyarmatházakkal, altszti és tiszt lakóépületekkel, irodaépületekkel, szociális létesítményekkel, kövezett útjaival a falu vályog és fa viskói, sáros útjai és elhanyagoltsága mellett. Salgótarján városiasodása felé az első lépés a bányatelep (központi) kiépítése volt a falu vasútvonalán túli, ún. nyugati részén.⁽⁶⁾

A munkáskolóniák építésmódját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a legtöbb lakóházat téglából építették a kezdeti ideiglenes megoldások után. Tetőfedésre eleinte kátránypapírt, később cserepet használtak, amit eternitpala és horganylemez váltott fel. Ahol a terepviszonyok megengedték, ott emeletes, sokcsaládos házak is épültek (Salgótarján, Pálfalva), másutt, ahol bőven volt hely, 2-4 család részére készült egy-egy munkáslakóház kisebb-nagyobb zöldség- és virágoskerttel. A salgótarjáni kolóniák lakásait – hasonlóan a többi telepéhez –, az 1940-es évek elején modernizálták, átalakították.

Idézzünk a korabeli sajtóból, mintegy illusztrációképpen:

„...A bányászok elszállásolására 15 nagy gyarmatok (Colonia) mind megannyi emberköpű épültek. Egynek-egynek 150-200 lakója is van. Minden családnak van külön szobája, s két-két családnak egy-egy konyhája takaréktűzhellyel. Minden lakást évenként kétszer a társulat megszeltet, a szobabútorokat is, mint vaságyat, asztalt, padokat, szintén a társulat adja, s azonkívül egy-egy darab konyha- és gyümölcsöskertet kap minden család.”

A kezdeti időszakban saját kivitelezés még nem volt, vállalkozók végezték az építkezéseket. Csak Zemlinsky halála után (1885) érte el a társulat, hogy saját építőmunkásokkal rendelkezett.

Az építőanyagot a rákosi tégláégetőtől rendelték, pld. 1879-ben és a kapott téglából a gépek alapjait készítették el. A cementet Romániából, meszet Ragályból, Rózsalehotáról, Lónyabányáról, Kistugárból, stb. szerezték be. Az építők helyben volt kapható. A szükséges épületfát, amiből a munkásbarakkok épültek, az iglói Neuberger Félix cég szállította a zsindellyel együtt. A társulati tégláégetőről kevés megbízható adatunk van. Valószínűleg még a Szt. István társulat idejében, vagy belőle alakult új társulatnak a hatvanas évek végén megindult építkezései idején létesült. Helyileg a Forgách-akna mellett volt az üzem. 1885-ben tudomásunk szerint még használaton kívül állt, mert egy kőművesmester szeretne volna kibérelni. A szénbánya társulat 1888-ban már üzemben tartotta a tégláégetőt, de kapacitása az igényeket nem tudta kielégíteni, ezért Fazekas-Zsaluzsányból kellett rendelni a többi téglát. (A saját gyártású téglát többnyire a kolóniák járdáinak javítására volt csak alkalmas.)

A kolónia házainak tetejét homokkal beszórt kátránypapírral igyekeztek megóvni, az ideiglenesen létrehozott épületnél ez igencsak időt álló volt. 1878-tól van tudomásunk arról, hogy a mariascheini Büsscher és Hoffmann cég fedőpapírt szállított a bányának. De rendelték kátrányos papírt a porosz-sziléziai Hirschbergből (Hausler cég), Bécsből (Otto Grafl német fedőpapírt, facementet közvetítő cég). Kísérletet tettek eternitlapok (Decklatten) használatára is, amit Beocsinból rendeltek meg. 1879-től ismét visszatértek a kátránypapírral történő fedéshez. A fazsindelyt a véglesi uradalom 1879-1882 között állandó jelleggel szállította a bányának. A cseréppel történő fedés 1880-tól tűnik fel a fazekas-zsaluzsányi rendelések között. A fazsindelyről és kátránypapírról 1889-ben tértek át a bádogtetővel történő fedési technikára, amit a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. szállított a bányatársaságnak.

1883-ban a vonaton utazó már ezt a képet láthatta: „... elrobogunk Salgótarján nagyközség mellett, előttünk terül el a „város” temérdek újonnan épült, modern stílű házaival, számtalan boltjával, s pompás házaival. Ezek helyén csak nemrégiben szalmás és füstös házak búslakodtak, ahol kereskedésnek nyoma sem vala és a két-három kocsmát kivéve üzletet jelentő cégnek nyoma sem vala.”

Ennek a képnek a kialakulásához az kellett, hogy a központi bányatelep és a Salgó-patak völgyében az acélgyári telep kiépüljön. Ennek a telepnek a házai – a falu zsúfoltságához képest – a külső szemlélőnek rendezettnek és tisztának tűntek. A század végén és a 20. század elején az üvegyár és a vasöntöde is kiépítette a maga munkástelepét. A telepek önellátásra voltak berendezkedve, teljesen önálló életet éltek. Rendjük, törvényeik az üzemek, bányák rendjéhez igazodott. A telepek szellős, tágas, rendezett képe mégis nagyon sok tömegszállást, túlszűfolt-ságot takart és találó volt rájuk az „emberköpű” kifejezés. Salgótarján tagolt falu-városképe a bányai, vasgyári, vasöntödei, üvegyári részekkel a magyarországi kapitalizmus három korszakát mutatja, a kezdetektől a századforduló átlagkapitalista gondolkodásán keresztül a 20. századi kapitalizmus kétszínű arcáig.⁽⁹⁾

1884–1885-ben lezárult a bányatelep építésének első korszaka, mely Zemlinszky Rezső bányaiigazgató nevéhez fűzhető. Nemcsak egy vállalat igazgatója volt, hanem vezető szerepet töltött be 1885-ben bekövetkezett haláláig a város vezetésében is. Utóda Gerber Frigyes (1889-1897) lett, korán bekövetkezett haláláig.

A korszakot lezárva a bányavállalat építészeti leltárát a következőképpen mutathatjuk be:

„V. Épületek:”⁽¹⁰⁾

a/ Tarjáni gyarmattelep.

1. Egy hivatal-épület, emeletes, kőből építve, 11 hivatali helyiséggel és 3 lakással családok részére, támoszlopokkal ellátott bolthajtásos pincékkel és villanyos házi csengettyűvel.
2. Két tiszti lakház, emeletes, kőből építve, 4 tiszti család részére.
3. Egy anyag- és élelmezési raktár, mindegyik elkülönítve, a déli és középrész emeletes, kőből építve, sütőszobával és 3 családlakkal; ehhez tartozik 1 külön mészárszék vágó-híddal.
4. Egy földszinti tápolóház, egy emelet felépítésére szánva, kőből építve, sziklába vájt pincével és istállókkal.
5. Egy kórház, egyik szárnya emeletes, kőből, 6 szobával, 6-6 ágygal, összesen 36 ágyhellyel, (rendes állománynál), 1 kórházi konyha, házi fürdő, lakás és kórházorvos, a betegápolók részére, villanyos házicsengettyűvel és egy barakkal himlőbetegek számára.
6. Kilenc félemeletes gyarmatház, kőből, mindegyik 40 szoba és 20 konyhával; 20 munkásalád és nőtlen munkás, összesen 80 ember számára.
7. Egy istállófelügyelő-lakás, félemeletes, kőből.
8. Istálló 48 ló számára, takarmánypadlással.
9. Egy kovács-, ács- és asztalos-műhely, egyszerű.
10. Kocsi- és tűzfecskendő-szin.
11. Két kocsisbarak.
12. Nyolc kút.
13. Öt faszín a tiszti és gyarmatházaknál.
14. Két jégverem.
15. Út az egész gyarmaton keresztül makadámizálva és faültetvényekkel ellátva.

b/ József-akna.

1. Egy aknaépület, kőből, kazánházzal és kovácsműhellyel.
2. Rendezkedő-szoba raktárral, kőből.
3. Ügyelőlakás félemeletes, kőből.
4. Három bányászlak, 20., 21. és 22. számú (a régi József-tárnán), ezek közül egy ügyelő-lakás, egy őrlakás és egy munkáslak 8 szobával, 4 konyhával, összesen 10 lakónak.
5. Három barak 80 embernek.
6. Egy bányászlak takaréktűzhellyel, 1 lakónak.
7. Három bányászlak Kőváron 60 embernek.
8. Két lőportorony.

c/ Forgách-akna.

1. Egy aknaépület kőből, kazánházzal.
2. Rendezkedőszoba, kovácsműhely és raktár, kőből.
3. Egy szeleltető-épület, kőből.
4. Két lőportorony.
5. Egy lakház az Emma-aknán, 1 ügyelő és 2 ór részére, kőből.
6. Két lakház az Újaknán, tartófás téglafal-épület 9 embernek.
7. 32 vályogépület az Emma-aknán 64 embernek.

- 8. 23 munkásbarak az Új- és Emma-aknán, a Jakab- és Ágost-tárnán, összesen 29 lakással.
- 9. Négy munkásbarak a Forgách-aknán, mindegyik 32 embernek.
- 10. Kilenc lakható barak az Új- és Emma-aknán, mindegyik 4 családnak.
- 11. Egy lakható barak a Jakab-tárnán, 3 lakással.

d/ Király-tárna.

- 1. Egy ügyelőlakás kőből.
- 2. Egy rendezkedőszoba, kovácsműhely és raktárral, kőből.
- 3. Szeleltetőépület, kőből.
- 4. Öt lakható barak, összesen 160 embernek.
- 5. Négy vályogépület, mindegyik 2 családnak.
- 6. Egy lőportorony.

e/ Inászóí gyarmattelep.

- 1. Egy bányagondnoksági épület istállókkal, az első kőből építve.
- 2. Hivatalépület, kőből.
- 3. Egy korcsma, kőből, 2 pincével.
- 4. Hat gyarmatház, félemeletes, kőből, mindegyik 80 embernek.
- 5. Egy fürdőház 5 osztállyal.
- 6. Egy lóistálló 8 lónak.
- 7. Egy ügyelőlakás vályogból.
- 8. Egy mészárszék vályogból.
- 9. 38 vályogépület, mindegyik 2 családnak.
- 10. Tűzoltószerszín.
- 11. Egy fafélszer a gyarmattelepen.
- 12. 14 lakható barak, a régi László-tárnán, összesen 38 embernek.
- 13. Nyolc vályogépület a régi László-tárnán, összesen 16 családnak.
- 14. Egy vasútikocsi-szín.
- 15. Egy rendezkedőszoba a László-tárnán, tartófás téglafal-épület.
- 16. Egy aknaépület a Zichy-aknán, kazánházzal, kőből.
- 17. Egy rendezkedőszoba a Zichy-aknán, raktárral, kőből.
- 18. Két szeleltetőépület, kőből.
- 19. Egy lőportorony.
- 20. Három kút és egy szűrőkészülék.
- 21. Egy jégverem.
- 22. Gyarmat- és kocsiút makadamizálva és faültetvényekkel ellátva.

f/ Javító-műhely.

- 1. Egy műhely 8 pöröllyel, 1 rugóalapács hajtószíjjal, 1 likasztógép, 1 metszőgép, 1 Shapinggép, 1 szabadon álló és 1 fali fűrőgép, 1 egyengető eszterga, 1 kézi-eszterga, 1 minta-eszterga, 1 körfűrész, 2 Support-féle eszterga, 1 gyalulógép, 1 bádoghajlítógép, 1 vízerejű keréksajtó, 1 ércöntőde 2 olvasztó tégellyel, kőből építve és 1 tíz löcrejű hajtógéppel és tartalék-kazánnal ellátva.
- 2. Egy gőzmozdony-szín 8 mozdonynak, tartófás téglafal-épület.
- 3. Egy szín csillejavításhoz.
- 4. Egy fafélszer.

g/ Zagyvai vasút és rakodó.

1. Két vízállomás, kőből.
2. Egy homokszárító-ház kályhával, kőből.
3. Egy őrház a vízvázasztó-állomáson.
4. Egy rakodóház kőből.
5. Egy iroda.
6. Egy szerszámraktár.
7. Egy rakodó-sikló.
8. Egy villanyos csengettyűjelző.

h/ Szénkiadó.

1. Szénkiadó iroda tartófás téglafalépület.
2. Egy lakház a régi Jakab-tárnán a szénkiadó segédszemélyzetnek.

A bányaterület főpontjai, u.m. József-akna, Forgách-akna, Inászó, Király-tárna, Zagyvai-rakodó sikló, József-aknai rakodó, Salgó-tarjáni hivatalépület és a szénkiadó egy 18,145 méter hosszú telefonvezetékkel vannak összekötve.

A vasutak, épületek és gépek értéke az 1885. december 31-i leltár szerint:

449,715 frt. – kr.”

Egy 1886-os leírás szerint Salgótarján már így nézett ki: „...Amott a Karancs-hegy csoportja, előttünk Medves kőszégyarmata. A mély völgyben pöfögnek egyre a magas kémények; pipálnak a hegygerinccel. A kohókban lobog a láng. Heve finomítja a vasat. Óriási gőzkalapács veri édes testvérét, s rengeti a talajt. Szurtos gyerekek nagy ügyességgel tolják alá a vaskocsi-ban a vörös izzó tömeget, nagy fogóval ragadja meg azt, s forgatja a másik legény. Odakünn a gyáron kívül húzódik el két sorban a munkások városa. Igazi magyar Birmingham ez. Szép egyemeletes házak, szellős szobákkal. Majd ha az izmosodó fák lombja ráborul a házak párkányaira, be édes is lesz itt a pihenés a nagy munka után!

A másik központ a kőszénbánya munkásoknak hajléka, ott húzódik el a vasút mentén. Ez már régebb annál. A munkások lakóházai egyszerű svájci stílusban épültek, de az igazgatósági lak megállhatna az Andrássy-úton is. Parkok övezik az épületeket, fehér-virágú akáccal, vadgesztenye és jegenyefa-sorokkal.”⁽¹¹⁾

„Tarjánt és környékét a múlt század végén és a XX. század első tizedében hat sárga kastély uralta”, – írta a Munka 1928-ban. „Legkiválóbb és legszolidabb a bányakastély, a mai igazgatósági épület helyén (...). Abban az időben a bányakastély egymásután két igazgató vezetésével állott. Gerber széles látókörű, előrettekintő, nehezen megközelíthető teljhatalmú vezető, ki németföldön végezte tanulmányait.”⁽¹²⁾

Gerber utazásai révén gazdag tapasztalatokra tett szert a bányamunkások kolóniáit illetően. A megváltozott igazgatósági politikának a hátterét világítja meg Gerber Frigyes főmérnök, későbbi bányaigazgató levele:

„...A tarjáni körzet elszállásolási kérdéseire a jelentékeny mértékben növekvő személyzeti létszám miatt, még mindig nem tudok mást választolni, mint amit a legutolsó jelentésemben előterjeszteni bátorkodtam: jól lehet, hogy a nőtlen emberek számára elegendő szállásunk van – mégpedig éppen a házásoknál, akiknél ezek élelmezve és kiszolgálva lesznek – a nők számára azonban csak egy szoba áll üresen. A fából készült Lipták barakkokban a mégis jobb lakáviszonyokhoz szokott stájerket nem tudjuk elszállásolni és az esetben, ha nős munkásokat veszünk fel, azok közül két lakót – természetesen gyermekteleneket – egy szobában kell elszállásolnunk. Az ebben a körzetben mutatkozó lakáshiány különösen az által vált ismét érezhetővé, hogy egyrészt a nős munkások száma, másrészt az özvegyké és a nyugdíjasoké is az utóbbi időben megint megnövekedett. Ezért kell nekem minden lehetséges mód igénybe vételével a vájárok számára lakást szereznem, hogy ezáltal az ezen körzetben előírányzott 1,3 millió métermázsa szemet a felszínre tudjam hozni, amit rendkívül nehéz a tavasszal távozó liptóiak és parasztok révén még csak részben is teljesíteni, fennáll ezzel szemben leginkább az a nehézség, hogy minden más munkás nagyobb követelményekkel van az elszállásolást illetően, mint a fönt nevezett két csoport.”

Gerber komolyan vette a munkások elhelyezésének kérdését. A legideálisabb lakástípusnak a falusi, földszintes, egy család számára épült lakóházat tartotta, melyet ha még oly kicsiny is, de kert és udvar környez, melyhez a ház mögött egy darab föld tartozik, úgy mint az a parasztházaknál falun mindenütt látható volt. A társulat eddig a munkáslakásokat többnyire két, nagy családos sor lakóházaknak és laktanyáknak építette. Gerber angliai tanulmányútja után határozta el, hogy a sorlakóházaknak az elkülönített lakóház jellegét fogja biztosítani, ezért Pálfalván már ilyen megoldásokat alkalmazott a társulat.

Kéteszalados lakóházat ritkán építettek, gyakoribb volt a négy családos típus. Utóbbi négy, egymáshoz sorolt különálló lakásból állt, melynek bejárati ajtaja a négy világtáj felé nyílt. Ez az épülettípus szépen csoportosítható volt, egészségügyi szempontból azonban csak a fele lett volna elfogadható. Gerber erőlesen tiltakozott a munkáslaktanyák építése ellen, sőt egészségügyi okokra hivatkozva normákat állított fel. Ezek szerint a munkás-lakóházakat nem lenne szabad bányák, kohók mellé építeni, hanem csak olyan helyre, melynek levegője tiszta, vize jó és 2-3 km-re fekszik a munkahelytől. A munkáslakásokra nézve legalább két elkülönített hálószobát és egy konyhát tartott ideálisnak. Gondot fordított a helyes tájolásra, fürdőre, árnyékszékre, mosdóra, sütőkemencére és parkra is. A munkás-lakótelepek tartozékaként szerepeltek azoknak a munkásoknak az elhelyezését célzó épületek is, akik távol laktak. Ezeket a társulat kezdetben barakkokban helyezte el. Gerber a munkás „lálóház” gondolatát is felvetette, ahol a nőtlen munkások is elhelyezhetők lettek volna.⁽¹³⁾

A központi bányatelepen belül nagyobb szabású építkezések nem történtek. 1892-ben kibővítették a kórházat, 1894-ben munkásotthont, tisztikaszinót, új hat tantermes elemi iskolát, két tiszti lakást építettek. Az új tárnák, aknák nyitása után inkább a mellettük kialakult telepek fejlesztését irányozták elő. A századfordulóig a következő telepek épültek meg: József-tárna, Jakab-tárna, Király-tárna, Emma-akna, Új-akna, Zagyvai-rakodó, Forgách-akna, Forgách-rakodó, József-akna és Károly-akna. A korábban említett időszakosság azonban rányomta bélyegét az építkezés stílusára, egyre több fabarakk vált állandó lakhellyé. Az építészeti csoda látványa megszűrkült, az alkotás és építés okozta lelkesültség is alábbhagyott, amit a következő utazói

élmény is alátámaszt: „A vasúti indítóháztól jó pár kilométerre van a város. A városhoz vezető úton megismerkedhetik az utas a salgótarjáni illatos porral, piszkos bércokcsikkal, elhanyagolt környezettel. Általában feltűnő és visszatetsző az a hihetetlen szenny, mely az utcákon és köztereken van. 6000 koronát áldoznak évente köztisztaságra. A házak előtt azonban különböző illatú folyadékok kiöntve fertőzik a levegőt. Csatornázásról, vízvezetékéről, befásításról, általában rendszerről és rendről szó sem lehet. A levegőnél csak a víz rosszabb. A seprést a tisztességes szél végzi, a szemét a Főúton kis kupacokba összegyűjtve várja a szemeteskocsit napokon keresztül, hogy aztán a járókelők szétrúgják, a szél szétfújja... A vásártér tele van ocsmány, bűzös hulladékokkal; tulajdonképpen nem is piac, hanem trágyatemető, ahol naponta számtalan ember és állat szemetel, ott évente kétszer takarítanak..., nem elég, hogy az egész város alá van aknázva, az utak oly szűkek, hogy két kocsi csak a legnagyobb ügyel-bajjal térhet ki. Talán ha egy nagyobb fajta katasztrófa folytán összeomlik a város, segítve lesz ezen az állapoton, előbb alig.”⁽¹⁴⁾

A századforduló után a helyi polgár már így panaszkodott: „Egyszóval semmink sincsen, ami az itt tartózkodást kellemessé, az ide betelepedést pedig az idegenre nézve óhajthatnánk tenné. Vigasztalhatatlan állapot lenne az, ha ezeken a dolgokon nem lehetne egy kis jóakarattal segíteni.”

Ennél azonban súlyosabban esett latba az a tény, hogy érezhetően fogyott a nagyközség határában kibányászható barnaköszén mennyisége. Még nem tárták fel Somlyó és Gyurtyános széntelepeit, mely a bányászkodás idejét megnövelte volna. Érezhetővé vált az iparforgalom és a tőke szerepének csökkenése” ...mert a község fogyóban lévén, a bányatársulat már nemsokára itthagyni bennünket, és mert ez tényleg rövid időn belül be fog következni, annál inkább fokozott erővel kell hozzájárulnunk a község fejlesztésének és új intézmények létesítéséhez, hogy pótoljuk a bányatársulat eltávozása folytán szenvedett veszteségünket.”⁽¹⁵⁾ Ráébredtek arra, hogy „A község az, ami Salgótarjánt hirtelen, amerikai módon kiemelte a homályból, és ha polgárai ideje korán észre nem térnek, a község lett volna ismét az, amely Salgótarjánt ismét odalöki az ősméretlenségbe.”⁽¹⁶⁾

A tények azonban könyörtelenek, számok, adatok, földtani kutatások eredményei mutatják, hogy a barnaköszén-bányászat az 1920-as évektől egyre erőteljesebben húzódtott dél – Kisterenye, Nagybátany – felé. Salgótarjában is a bányászattal foglalkozó népesség aránya erőteljes csökkenést mutat:

A MUNKÁSOK ARÁNYA AZ ÖSSZLAKOSSÁGON BELÜL SALGÓTARJÁBAN			
100 KERESŐBŐL	1870	1900	1930
BÁNYAMUNKÁS	71	22	12
GYÁRI MUNKÁS	2	49	46
EGYÉB FIZIKAI MUNKÁS	4	9	8
MEZŐGAZDASÁGI CSELÉD, NAPSZÁMOS	11	5	2
EGYÉB FOGLALKOZÁSÚ	22	15	32

A Munka tárcaírója 1926-ban Salgótarjánról még ezt írta: „Már nem falu, de még nem város, ha törvényesen az is, ... Mégis kedves, derék, bájos ez a hely; hol bővelkedő, hol rongyos, majd előkelő után falusi, kóborló, egyes részeiben, különösen a város északkeleti táján eléggé

nem is méltányolt kincseket rejteget, de az akácson túl, már nem halad a kocsi a sártól és az utcai por néha heteken át megkínózza a lakosságot.”⁽¹⁷⁾

Látszólag Salgótarján veszített bányaváros jellegéből, és átmeneti „bányavárosi jellege után ipari várossá alakult át, amihez ugyancsak a szén segítette hozzá; de megmaradt egy nagy bányavidék közigazgatási, politikai, kereskedelmi és kulturális központjának” – írta Martiny Károly, jogosan.

A közlekedési lehetőségek fejlődésével, amiben nagy része volt a bányavállalatnak, a mind távolabbi vidékeket összekötő bányavasutak és bányatelefon vonalak révén, központjává lett 18 község területén fekvő barnaköszén-medencének. Ha sorra vesszük a tényeket, megkapjuk a választ korábban feltett kérdésünkre: mit tett Salgótarjánért a barnaköszén?

Elsősorban egy kis faluból várost épített, melyben a bányászok utódai a szén kimerülése folytán ipari és egyéb pályákon helyezkedtek el. A bányavállalat által befizetett adók hozzájárultak a község, majd a város fejlesztéséhez, járási szintű hivatalok Salgótarjánba kerüléséhez.

A kultúra területén a bányavállalat által fenntartott iskolák: elemi, iparostanonc iskola és óvoda emelhető ki. A bányavállalat nagy részt vállalt a salgótarjáni gimnázium 1923-as létrehozásában: épületet adott, melybe azután 1941-ben kereskedelmi iskola költözött, s a tanárok számára, telepén lakást biztosított. Munkásotthont létesített, ahol egyesületek, mozik, könyvtárak, olvasóköri körök működtek.

1866-ban bányatárspénztárt létesített, 1870-ben kórházat épített, mely az államosításkor új szárnnal bővülve, 160 ágyas modern kórházként üzemelt. A város sportéletében meghatározó szerepet játszott a bányavállalat. 1920-ban létrejött a Salgótarjáni Bányatelepi Sport Egyesület, 1925-ben labdarúgó pályát, klubházat, tenispályát épített. Jelentős szerepe volt a villamosítás terén. 1912-től működött a vállalat vízvásztói villamos erőműve. Átvette 1929-ben a városi kis villamosművet és a város áramszolgáltatását bekapcsolta a bányahálózatba. Az erőmű mellett 1938-ban több vállalat bevonásával megépítette a Magyar Vasötvözetgyárat, az erőmű fő áramfogyasztóját. 1926-ban átvette a Salgótarjáni Palackgyárat, melyet modern Üveggyárrá fejlesztett.

Sajátos helyi közlekedési formaként működött a város lakossága számára is fontos közlekedési eszközt a „villamosvasutat”. A keskeny nyomtávú iparvasút egyes városrészek közlekedését meggyorsította. 1871–72-ben épült meg a Salgótarján-zagyvai vasút 8 km hosszan. 1893-ban Inászóig hosszabbították meg. 1931-ben Salgótarján – Baglyasalja – Zagyvapálfalva közötti összeköttetés valósult meg. 1881-től Salgótarjánra fogaskerekű keskeny nyomtávú iparvasút vezetett, melyet 1957-ben számoltak fel. 1941-ben a város alatt alagúttal kötötték össze a zagyvai rakodót a salgótarjáni fateleppel, a pálfalvai rakodóval. A 2 km hosszú, villamos vontásra alkalmas alagút 1943-ban készült el. Használata 1969/70-ben szűnt meg. 1981-ben iszapoltási eljárással betömedékeltek egy részét, bejáratát befalazták. A szállítással kapcsolatos az 1911-ben elkészült somlyóbányai 200 m hosszúságú, 33 méter magas, 5 íves vasbetonhíd, a „viadukt”. Megépülése után megkezdődött a völgy feltöltése, melynek során a völgyhíd feltöltődött, csak kis része emelkedik a feltöltés fölé. A szállítást megkönnyítő alagutak mára már beomlasztva, járhatatlanok a város területén.

Ami még látható a városban: a központtal ellentétes irányban a vasútvonalon túl, a völgy nyugati szélén a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. tisztviselő és munkástelepe, valamint irányítási

központja épült ki az 1870-es évektől. Itt a Verem-oldal lejtőin alakult ki a salgótarjáni bányatelep. Az 1880-as években emelt bányakaszinó épületében (dísztermében) a Losoncon katonakarmesterként szolgáló Lehár Ferenc többször adott hangversenyt. 1923-ban alakították át a bányamérnökség tervei szerint, és a nógrádi bányászat felszámolásáig (1992) bányász kultúrotthonként üzemelt. A bányakaszinó előtt villamos iparvágány haladt a mai piac északi sarkáig (a volt József-lejtősakna, ma NTM Bányászati Kiállítóhelyéig.) Az utca 1944-ig dr. Chorin Ferenc nevét viselte. (Itt állt a lakóépületek között az SKB Rt. Bányagazgatóság épülete is.) A régi igazgatósági épület helyén 1923–25-ben Fleischl Róbert műépítész tervei szerint kétemeletes épületet emeltek. Parkjában állt dr. Chorin Ferenc elnök-igazgató bronz mellszobra (Beck Fülöp, 1927.) Az igazgatósági épülettől észak felé sorakoztak a bányatársulat további épületei. (Élelemtár, tisztviselő lakás, bányatársulati kórház, majd kelet felé a bányatársulati gőzfürdő, a nyitott bányai (később városi) uszoda, és 1923-tól a dr. Chorin Ferenc reálgimnázium a hajdani Fürdő utcában. Az uszoda Schnefer Ferenc budapesti építőmester kivitelezésében 50x18 m-es méretben 1942ben készült el.

Jelenleg több üzlet található az épületben. A mai fedett piac az uszoda helyén épült meg. Az átépítések során felszámolták a gazdaságot, a virágházat, a tenispályát. A bányagazgatóság épülete előtt, a gazdasági hivatal épületének sarkán állt meg a villamos bányavasút Zagyvapálfalva felől. Innen nyílt a Hunyad utca (Bartók Béla utca), melyben a bányatisztviselők lakásai között állt a vendégszálló, a társulati elemi iskola (helyén ma irodaház van), az orvosi rendelő-intézet. Itt volt a tisztii otthon is (1920–21.) Az utca a városi mozinál emelkedővel torkollott a Karancs utcába (ma itt a távolsági autóbusz-pályaudvar áll.) A volt igazgatói lakásban ma óvoda működik.

A Trianon után bekövetkezett bányaközigazgatási változás következtében Salgótarján bányakapitánysági székhely lett 1922-től. A Tarján-patak mellett épült fel a salgótarjáni m.kir. Bányakapitányság épülete, melybe 1924. november 4-én költözött a beszercebányai bányakapitányság jogutódja. Az épület átalakítva a Nógrádi Szénbányák Vállalat igazgatósági épületéhez csatlakozott. Napjainkban lakóépületként funkcionál. A „Szénbányák” irodaépületében az APEH Nógrád Megyei Igazgatósága található.

A város déli részén, a Fő-utcaból kelet felé nyíló Forgách-utca a szénbánya egy másik, korai telepére vezet. 1945. után Csizmadia Sándor utca és telep volt a hivatalos neve. Itt voltak városunk területén az első bányák (Ő-vagy 1.sz. akna, amit később Emma-aknának neveztek, a 2.sz. másnéven „Zweierka”-akna, Újakna, Forgách-akna.) Az itteni bányatelepet gr. Forgách Antalról nevezték el, aki 1868–1881. között az SKB Rt. elnöke volt. Kelet felé továbbmenve az 1910-ben keletkezett Somlyó-bányatelepre jutunk. Ma a városiakok hobbikertjei találhatók a Somlyó-hegy oldalában.

Ugyancsak a város déli részén található Salgótarján régi „Indó-háza”, nagyállomása, melyet még a vasútvonal 1867-es átadásakor építettek meg. A Fő utcából nyugatra nyíló Állomás utca vezetett a pályaudvarhoz. Itt volt a régi Badacsony-szálloda is. A Nagyállomás 1939-től „Salgótarján-Külső pu.” A salgótarjáni Fő tér un. Kis állomása 1939-től „Salgótarján”-ként szerepelt. A „nagyállomásként” ismert személy- és teherpályaudvarral szembeni Szilas-tetőn (323 m) nyugat felé nyíltak a régi Jakab-tárók, melyek szintén az első bányák sorába tartoztak. A régi állomásépületet lebontották, helyette új állomásépületet találunk.

A hajdani barnaköszén-bányák és munkásaik lassan elköltöztek Salgótarjánból és környékéről, mert a barnaköszén elfogyott. Annak ellenére, hogy a súlypont dél felé tolódott, a kibá-

nyászott mintegy 900 millió mázsa barnaköszén szilárd alapot biztosított Salgótarjánnak, mint iparvárosnak és az ország egyharmadát villamos energiával ellátó központnak, hogy méltán írhatta le a következő sorokat Szabó Zoltán 1938-ban:

"A párás nógrádi tájban, ahol régen várromok álltak és szép botokat faragtak a pásztorok, ma sima modern házak épülnek és az utolsó félszázadban egymás után nyíltak meg a hegyek... A házak lassanként polgári formákat öltenek, kémények füstjéből szalagok szállnak a dombok fölé és iparvasutak zörögnek fénylő síneken. A táj, amelyben valamikor a parasztház szemérmes szegénysége és ildomos jómódja jelezte a nép életét, most szélsőségekkel tele. Villák vannak benne és barakkok, virágoskertek és kopott fűszálakkal teli körülkerített nyomorult föld... Ha megállsz az új telepek sétányain, valami kispolgári Rózsadombon érzed magad, ha a barakkok között jársz, valami hatványozottan reménytelen, színtelen és kopott periferián, ahol szürke minden, a ház, az ember, a pocsolya, a sár és a levél."

A megyei barnaköszénbányászat a II. világháború előtt bizonyos fokig idénybányászat volt. Gyakorlatilag csak a nagyobb köszénbányák mellett épültek kisebb-nagyobb kolóniák, míg a legtöbb bánya mellett ideiglenes, favázás, deszkafedezés, salakkitöltéses barakkok épültek. Ezek toborzott munkások elhelyezésére, részben a bányánál állandó jelleggel dolgozó iparosok elhelyezésére szolgáltak. Ezek erősen elavultak, lakásnak nem nevezhető építmények voltak, melyek lebontása és helyükre új házak építése aktuálissá vált az államosítás után. A központi bányászvárosnak kijelölt Nagybátony újabb gondot okozott, a munkaerő szállítás megoldatlansága következtében ismét helyi jellegű kolonizálás lett előnyös és célszerű.

1946 után a bányászattal össze nem forrott, azt csak átmeneti életcélnak tekintő, igen nagyszámú kolonizálatlan munkások fluktuálása 20-25 százalékos volt, ami a létszám nagyfokú kicserélését eredményezte. Egy 1944-ben készített bányai lakások összesítő kimutatása Salgótarján kolóniáinak lakásviszonyait hűen mutatja be:

BÁNYATELEPI LAKÁSOK SALGÓTARJÁNBAN											
LAKÓTELEP NEVE	LAKÓTELEPEN LÉVŐ		ÉPÍTÉSI MÓD SZERINT				LAKÁSOK SZERINTI				
	LAKÓÉPÜLETEK	LAKÁSOK	TÉGLA	SALAK	FA	EGYÉB	MEGOSZTLÁS				
	SZÁMA		ÉPÜLET				1	2	3	KKH	
							SZOBÁS				
KÖZPONTI BÁNYATELEP	69	458	68	-	1	-	200	171	23	64	
ÚJAKNA	5	16	3	-	2	-	13	3	-	-	
FORGÁCH	66	208	38	28	-	-	191	17	-	-	
SOMLYÓBÁNYA	33	135	25	1	-	7	119	16	-	-	
ŐREG JÓZSEFI	4	17	2	-	2	-	15	2	-	-	
ZAGYVAI RAKODÓ	15	58	12	3	-	-	41	17	-	-	
JÓZSEFI	18	75	4	-	14	-	74	1	-	-	
KÁROLYI	15	61	11	2	2	-	56	5	-	-	
SALGÓBÁNYA*	35	75	31	4	-	-	69	4	2	-	
ÖSSZES TELEPEN	260	1103	194	38	21	7	778	236	25	64	

* RMSV RT. BÁNYATELEP, SALGÓTARJÁN

KKH = KÖZÖS KONYHÁS

(Zagyvapálfalva, Baglyasalja közigazgatásilag nem tartozott Salgótarjánhoz!)

A bányatelepekből mára szinte semmi sem maradt fenn: eltűnt Rudolfi és Királytáró telepe, Ő-Emma telepe beolvadt Forgách telepbe, Jakobi telep, Inászó bányatelep megszűnt, Öreg Józsefi telep helyén a Kemerovó lakótelep épült. József rakodót lebontották, Zagyvai rakodó megszűnt, telepe részben még áll, Károly-akna, József-akna, Gyurtyános vidékén új lakótelep épült. Újakna épületeit lebontották, Somlyó teljesen leépült. A salgótarjáni központi telep (kolónia) épületeit is részben lebontották, átalakították. Utcák, terek szűntek meg, illetve újak létesültek. Az élelemtár, ruhatár, sütőde helyén üzletek nyíltak. A bányakórház helyileg megszűnt, honvédségi használatba került. Fürdő utca házai helyén benzinkút épült, a volt munkásbarakk majd gimnázium, általános iskola helyén üzletek találhatók. József lejtősakna és altiszti lakóépülete bányászati kiállítóhely lett, a volt cserkészotthon most lakóház. Az istálló, fuvarozási üzem, valamint a strandfürdő területén a vásárcsarnok található, a bányagazgatóság épülete politikai pártok után a Vízmű, ma az Egészségbiztosítási Pénztár tulajdona. A bányai mentőállomás (tejmérő, mészárszék, tervezőiroda) után jelenleg üzletként funkcionál. A volt kaszinó, művelődési ház funkció nélkül áll. A kuglizó, kintin, orvosi rendelő új szerepkört kapott. Az asztalos műhely új vállalkozások színtere, hasonlóan az anyagraktárhoz. A munkás, altiszti, tiszti lakások új lakókkal és külsővel csak részben emlékeztetnek korábbi szerepükre. A Hunyadi (Bartók Béla) úti bányai épületek – vendégszálló, lakás, igazgatói lakás – óvodaként és lakóépületként, illetve üresen állnak. Az iskola helyén irodaház található.

A feltett kérdésre, hogy mit adott Salgótarjánnak a barnaköszén, ha nem is teljeskörűen, de körvonalaiban reményeink szerint sikerült kibontani egy iparváros képét. Míg Martiny Károly ötven évvel ezelőtt, még reményteljesen tekintett a jövőbe, nem tudhatván, hogy a „megvalósítandó, átfogó, országos energia-gazdasági program az ipar folytatásához és fejlesztéséhez szükséges energiát Salgótarján számára a távolabbi jövőre is biztosítani fogja”, nem következett be. A külföldi példákhoz képest szerényebben, mert szerényebb volt a barnaköszén és szegényebb volt maga az ország és Nógrád megye is, mégis büszkeséggel „nevezhetjük Salgótarjánt a magyar Ruhr-vidéknek”, a barnaköszénbányászat 150 éves munkáját nézve.

JEGYZET

A tanulmány az OTKA T 014812 számú kutatási szerződés alapján készült.

1. Martiny Károly: Salgótarján és a szén. In: Vándortűz. A Magyar Irodalmi Társaságok időszaki értesítője. Salgótarján, 1948. április 4.o. Dzsida József kéziratban megőrzött versei a család tulajdonában.
2. Andreics János: A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. szénbányászatának rövid ismertetése. In: Bányászati és Kohászati Lapok. 1899. 408-410.o. A továbbiakban BKL.
Gerő Nándor: A Salgótarjáni Kőszénbánya Részvény-Társulat Nógrád megyei bányászatának ismertetés. In: BKL. 1910. 673-686.o.
Faller Jenő: Adatok a salgótarjáni szénbányászat kezdeti idejének történetéhez. In: BKL. 1962. 422-424.o.
Pogány Mária: Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában. 1945-1973. Bp. 1983. 110.o.
Salgótarján története. Szerk.: Szabó Béla. Salgótarján, 1972. 134.o.
3. Salgótarján története. 1972. in: 136-138.o.
Köntzey Ferenc: Salgótarján város fejlődése. In: Salgótarjáni Almanach 1925. 42-44.o.
Karancsi Zoltán: Történeti áttekintés Salgótarján térségének antropogén eredetű környezetváltozásáról. In: Acta Geographica Segediensis Különlenyomat, 1997. 1-12.o.
Ruttkay Sándor: Jungmann Mihály vasúti és orvos (..) jellemrajza
Losonc, 1902. 3-36.o.
4. Dornay Béla: Salgótarján és a Karancs-Medves vidék részletes kalauza.
Salgótarján, 1929. 34.o.
Salgótarjáni Új Almanach. Szerk.: Sebestyén K. és Szvircek F. Salgótarján, 1977. 116.o. A továbbiakban: SUA.
Salgótarján története. 1972. im: 106-107.o.
Salgótarjáni Lapok. 1908. április 15. Községünk rendezése Martiny Károly. 1948. im. 5.o.
5. Salgótarján története. 1972. im: 13., 117.o.
Dornay Béla. 1929. im: 11.o.
Szvircek Ferenc: Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1985. XI. 88-92.o.
Martiny Károly 1948. im: 5.o.
SUA. 1997. im: 104.o.
6. SUA. 1997. im.: 91-92.o.
Fleischl Róbert: Munkáslakásokról. In: BKL. 1911(I) 87.o.
7. Salgótarján története. 1972. im: 104.o.
Dzsida József: A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. nógrádi szénbányászatának története. 1868-1943. Salgótarján, 1944. 37-38., 40-44., 60-69.o.
Lassan József: Zemlinszky Rezső munkássága a nógrádi szénbányászat kifejlesztésében. In: BKL. 1980. 773-775.o.
Lassan József: A nógrádi szénmedence kezdeti időszakának története.
In: BKL. 1984. 415-417.o.
SUA. 1997. im: 101-102.o.
Szabó József: A salgó-tarjáni kőszénbánya részvénytársaság bányászatának leírása. In: Math. és Természettud. Közlem. XI.k. 1873. 82-84.o.
Liptay Pál: A salgó-tarjáni kőszéntermelés. In: Magyarország és a Nagyvilág. 1868. szeptember 27. 465.o.

8. Salgótarján története. 1972. im: 134-136.o.
Szvircsek Ferenc: Törzsgárda kialakítására irányuló kísérletek a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájában. In.: NMMÉ. 1990. XVI. 306.o.
Szvircsek Ferenc: 1985. im: 89.o.
Szabó József: 1873. im: 82-84.o.
9. Svircsek Ferenc: 1990. im: 305-307.o.
Szvircsek Ferenc: 1985. im.: 90. o.
Salgótarján története. 1972. im: 143-144.o.
10. Salgótarján története. 1972. im.: 130.o.
Dzsida József: 1944. im: 140-142.o.
NML. XI.5. 45.d. Salgótarjáni Kőszénbánya Részvény-Társulat Igazgatósági és Felügyelő Bizottsági jelentés, valamint Fő-zárszámadás az 1886. üzletévről. 16-18. o.
11. Svircsek Ferenc: 1985. im: 90.o.
Nógrádi Lapok és Honti Híradó, 1886. június 18.
12. A Munka. 1928. március 3. Tarjáni képek.
13. Gerber Frigyes: A munkás jóléti intézményekről. In.BKL. 1898. 107-113., 131-136.o.
Molnár László: Gerber Frigyes szerepe a salgótarjáni szénbányászat XIX. század végi fejlesztésében. In: BKL. 1981. 629-632.o.
Szvircsek Ferenc: 1990. im: 306-307.o.
14. Salgótarján története. 1972. im: 136., 143-144.o.
Dzsida József, 1944. im: 40-45.o.
SUA. 1997. im: 87., 109-110.o.
15. Salgótarjáni Lapok. 1908. április 15.
16. Salgótarján és Vidéke. 1908. november 25.
17. Svircsek Ferenc, 1985. im: 92.o.
A Munka. 1926. április 24. Salgótarján dicséreti
18. Martiny Károly. 1948. im: 6.o.
19. Martiny Károly. 1948. im.: 6-8.o.
Dzsida József, 1944. 101-104., ill. 152-160.o.
Salgótarján története. 1972. im: 130., 133.o.
OL.Z. 223.195.cs. 80/1., 80/2., 196.cs. 80/3.sz.
Salgótarján kataszteri birtokvázlata. 1921. NTM. Filmtár. 11354-11457.
Théta-JK-KFT. A nógrádi szénmedence bezárt bányáinak összefoglaló katasztere. 1995. I. 35-36., 38.o.
Magyarffy Károly: 40 év gépészeti tevékenységének fejlődése a nógrádi szénbányáknál. 1945-1985. Salgótarján, 1988. 61.o.
20. Salgótarján megyei jogú város térképe, 1940.
Dornay Béla: 1929. im: térképmelléklete. 1927.
Kéziratos összeállítás (1944) Dornay Béla salgótarjáni kalauza részére.
Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. Bp. 1938. 150-151.o.
21. OL.Z. 928. cs. 107/2.
Pachinger Gyula: A Nógrádi Szénbányászati Tröszt koncepció kialakíthatóságának egyes kérdéseiről. Salgótarján, 1967. 18.sz. táblázat.
Salgótarján (Utikalauz), Salgótarján, 1981. 13-50.o.
Börzsöny, Cserhát utikalauz, Bp. 1982. 288-298.o.
SUA. 1997. im: 91-164.o.

A köz- és magánszféra határán

(A civil társadalom néhány elemének változása Salgótarjában)

Cs. Sebestyén Kálmán

Az alapok

A Salgótarjáni Lapokban 1904-ben a következő sorok jelentek meg: „Szükségünk lenne egy községi kaszinóra! Ha van Losoncnak, Balassagyarmatnak kaszinója, miért ne lehetne Salgótarjának, Nógrád megye legnépesebb községének, mely intelligencia dolgában éppen nem áll amazok mögött? Ez a kaszinó lenne találkozási helye a községi ház tisztviselői karának, az iparvállalatok tisztviselőinek, a földbirtokos osztálynak, papságnak, az iparosoknak, kereskedőknek.” Feladatául azt tűzi ki a cikk, hogy „az emberek összeszoknának és lassanként fejlődnek az összetartozás érzete a polgárok között. Megszűnnék az a bizonyos lenézése egymásnak, a címkórság, rangkülönbség és nemes gyümölcsöket teremne a valódi demokratikus érzés....”⁽¹⁾ Pedig kaszinó jellegű egyesülés korábban is, s az adott időszakban is működött.

A községi kaszinó 1876-os megalakulása a tisztikarok (acélgyári, bányai, községi) egymás mellett élésének az adott korszak mintáit követő terméke volt. Ebből következően szűkkörű, zárt, az alacsonyabb társadalmi státussal rendelkezők számára bevezetetlen. A Casino a „művelt társalgás, szíves kedélynemesítő élvezetek, a tudomány, irodalom, művészet és egyéb közhasznú intézmények pártolása,” azaz a „községi intelligencia” társadalmi életének szervezését tűzte ki célul.⁽²⁾ Gyors kiüresedését mutatja, hogy alig tíz éves működés után az acélgyár tisztikara – Wabrosch Béla szavaival – „...1888-ban érezte át a kulturális szükségét egy műveltséghez illő Casino alapítására.” Az új egyesület az 1901-ig Salgótarjában működő vezérigazgatóság és a gyár tiszti-, tisztviselői karára alapult. Ugyanakkor ez jelzi a belső differenciálódást is, mivel a Casino szervező magja a korábbról működő Acélgyári Olvasókör középfokú végzettséggel rendelkező tagjai közül került ki.⁽³⁾

Az elkülönített gyári telep mellett a községi életben is létrejött egy új szerveződés, mely a Salgótarjáni Casino Egyesülettel ellentétben „a közművelődés és a karának felvirágoztatására szükséges erők gyűjtésé”-ben határozta meg feladatát. A Salgótarjáni Polgári Kört a számban gyarapodó, igen mozgékony réteg, az iparosok és kereskedők hozták létre. E társadalmi kör szervezése és egyben a községi fejlesztésének főlállása számukra – a vállalatok kettős hatása, az elkülönülés és szorítás párhuzamos jelenléte miatt – gazdasági szempontból is lényeges kérdés volt. Ez jelenik meg az 1906. évi alapszabály – megújításánál, s ez csendül ki az egyesület hivatalos közlönye, a Salgótarján és Vidéke vezércikkéből a támadásokra válaszolva: „Úthigazításul azoknak, kik vagy rossz információ, vagy az ellenünk szőtt intrika folytán a Polgári Kör működése és intenciója felől hamis véleményen vannak, programunkat egyetlen szóval kifejezni: Polgári összetartás!... Összetoborozni a polgárokat, hogy saját jól felfogott érdekükben megmozdítsanak minden követ, ami a községi gazdasági és kulturális fejlődésének útjában áll

és hogy elhárítva az akadályokat, bevezessen bennünket abba az állapotba, mely községünket nagyon is kérdőjeles jövője felől némiképpen is megnyugtatta a szkeptikus lelkeket.”⁽⁴⁾

A pártpolitikai érdekek a századfordulón Salgótarján egyesületi életébe is belenyúltak. Pontosabban a két szféra – a politikum és az egyesületi – nem különült el. Mindkettő szervező ereje ugyanaz a társadalmi kör, s ezek állásfoglalásait elsősorban nem ideológiai ellentétek képezték ezen időszakban, hanem gazdasági érdekek. A helyi hatalom gyakorlása, s az ehhez kapcsolódó módszerek is ebből a szempontból váltak hangsúlyossá. Felszínre kerülésük, s hatékonyságuk szempontjából az egyesületi forma volt az elsődleges. E mögött természetesen a politikai polarizálódás is látható, hisz a Polgári Kör főként a függetlenségi párti és a velük szimpatizáns személyek gyűjtőhelyévé vált. Mutatja ezt az is, hogy Salgótarjánban – a megye más jelentősebb településeitől eltérően – az 1900-as évek elején nem jött létre az országos pártpolitikát leképező, a helyi „ellenzék” összefogó függetlenségi és 48-as kör, mivel ennek funkcióit a Polgári Kör töltötte be. A községi képviselőtestületben azonban nem, vagy csak elvétve tudták akarataikat érvényesíteni a patriarchális jellegű földesúri hatalommal szemben. Az igény jelenléte és folytonosan erősödő kifejeződése a helyi társadalom ügyeinek intézésére, a beleszólás formáinak szélesítése az összeütközések sorát idézte elő, mely elvezetett a Polgári Kör működésének felfüggesztéséhez. Az államhatalom által is támogatott községi önkormányzat nem adott teret a gazdaságilag megerősödő középréteg törekvéseinek. Kompaktsága miatt így időlegesen maga alá tudta gyűrni, azonban gazdaságilag nem tudta megtörni. A feszültségek levezető szelepét és a községi kaszinó iránt megnyilvánuló igényt igyekezett kielégíteni az 1912-ben alakult Salgótarjáni Polgári Kaszinó. Nevében ugyan szerepel a polgári jelző, azonban tevékenységében a hagyományokhoz ragaszkodott, s arra a bázisra épült, mint elődje. Néhány éves működése mégis változást jelez. Mivel tagjainak többsége a községi képviselőtestületnek is résztvevője (főként virilis jogon), a döntések előkészítésének informális csatornáit nyitja meg. A folyamat eredménye, hogy lassan háttérbe szorul a szabadelvű földbirtokos Szilárdy-család körül kialakult kör, s az önkormányzat működésében, ha sokszor áttételesen is, megjelennek a vállalati érdekek.

Az 1910-es évek elején a vállalatok aktivitása növekedett, illetve a község kötelékébe bekevert, iparban foglalkoztatottak aránya jelentőssé vált. Egyértelmű megnyilvánulása, hogy mikor 1909 januárjában Tóth Gyulát, a „polgárság képviselőjét” választották meg községi bírónak, olyan hangok is hallatszottak, hogy az új bírót a „vasgyár vezetősége” munkásainak kirendelésével segítette erre a posztra.⁽⁵⁾ Az acélgyár azzal is befolyásolta a község politikai életét, hogy munkásainak az I. világháború végéig nem engedélyezte szakszervezet alakítását. Mivel aki a szakszervezetekbe belépett, az automatikusan a Szociáldemokrata Párt tagja is lett, a Rimamurányi vezetőségének tiltása komolyan visszavetette a szervezést. A gyár vezetősége az olvasókört és a kaszinót is „testületként” fogadta el, s főként az épületek és a berendezések biztosításában nyújtott nekik segítséget. Az 1890-es évek közepére mindkét egyesület rendelkezett önálló épülettel. Hasonló támogatást kapott a századforduló után alakult gyári sportegyesület, melynek előzményei az olvasókörben és a kaszinóban teremtdtek meg. Az acélgyár Angliát is megjárta műszaki tisztviselőinek kezdeményezésére a Salgótarjáni Sport Egyesületet azért hozták létre, „hogy a gyári ifjúsággal a sportot megkedveltessék, hogy az akkor divatozó vasárnapi korcsmázás helyett a zöld gyepre szoktassák őket.”⁽⁶⁾ Az atlétika és a „football játék” mellett a torna és turisztika művelését vették terbe. Ezek kevésbé felszerelésigényesek, mint a korábban divatozó korcsolya, vívó, stb. sportok, így a munkások aktív bekapcsolódására adtak lehetőséget.

Lényegében az acélgyár vezetése ezen egyesületek támogatásával, mely a telepi lakók egyre szélesebb körét fogták át, elérte, hogy közvetett módon az egyén magánéletében is jelen legyen. Így viszont nemcsak a „rimaiság” érzelmi hátterét és bizonyos értelemben „felsőbbrendűségét” segítette kialakítani, hanem látószögébe került a lakóegység mikroközösségének minden megnyilvánulása.

Alapvetően más a kiindulópont a bányánál. Itt többségben voltak a múlt században az önállóan, család és más személyes kötöttségek nélküli munkások, kiknek szaktudása főként gyakorlati eredetű, nem képzettségen alapuló. Kevésbé helyhez kötöttek, jelentős a vándorlás és nemzetiségi, nyelvi, iskolázottsági összetételük széles sávban mozgott. Így nehezen formálódott nemcsak a törzsgárda, hanem az altiszti és tiszt kar is. Ezek együttes hatása azt eredményezte, hogy a bányánál az egyesületi élet kibontakozása közel egy évtizeddel később indult meg az acélgyárénál. Az önszerveződések irányába ható, az igazgatóság felől jövő impulzusok 1895-ben értek be, mikor a mérnöki kart tömörítő Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület salgótarjáni osztálya mellett megalakult a Salgótarjáni Kőszénbánya Segédtszti és Altiszti Olvasó Köre. Az OMBKE helyi szervezete lényegében a bányai kaszinó funkcióját is betöltötte. Bár egy épületben működtek, de itt még egyértelműbb volt a munkahelyi hierarchia leképeződése, mint az acélgyárnál, mivel a lefelé irányuló zártságot nem oldotta más jellegű szervezet létrejötte. A kifejezetten alulról induló kezdeményezésnek első jele sem kapcsolható ehhez a körhöz formailag és tartalmilag. 1902-ben a bányatelepen élő nők szervezik meg temetkezési segélyegyletüket. A bánya veszélyes és sok balesetet előidéző jellege mellett az önszervező szervezet megalakulása jelzi a kötelező bányatársláda funkciózavarait. Így az egyesület a szociális kiszolgáltatottság ellen igyekezett védelmet nyújtani tagjainak.

Az SKB RT igazgatósága az egyesületekkel szűk területen tartotta a kapcsolatot, ritkán ismerte el partnernek. Súlytalanságuk okai között a nagy fluktuáció mellett mindenképp szerepet játszott a tagolt üzemszervezés, mely nem kedvezett szervezeti keretek létrejöttének. Ilyen lehetett volna a szakszervezeti mozgalom, azonban ez ellen a bánya vezetősége a helyi és vármegyei közigazgatással összefogva eredményesen lépett fel az I. világháborúig.

A Palackgyárnál és a Hirsch és Frank Vasöntő és Gépgyárnál a letelepedés után néhány évvel megindult az egyesület szerveződés. Itt azonban már nem külföldi minták átvételéről és adaptálásáról volt szó, mint az acélgyárnál. A munkások kapcsolatainak kialakításában sem játszottak nagy szerepet a nyelvi nehézségek, hiszen az olvasókörök nyelve már megalakuláskor magyar. (A palackgyári társas egyleten belül alakult német dalkör is, de másfél évi működés után megszűnt a tagok „elkopása” miatt.) Ezek az egyesületek nem zártak, bár például a palackgyárban egy tag felvételéhez 8 választmányi tag ajánlása szükséges, mégis a dolgozók szélesebb körét tömörítették az acélgyárénál, és a tisztviselők egy részét is bekapcsolták tevékenységükbe. Igaz, az acélgyárak is kisebb létszámúak voltak.

A kulturális-társasági jellegű szerveződések mellett az érdekvédelem hiányára már 1898-ban is rámutatott az SZDP V. kongresszusa, s Nógrád vármegyét a szervezetek kiépítésénél súlyponti területeként határozta meg. Bár már az 1905. évi választásokon indítottak a füleki kerületben jelöltet Sally Endre személyében, az SZDP salgótarjáni községi szervezete csak 1906 közepén alakult meg. Ez azonban nem módosította a helyi politikai palettát, mivel a Vas- és Fém-munkások Szakszervezetét is ideszámítva, befolyása 300-400 főnél többre nem terjedt ki.⁽⁷⁾

Az érdekvédelem különböző mértékben megjelent a század első évtizedében szaporodó országos szervezetek helyi csoportjainál is. Ezek azonban döntően szakmai jellegű tevékenysé-

get folytattak, mint pl. a Magyarországi Kereskedelmi Alkalmazottak Egyletének salgótarjáni csoportja, vagy az Országos Úgyész Szövetség helyi csoportja. Speciális jellegük miatt szűk társadalmi csoportokat érintettek, s nem játszottak szerepet a község társadalmi életében. Kötődésük erősebb volt az országos központokhoz.

A vállalati elkülönülést, illetve a társadalmi helyzetet megtestesítő egyesületi kört a szakmai-érdekvédelmi jellegű szerveződésekén túl, keresztül szabdalta egy másik, zártságot kifejező dimenzió, a vallás. Az 1880-as években több egyesület alakult, amely a jelentős számú izraelita lakosság (1870-től a folyamatosan növekvő népesség állandósuló 6-7 százaléka) összefogását végezte. Új jelenség e körben, hogy célul a segélyezést, hittársak támogatását tűzték ki. (Chevra Kadischa, Nőegylet). A kifejezetten vallásos cél az orthodox hitközség 1895-ös megalakulása után válik egyesületszervező erővé. Hasonlóan ebben az időszakban – a valláspolitikai törvények országos hatásának megfelelően – indul meg más felekezetekben is az önszerveződés. 1900-ban a Római Katolikus Olvasókör, két évvel később az Evangélikus Önképzőkör jelzi a tendenciát. A Katolikus Olvasókör azonban azzal, hogy az „erkölcsi alkalmasságot” helyezi a vallási hovatartozás elé, s a tanulni, szórakozni vágyó keresztényeket felekezeti különbség nélküli egybetartása a célja, igyekezett a kaszinó-szerepkör hallgatólagos betöltésére is. Vonzásköre átnyúlt a vállalati telepek határain is, s így a Polgári Körtől burkoltabban, de a civil szféra egyik jelentős szervezeti kerete lett.

A felekezeti egyesületek hatása más szempontból is nagyobb, mint az alakuláskor megfogalmazott célokból következik. A vallási jelleg csökkenti a társadalmi helyzetből eredő elkülönülést, így ezekben a szervezetekben a zártság nem vertikálisan, hanem horizontálisan jelentkezik. Mindegyik a segélyezésre saját tagjai és hittársai között nagy hangsúlyt fektetett. A szociális feszültségeket ez ha nem is képes megoldani, de észrevehetően csökkenti. A századforduló után ugyanilyen irányba hatnak a „felekezet nélküli” karitatív tevékenységet folytató szerveződések. Salgótarjánban e körbe tartozik a József Asztaltársaság, mely szegény sorsú gyermekek felruházását tartotta egyik fő feladatának, vagy a Leányegylet, mely az önképzés mellett a segélyezést is célul tűzte ki. Az országos hálózatra támaszkodó József Kir. Herceg Szanatórium Egyesület Bizottsága és a Vöröskereszt Egylet Salgótarjáni Fiókjá nevében is kifejezi irányultságát.

Ezen időszak helyi sajtója is érzékeli az egyesületi élet tematikus és formai átalakulását, melyben a fő terület a kaszinókról, olvasókörökről egyre inkább a szociális érzékenységet megjelenítő önszerveződésekre helyeződött át. Annál is inkább, mert markánsabban rajzolódtak ki az új társadalmi feszültségek, ezen belül pedig középpontba a „munkásügy” került. A sajtó főként a hiányok kimutatását tartotta feladatának. Érvelt a mentőegyesület megalakítása mellett, mert „Salgótarjánban a gyárak- és bányákban (sic!) dolgozó ezrek a napnak minden pillanatában élet- és halál között lebegnek”; hangsúlyozta a gyermekvédelem fontosságát, mert „szerte e hazának majdnem minden nagyobb városában a hölgyek lelkes pártfogása mellett megalakultak a Gyermekvédő Liga bizottságai, csak minálunk Salgótarjánban csendes minden”. Más helyen az alkoholizmus hatásairól értekezvén megállapították, hogy a karitatív egyesületek erre nem figyeltek oda. „Állitasson fel Salgótarján társadalma egy ...”tea és leves-csarnokot” és ezáltal kielégíti azt a csúf sebet, mely a saját testét ékteleníti el.”⁽⁶⁾ A figyelem tehát a civil társadalom kiépülésének karitatív jellegű hézagaira irányult, melyet a polgári összefogás szükségességének követelése töltött meg. A javasolt egyesületek azonban nem jöttek létre.

Az I. világháború kirobbanása után az egyesületi élet részben törvényi szabályozás következtében, részben pedig mert egyre több férfit hívtak be katonának, erősen beszűkült. Ez

utóbbi a még ténylegesen működő egyesületek tevékenységét is formálissá, alkalmi jellegűvé tette, vagy teljesen megszüntette. Másrészről viszont felértékelődött a karitatív tevékenység, s azok az egyesületek, melyek addig csak részben gyakorolták, teljes egészében e területen vélték megtalálni létfeltételeiket. Azonban a háború elhúzódása, a növekvő ellátási gondok, a fokozódó nyugtalanság, kényszerű lépések megtételére ösztönözte főként a haditermelésre átalált üzemek irányítóit. A termelés biztosítása érdekében 1917-től engedélyezték az érdekvédelem működését. Így a Rimamurány Salgótarjáni Vasmű Rt. vezetősége nem gördített akadályt a vassas szakszervezet acélgyári megalakítása elé, melybe májusban a gyár munkásainak jelentős része belépett.⁽⁹⁾ Hasonlóan több évi tiltás után 1918 nyarán a bányászok is létrehozhatták szakszervezetüket. Ez viszont azt jelentette – mint korábban már utaltunk rá, – hogy a Szociáldemokrata Párt befolyása jelentősen megnőtt, szervezeti keretet és bázist kapott. Schmidt Jenő bányaigazgató meg is állapította: „Munkásainknak a szociáldemokrata zászló alá való szervezése befejezést nyervén, azok most teljesen a párt vezetőségének befolyása alá kerültek, aminek vannak tagadhatatlan előnyei, de súlyos hátránya, hogy folytonos követelések felállításaiban látják szocialista voltuk érvényesülését.”⁽¹⁰⁾

Nemcsak az üzemekben, hanem a község politikai életében is döntő momentum volt ez, mivel más szervezett és tömegbefolyással rendelkező erő nem volt. Így akadály sem gördült a Szociáldemokrata Párton belüli polarizáció felgyorsulása elé. A belső harcokkal párhuzamosan szintén rövid idő alatt kettévált a politikai hatalom és a közigazgatási hatalom. 1918 végén a kettő alapvetően sem nem akadályozta, sem nem segítette egymást. A szociáldemokraták a KMP megalakulásával voltak elfoglalva, a községi közigazgatás pedig nem volt képes hatékonyan, egységesen működni. Itt mutatkozott meg, hogy a civil szféra tagolatlansága következtében nem formálódott ki olyan gyakorlat, amely az egyesületi keretek túllépésével a politikai válsághelyzetekben a megoldás útjait felmutathatná. Ebben a vákumban robbant ki 1919 elején az a zavargás, amely csak katonai erő felvonultatásával csillapodott le.⁽¹¹⁾ Végeredményben a közigazgatást birtokló „polgári” réteg teljesen súlytalanná vált, s augusztus elejéig a szociáldemokraták és kommunisták közötti erőviszonyok változásai határozták meg a község politikai életét.

Folytatás és újrakezdés

„A szó ideális értelmében vett társadalmi élet városunkban nincs. Lehetetlen azonban meg nem állapítani azt, hogy társadalmi téren igenis intenzív és eredményes munka folyik. Eseményszámba menő hangversenyek, kultüresték, dalversenyek, hazafias ünnepségek, stb. vannak hívatra az emberi lelket gyönyörködtetni. Sajnos azonban hogy városunk társadalmának széttagoaltsága sok szép esemény eredményeit károsan befolyásolja. A mentési munka látszólag folyik, amíg azonban a hiúsági szempontok oly fontos szerepet játszanak társadalmi életünkben, amíg a kereseti lehetőségek oly elűtöek, mint ma, addig szociális téren ne is várjunk ideális állapotokat” – állapítja meg Lapsánszky János, a Salgótarjáni Almanach 1925. évi számában.⁽¹²⁾ Ez a látélet azt mutatja, hogy tovább éltek 1919 után is a múlt század végén kiformálódott elhatárolódások. De azt is láthatjuk, hogy a civil szféra korábbi tagolatlansága csak lassan változik. Míg a század elején a politikum szorult háttérbe, s az egyesületi kör a társadalmi csoportok gazdasági érdekeit közvetítette áttételeken keresztül, addig az 1920-as években működésük a mindent átpolitizáló és ilyen felhangokkal jelentkező megnyilvánulások jegyében történik. A „nemzeti” és „keresztény” hangsúlyozása azt is jelenti, hogy irredenta, ami irredenta az csak nemzeti és keresztény lehet. Ha valamelyik hiányzik, akkor már kozmopolita, liberális,

vagy „nemzetközi” (értsd: szociáldemokrata), következésképpen hazaáruló. Az átpolitizált egyesületi kör ezt a szemléletet közvetítette, melyet erősített az egyesület és politikai párt háttérmezsgyéjén mozgó, helyi alapítású Keresztény Magyar Nemzeti Szövetség, mely 1920 augusztusában csatlakozott az Egyesült Keresztény Nemzeti Ligához, valamint az Ébredő Magyarok Egyesülete különféle szakcsoportjai. Bár a Liga országos alapszabályában megfogalmazódott, hogy a szervezet „minden pártpolitika kizárásával erős hatalmas társadalmi szervezkedésben akarja megvalósítani a keresztény nemzeti gondolat uralmát a köz- és magánéletben, a társadalmi és gazdasági élet egész vonalán.”⁽¹³⁾ A mintegy 800 tagot számláló salgótarjáni osztálynak ehhez megvolt a kellő háttérbázisa. Ha megnézzük az elnökséget, kiderül, hogy a szervezet a bánya és az acélgár tisztviselő karának összefogását jelzi: mindkét vállalat fele-fele arányban volt képviselve benne. 1922 után ez a kör fokozatosan bővült a város kialakuló tisztikarával. Mégis tevékenysége az 1920-as évek végén háttérbe szorult. Wabrosch Béla 1925-ben meg is jegyzi, hogy a „Keresztény Nemzeti Liga is leginkább az Acélgári Casinó és az Acélgári Olvasókörre támaszkodik.” Szerepét helyi szinten más szervezetek vették át. Részben szélsőségesebb programmal az Ébredő Magyarok Egyesülete elszaporodó szakcsoportjai vonták el a tagokat, amely egyben társadalmi szinten „lefelé” is növelte a szervezethez. Ennek ellenére a városban nem váltak meghatározó erővé. Ugyanis versenytársuk is akadt a politikailag aktivizálható munkásság körében. Az SZDP befolyása ebben az időszakban még jelentős. Zákány Gyula nemzetgyűlési képviselő ugyan 1921-ben úgy nyilatkozott salgótarjáni látogatása után, hogy „meggyőződtem arról, hogy ennek az eddig – mondjuk – szociáldemokrata vezetés alatt álló kunbélás, veltnerjakabos munkásságnak jelenleg egészen más a felfogása, nem szabad tehát ezt a tömeget felelősségre vonni az egész katasztrófáért.”⁽¹⁴⁾ Erre ad csattanós választ az 1922. évi nemzetgyűlési választás, amely eredményeként Klárik Ferenc szociáldemokrata jelölt kapta meg a mandátumot a salgótarjáni választókerületben.

Az SZDP és a szakszervezetek kapcsolata továbbra is szoros maradt. Kimondatlanul, de ezt a kötődést igyekezett kikezdeni a végrehajtó hatalom (főszolgabíró, rendőrség) többek között a gyűlések engedélyezése körüli huzavonákkal. Az 1926. évi országgyűlési választások előtt már nyíltan is felléptek az SZDP ellen. Baticz Gyula, a párt jelöltje visszalépését indokolva a „Nyílt levél Salgótarján dolgozó népéhez!” című felhívásában írja: „Teljesen tisztában voltam azzal, hogy ebben a választókerületben a legféltelenebb terrorral kell megküzdenem és nyilvánvaló volt előttem az is, hogy a hivatalos presszió teljes erejével ráfekszik a választókra is. A tények teljes mértékben igazolták föltevésemet, már amikor Salgótarjánba érkeztem a főszolgabíró azzal fogadott, hogy „erős kézzel fogom kezelni az urakat, mert a miniszterelnök megbukhatik, a belügyi államtitkár ebben a kerületben nem bukhatik el...” (Sztranyavszky Sándorról van szó.) A visszalépés legfőbb indoka, hogy ezen körülmények között nem akarta, hogy ajánlási íve feketelista legyen a vállalatok vezetői számára.⁽¹⁵⁾ Ilyen előzmények után 1926-tól biztosított volt a mindenkori kormánypártok számára a salgótarjáni kerület mandátuma. Egyben ez a személyes elkötelezettség a helyi közigazgatás és vállalati vezetők számára a kormányhivatalokban fontos „kijáró utat” jelentett, amely fölött minden eszközzel őrködtek is.

A szociáldemokrata szakszervezetek ellen irányuló másik kezdeményezés a keresztényszocialista szakszervezetek aktív támogatása, amely főként a helyi közigazgatás részéről történt, de segítséget nyújtottak a vállalati vezetőségek is. Eredményt a 20-as évek közepére értek el. Hozzájárult ehhez a Bányamunkás Szövetségen belüli szakadás, melynek következtében létrejött a Csóka-féle szakszervezet, mely közelebb állt a keresztényszocialistákhoz, mint az SZDP-hez. A munkáspárt így rövid idő alatt akcióképtelenné vált, amelyet súlyosbított, hogy a helyi pártvezetés bizonytalankodása miatt a 20-as évek végére a városi képviselőtestületből is kiszorultak. Mindezek a baloldali szélsőségesebb elemei számára teremtettek lehetőséget, s

így a szakszervezetek az illegális kommunista mozgalom részbeni fedőszervei lettek. Ellenhatásként az államhatalom helyi képviselői méginkább fokozták a szakszervezeti mozgalom megtörésére irányuló tevékenységüket.

A politikai változásokkal párhuzamosan a tanácsköztársaság utáni években több tendencia bontakozott ki a civil szerveződések sférájában. A korábban vállalati keretek között működő egyesületek lassan éledtek újjá, s az 1920-as évek közepére stabilizálódtak: átestek 1922-ben működésük törvényi felülvizsgálatán. Kapcsolataikban, illetve azok korlátozottságában a hagyományokat folytatták. Fényt vet erre az acélgyári olvasókör műkedvelő előadásainak leírása: „Nagyon különös szokássá lett (még a harmincas évek elején is dívott) a tisztviselői kar ama gyakorlata, miszerint a közülük megjelentek a szomszédos kaszinó épületében gyülekeztek, az ottani ruhatárat vették igénybe, s csak az előadás kezdete előtt öt perccel vonultak át a két épületet összekötő (1914-ben épült), általunk „sőhajok hídjának” nevezett fedett folyosón a színházterembe. Megérkezésükig a két első sor székei üresen vártak az elit vendégekre.”⁽¹⁷⁾

Az egyes vállalatok egyesületi téren is meglévő – vagy kialakuló – belső hierarchikus elszigeteltségét alig csökkentette az üzemek közötti ellentét új területe, a sport. 1920-ban a bánya is megalakította saját sportegyesületét, amely verseny –, majd vetélytársként jelentkezett az 1901 óta működő acélgyári klubbal szemben. Mivel a sport, főként az ekkor népszerű labdarúgás, nagy tömegeket mozgósított, a vállalatok presztizsből felvállalták a klubok támogatását, megteremtették a létesítményi hátteret, a felszerelést, támogatták a nevezéseket a különböző kupákba, illetve a csoportok utazásait. Az 1930-as években az RMSTV RT ipartelepeinek sportolói között ún. Rímaolimpiákat is rendeztek; az SBTC vállalati jellegének hangsúlyozására pedig a bányatelepeken alakult kisebb csoportokat alosztályként beolvasztották. Ezek azonban nemcsak a sport területén tevékenykedtek, hanem kulturális feladatokat is elláttak dalárdáikkal, zenekaraikkal, színjátszóikkal. Különösen aktív volt e téren a Forgáchi alosztály. A sport ilyen hangsúlyos megjelenése nem kizárólag a szabadidő szervezett és ellenőrizhető eltöltését jelentette, hanem egyben a feszültségek bizonyos fokú oldására is szolgált, mivel a háborús időszakig a különböző sportesemények népnép jelleget öltöttek. Főként a munkások készültek rá, s hosszú ideig beszédtéma volt. Bár a többi vállalat is létrehozta sportklubját (a Hirsch-gyár 1922-ben, a palackgyár az 1920-as évek végén), de a meghatározó az SBTC és az SSE rivalizálása lett. Mindkét egyesület vezetőségében a tisztviselőkarok színe-java pozíciót vállalt. A városban alakult sportegyesületek nem kaptak ilyen támogatást, mivel a vállalati klubok tevékenységi körén kívül álló és szűk csoportokat érintő sportágak művelésére tettek kísérletet (vívás, tenisz, sakk, postagalamb tenyészítés és versenyeztetés, stb.)

Visszafogottabban, de a cserkész és levante egyesületek szervezésében, támogatásában is érvényesült a vállalati elkülönülés, amely a hagyományok, szemléletmód szervezett keretek közötti átadásának szélesedését és „utánpótlását” biztosította. Jelentőségét az adja, hogy a szervezetek sajátos céljain túl a másod-, harmadgenerációs munkásság vállalathoz kötődését ezzel is erősítették.

Mindezek mellett tendenciaként érvényesült, hogy az egyesületszerveződés súlypontja áttevődött a városra. 1927-ben a polgármester egy jelentésében meg is jegyzi, hogy az egyletek városa lett Salgótarján, de „a tagok úgyszólván majdnem mindenütt ugyanazok.”⁽¹⁸⁾ Ez a megállapítás is jelzi, hogy a formálódó város lakosságának csekély része aktivizálható a civil sféra kiépítésében. Ugyanakkor bizonyosnak látszik, hogy a polgármester nem számolt az előbb említett sportegyesületek hatásával. A városi egyesületek bázisa a számban gyarapodó középréteg. Összetétele igen vegyes, hisz a vállalati tisztviselők, kisiparosok, kiskereskedők ugyanúgy for-

málói mint a városi és állami hivatalok alkalmazottjai. Ezen belül is az egyéni indítékok több szintje különíthető el.

Részben ide tartoznak azok a vállalati tisztviselők, illetve a szakmunkásgárda egy része, akik az 1920 után csökkenő fluktuáció következtében lassan meggyökeresedtek a városban, s még a világháború előtti időszakból egyesületi tapasztalatokkal rendelkeztek. Másrészt a közigazgatási változások során 1922 után megnövekedett és minőségében is más feladatok elvégzésére idegen, nem salgótarjáni, szakértelemmel rendelkező személyek kerültek ide. Sőt a város vezetésében jelentős az elcsatolt területekről származott, ott már gyakorlatot szerző szakértelmiség. Ők a társadalmi élet területén is kész mintákat hoztak magukkal, melyek egy részét Salgótarjában is igyekeztek megvalósítani, meghonosítani, a helyi viszonyok között működtetni. Harmadrészt – bár az előbbihez kapcsolódva – a városiasodás megteremtí a sem a közigazgatáshoz, sem a vállalatokhoz nem kötődő értelmiségi mozgásterét. Salgótarján mint falu nem tudta, nem tudhatta belső fejlődésként kiérlelni azt az értelmiségi magot, amely a várossá válás után élére állhatott és hagyományaira alapozva a folyamatos továbbfejlődés indukálójává vált volna. Így a döntően idegen eredetű réteg társadalmi kapcsolatainak alakítására az egyletekben talált lehetőséget. Minél több egyesület tagja, annál szerteágazóbb és bonyolultabb kapcsolatrendszerbe került. Azonban számarányában csak lassan növekszik, s nem is mindenki vesz részt az egyesületi életben, azaz gyorsan telítődnek ezek a csatornák.

Szükíti a kört, hogy ugyan a megnyilatkozások központjában most is – mint a század elején – az összetartás, összefogás szerepel hangsúlyosan, csak míg korábban a polgárokat, újabban a keresztényeket tekintik alanynak. S a kettő nem azonos. Ez is közrejátszott abban, ahogy a 30-as évek végén Szabó Zoltán látta a tarjáni izraelita lakosságot. Szerinte „Salgótarján közszellem szerint nem igazi város és a zsidóság nagyobb tömegeiben csak ott tudott asszimilálódni, ahol városi élet volt.” Az eredmény a „formális gettósodás” kialakulása, melynek következtében körükben – párhuzamosan „a várossal” – az egyesületi élet teljes skálája kifejlődött. A nőegylet, az ifjúsági és leány önképzőkör az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület helyi csoportjához kapcsolódott. A karitatív Chevra Kadischa és a vallási élet elmélyítését célzó Mikra Umischna egyesület kiegészült a Chevra Sasz és Talmud Thora Egyesülettel. Ezeken túl a lakosság 6-7 százalékát kitevő izraelita lakosság egy része a szakmai egyesületeken keresztül kapcsolódott be a város közéletébe, amely némileg oldotta a „párhuzamos társadalom” gettósodásából adódó életét, a törvényi megszorítások életbe léptetéséig.

A városi egyesület szervezésében az aktív mag nagy része bármennyire igyekezett Salgótarjánhoz kapcsolódni – s ezért vállaltak többen négy- öt egyesületben pozíciót – társadalmi szinten nem tudtak a széttagolt, több „városból” álló településen tartósan és hathatósan szervező erővé válni. Tehát nem beszélhetünk egy olyan számban és társadalmi súlyában, mély gyökerekkel rendelkező rétegről, amely részben a városiasodást, részben a civil társadalom kiépülését fel tudta gyorsítani.

Eredőjében ugyanezekre a jellegzetességekre vezethető vissza az egyesületek sajátos kapcsolatrendszere. Kiindulópontja az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga bomlása, melynek során a városi és vállalati elit összefogását az 1922-ben újjászervezett Salgótarjáni Casino vette át. Társadalmilag hagyományosan zárt jellege céljának megfogalmazásából is kitűnik: „Műveltebb lakosokat társadalmilag egyesíteni.”⁽²⁰⁾ Tagjai több szálon kapcsolódtak a Salgótarjáni Polgári Lövészegylet, illetve a Magyarországi Kárpátgyűlés salgótarjáni osztályához. Ez a három egyesület alkotta azt a „belső” egyesületi kört, amely a város és a vállalatok kapcsolatát szabályozta, illetve informális fórumot jelentett a döntések előkészítéséhez. 1933-tól kiegészít

szült ez a Balassa Bálint Asztaltársasággal, mely a helyi kultúra szervezését, bekapcsolását tűzte ki célul az országos vérkeringésbe. Az e körhöz tartozó 20-25 fő meghatározó szerepét mutatja, hogy több egyesületben is elnök, díszelnök, alelnök, ügyvezető, stb. pozíciót töltött be. Főként a karitatív szervezetek (Vöröskereszt, Stefánia Szövetség, HADRÓA, stb.) kérték föl őket a felsorolt tisztségekre, de megtaláljuk nevüket pl. az önkéntes tűzoltó egyesület vezetésében is. Társadalmi státusuk és az ezzel együttjáró támogatás (anyagi, erkölcsi, kijáró) lehetősége miatt „keresettek”. Meg kell említeni, hogy ugyanők helyi kereskedelmi, pénzügyi, szolgáltató szervezetek igazgatóságaiban is ott ültek. Így az egyesületek a többszörös személyi átfedések folytán a „belső” kör körül hálószerűen rendeződtek el. Az 1930-as évek közepén ez például azt eredményezte, hogy programjaikat (bál, felolvasóest, színelőadás, stb.) egyeztették, illetve a nagyobb városi rendezvényeket közösen szervezték. A közelgő háborús időszak azonban megakadályozta, hogy a munkamegosztás kezdeti lépéseitől továbbjussanak.

Végeredményben a II. világháborúig Salgótarjánban a civil társadalom csírája jött létre, amely az egyesületi körön alig nyúlt túl. Ennek feltételét a múlt század végétől ható vállalati és községi-városi érdekek egymáshoz csiszolódása teremtette meg. Azonban az erre épülő mozgásterek kitapogatására, a városi középréteg megerősödésére és szervezeti szintű érdekérvényesítésére kevés idő maradt. A széttagoltság az azonos célokra irányuló, de párhuzamos akciók sorát eredményezte, melyek sokszor egymás hatását is lerontották.

Az 1920-as években ezt példázza a forradalmak ellenhatásaként alakuló vallási szervezetek tevékenysége. A kölcsönös előnyök felismerése mindkét szféra részéről nyilvánvaló. Az egyházi szervezet a hozzá kapcsolódó egyesületek révén meghosszabbította hatósugarát és szélesíteni tudta tevékenységi körét, míg az egyesületeknek az egyházi támogatás stabil hátteret és egyben infrastruktúrát is biztosított. Így működésük a karitatív jelleg és a vallási élet fejlesztése között oszlott meg, amely tagjaiknak a felbolydult és bizonytalan életviszonyok következtében anyagi és lelki támaszt is jelentett egyben. A vallási egyleteken belül kezdődő differenciálódás – amely tevékenységi körük szélesedését is jelzi –, a nőegyletek különválasztásával indult meg, de hamarosan az ifjúsági korosztályt is elérte. A folyamat jellegzetessége, hogy az ifjúsági egyesületekben leképeződött a felnőtt szervezetek működési sajátossága, a korosztálynak megfelelő formák között. Belső életük ugyanazokból az elemekből épült fel, melyekre szüleik adtak mintát. Sok esetben az egyesületeken belül személyi státusok is párhuzamosak, pl. az evangélikus lelkész családtagjai a nőegyletben és a leányegyletben is a vezetés meghatározó pozícióit töltötték be. A külső feltételek változására leggyorsabban a lakosság, kb. 10 százalékát kitevő protestáns felekezet reagált. A katolikusok esetében is érvényesültek hasonló folyamatok, azonban a hívők nagy száma, területi tagoltsága és az egyház kötöttebb, hierarchikusabb szervezete miatt ez lassabban ment végbe. A katolikus egyesületek robbanásszerű gyarodását az acélgyári Északi Plébánia templom 1936-os elkészülte hozta. Mellette ferences rendház is épült, mely a hívők szervezésének központja lett (Oltáregyesület, Credo Egyesület, KALOT, stb.)

A felekezetekhez kapcsolódó női szervezetek és a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ) helyi csoportja között többszörös személyi átfedés volt. Amellett, hogy az egyesületek tevékenységükben kiegészítették egymást, a MANSZ informális koordinátor szerepet is betöltött. Ezt elősegítette, hogy országos kapcsolatain keresztül minden karitatív akcióba, mozgalomba bekapcsolódott. Salgótarján várossá válása ugyanis felerősítette a „kolduskérdés”, „szegényügy”, „munkásügy”, munkanélküliség szociális feszültségeiből adódó problémákat. A női szervezetek elsősorban a felsoroltaktól sújtott családok gyermekei felé fordultak. A karácsonyi segélyakciók, felruházási akciók először az iskolán keresztül is elérhető gyermekeken igyekeztek segíteni. Ezek évente többször ismétlődtek külön felekezeti, a 30-as évek

elejétől azonban már döntően városi szinten a vállalati, önkormányzati vezetők jóindulatú támogatásával. 1931-ben a polgármester vezetésével értekezletet tartottak, melyen meghatározták, hogy kikre terjedjen ki a segélyezés: a munkanélküliekre, redukált műszakban dolgozókra, keresetképtelenekre és a „munkakerülőkre”. „A felsegítés, természetbeni adományok nyújtása, munkaalkalom szerzése, s a lelki támogatás útján szokott megtörténni.”⁽²¹⁾ Maguk az egyesületek is sokszor fordultak segélykérelemmel az igazgatósághoz, polgármesteri hivatalhoz. Főként az utóbbi legtöbbször teljesítette a kérvényben megfogalmazottakat. A segélyakciók részeszei voltak még a 20-as évek elején divatos asztaltársaságok. Ezeket elsősorban iparos baráti körök alkották, s formálisan nem egyesületként működtek. Az ilyen asztaltársaságok rövid életűek voltak, s az évtized végére többségük megszűnt, illetve feloldódott a szakmai szervezetekben, amelyek a nehezedő gazdasági körülmények között, országos központokhoz kapcsolódva hangsúlyosan az érdekvédelmet látták el.

A felvázolt kapcsolatrendszerből arra lehetne következtetni, hogy széles, jól szervezett „szociális háló” alakult ki a városban. Vitathatatlan, hogy Salgótarjánban a karitatív tevékenység volt az, mely a legtöbb személyt és anyagi erőt mozgósította. Az egyesületek segíthették, kiegészíthették a torlódó szociális problémák megoldására hivatott önkormányzati és állami szervezet munkáját. Erre alkalmas forma a segélyakciók sorozata. De az egyesületeknek sem anyagi, sem személyi háttere nem volt arra, hogy teljes egészében átvállalják a feladatok megoldását, hisz 1932-ben a városban 1600 teljesen ellátatlant tartottak nyilván.

Az 1930-as évek elejétől ebbe a résbe nyomakodtak be a politikai jellegű egyesületek, ill. politikai mozgalmak, melyekhez háttérrel biztosított a Gömbös-féle Nemzeti Munkaterv. Felfigyelt erre a rendőrkapitányság is, s egy 1933-as jelentésében „valóságos szervezkedési láz”-ról beszélt: a „csak legális szervezkedés méretei is” aggasztóak – állapították meg.⁽²³⁾ Ez időben jöttek létre a különböző színezetű egyesületek: a Turul Szövetség „Tarján” vegyestörzsétől a Magyarországi Németek Szövetsége salgótarjáni csoportjáig. Korlátozott taglétszámúak voltak ugyan, de egy-két jelentős társadalmi státusú személy támogatását elnyerték. Megkapaszkodásuk a helyi egyesületi élet peremén jelentős részben azonban országos központjuk anyagi és erkölcsi támogatásának köszönhető.

Jó néhány a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) védőszárnyai alatt fejtette ki tevékenységét, mint kezdeti időszakban a Bell Miklós-féle Gazdasági Reform-mozgalom. Szervezeti kereteinek kialakulásakor a polgármesteri hivatal nem is tudta eldönteni, hogy egyesületként vagy pártként kezelje. Bonyolította a helyzetet, hogy a kisgazdapárt és az EME tagjai egyaránt aktivistái voltak, sőt az utóbbi egyesület helyi vezetője Bell Miklós közvetlen segítője volt, hasonlóan az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga salgótarjáni titkárához.

A liberalizmusellenes és az ingatlanforgalmon alapuló gazdasági rendszer elképzelése kezdetben jelentős számú hívet szerzett, azonban a későbbiekben – párttá alakulva – egyre inkább jobbra tolódva beszűkült a bázisa.⁽²⁴⁾

Az 1930-as években a szélsőséges mozgalmak is megjelentek, így a Nemzeti Szocialista Magyar Munkás Párt (Meskó-Böszörményi féle horogkeresztesek). Észak-Magyarországra kiterjedő szervező központját Salgótarjánban rendezte be. Számottevő eredményt ugyan nem ért el, de ezután folyamatosan jelen volt a horogkeresztes, illetve a nyilas mozgalom valamely irányzata a városban, jelezve a társadalmi feszültségeket. Az SZDP helyi szervezete is felfigyelt erre a jelenségre, s állandóan tájékoztatta a központot ezen mozgalmak tevékenységéről.⁽²⁵⁾

De a kormánypárt is szervezeti kereteit a korábbiaknál szorosabbra fűzte. 1936-ban létrehozta Salgótarjánban női tagozatát, melynek feladata egységbe fogni „mindazokat a kulturális, szegényvédelmi, emberbaráti intézményeket, melyeket városunkban a négy nőegylet oly példás egyetértéssel és összhanggal teljesít. Éppen ezért a nőegyletek szoros együttműködése a Nemzeti Egység és összetartás jegyében még inkább összeforrasztható” – állapítja meg a Munka.⁽²⁶⁾ Ebben az időszakban az SZDP helyi vezetői is közelítettek a NEP-hez. A rendőrkapitányság 1935-ben jelezte, hogy „sehol az országban nincs olyan hely, ahol a szociáldemokrata és az egységes párti munkásvezérek együtt tárgyalnak és megértik egymást, márpedig Salgótarjánban már évek óta ilyen lelki harmónia van közöttük...”⁽²⁷⁾ Nem sokkal később a Csóka-féle bányamunkás szövetséggel is felvették a kapcsolatot. Az SZDP helyi vezetőségének lavírozásai, bizonytalankodásai kihatottak a szakszervezetekre is és lehetőséget adtak a fentebb említett szélsőséges mozgalmaknak, hogy megvessék lábukat. Mutatja ezt, hogy az 1939. évi országgyűlési választáson a nyilaspárt jelöltje a szavazatok közel egyharmadát szerezte meg a salgótarjáni körületben. Tömegbefolyásuk erősödését jelzi, hogy több sztrájk kirombantásában is aktív szerepet játszottak. Hogy miért nem váltak mégsem meghatározóvá Salgótarjánban, azt részben egy rendőrségi jelentés magyarázza, mely a jobboldali pártokról írva megjegyzi: „A szervezéssel megbízott egyének között nincs meg az összhang és inkább az elkülönülés jelei mutatkoznak.”⁽²⁸⁾ Másrészt viszont a „városi intelligencia” meghatározó erői egyfajta távolságtartást mutattak a pártpolitikával szemben. Ez nem azt jelenti, hogy nem vettek részt a politikai életben, de alig lépve túl azt a mértéket, melyet az államhatalmi szervek intézkedése nyomán a helyi közigazgatásban és gazdasági életben közvetíteni kellett. A konzervatív szellemiség ugyan magába foglalja az adott időszakban a keresztény szemléletet és irradianta megnyilvánulásokat, hisz utóbbit a határváros-jelleg is determinált. Azokban túlhajtásuk lényeges gátja a vállalati érdekek érvényesítése a határon túli gazdasági kapcsolatok fenntartása miatt. A másik összetevő a lokális feladatok hangsúlyozása, az „itt és most” várossá válás problémáinak előtérbe helyezésével. Ezekhez kapcsolódik, hogy a hagyományosan jelenlévő antiszemitizmus felerősítése senkinek nem állt érdekében. A „gettósodás” mellett közrejátszott ebben az is, hogy Salgótarjánban az izraeliták sem a közigazgatásban, sem a gazdasági életben nem töltöttek be kulcspozíciókat.

Lassú építkezés — Irányok és formák

1944 végén elrendelték a város gyárainak leszerelését és az alkalmazottak evakuálását. Az üzemek bénítása csak részben sikerült, viszont a szakember-gárda többsége – ha nem is hagyta el az országot – a városból elment. A helyi és állami közigazgatást hasonlóan érzékeny veszteség érte. Az iparosokat, kereskedőket pedig a behívások, illetve az 1944 júniusi deportálás tizedelte meg. Végeredményben az a kör, amelyre a két világháború közötti helyi társadalom és egyesületi élet alapult, súlyos személyi veszteségeket szenvedett.

A regenerálódást késleltette a Salgótarjánban kialakult politikai helyzet is. A közigazgatás szervezésében és a nemzeti bizottságban az MKP képviselői voltak túlsúlyban. Aktivitásuk, lendületük nyomán eluralkodó bizonytalanság, a felelősségre vonástól való félelem – sokszor alaptalanul – elriasztotta a kezdeményezéstől a korábbi, s ekkor szűk körben jelenlévő potenciális egyesületszervező erőket. Hozzájárult ehhez, hogy anyagi bázisuk – helyiségek, felszerelések, könyvtárak, pénzalapok, stb. – is súlyos veszteséget szenvedett, vagy megsemmisült. A törvényben betiltott fasiszta jellegű egyesületek mellett már 1945-ben helyi szinten megindult a többiek felülvizsgálata. Emellett 1946-ban államhatalmi úton is korlátozták működésüket a századfordulón megjelenő, majd a 30-as években terjedő gyakorlat felújításával, hogy belügy-

miniszteri engedéllyel alapszabály – mintákat bocsátottak ki, melyekbe csak néhány adatot kellett kipontozott helyekre beírni. A civil szféra e része fölötti állami ellenőrzést teljessé tette az 1947-48 folyamán kiadott belügyminiszteri rendeletek sora, mely föloszlatta a karitatív jellegű egyesületeket, illetve vagyonukat a szakszervezetek, a MADISZ, MNDSZ, stb. rendelkezésére bocsátotta. Salgótarjánban ekkor szüntette be tevékenységét a Szent Erzsébet Katolikus Nőegylet, a Római Katolikus Olvasókör, a Lórántffy Zsuzsanna Egyesület, stb. Így az 1949 után még hivatalosan létező egyesületek helyi csoportként, egy-egy nagyobb szövetség tagjaiként központilag jóváhagyott, egységes alapszabállyal működtek. Ilyen volt például a Salgótarján és Vidéke Műhelyegyesület vagy a Salgótarjáni Kiskereskedők Egyesülete, mint a KISOSZ tagja, stb.

A vállalatok belső életének szervezése hagyományosan más utakon indult. Legelőször a szakszervezetek és üzemi bizottságok jöttek létre, s az olvasókörök, sportegyesületek csak 1945 nyarán újították föl tevékenységüket. Alapvető feladat a termelés beindítása volt, s ez határozta meg működésüket. A kibontakozó kulturális forradalom üzemi bázisaiként kapcsolódott össze bennük a termelés és műveltség növelésének agitációs segítése.

Az egyesületekben ható erőknek azonban ez csak egy szintje, kívülről eredő meghatározottság. A világháború után feléledő szervezetek többségében a tagok jelentős része lecserélődött, részben az eredeti tagság fogyatkozása, részben pedig a kívülről vagy belülről induló „tisztoztatás” miatt. Az új tagok előtt formai, esztétikai, sőt tartalmi elemek tekintetében is legnagyobb hatású minták az egykori tiszti, altiszti szervezetek voltak. Belső életükben ezek magatartási, érintkezési normái általában burkoltan és nem következetes rendszerességgel, de hatottak. Legfőbb ilyen norma a zártság, a „munkásjelleg” megőrzése. Azonban ez nemcsak felfelé működött, hanem minden irányban. Növelte a fentebb említett politikai jelleg hangsúlyos jelenlétét.

Mivel Salgótarjánban az MKP-n és az SZDP-n kívül a többi párt súlytalan volt, e kettő versengése nyomta rá bélyegét vállalatok életére is. Az MKP megyei vezetése különösen két lépéssel segítette az üzemi légkör átpolitizálódását. Az egyik az a határozata, hogy: „A volt kisnyilasokkal kapcsolatban úgy döntött a pártvezetés, hogy akik nem töltöttek be vezető szerepet a nyilaspártban, nem kompromittálták magukat a fasiszmusban, s megbánták múltjukat, beléphetnek a kommunista pártba.”⁽²⁹⁾ Ezzel kiszélesítették azt a bázist, mely a szervezeti erő növelésére rendelkezésre állt, míg a másik lépéssel a már szervezett erőként jelenlévő szakszervezetekben vállaltak pozíciót az MKP helyi vezetői. Az építőmunkások salgótarjáni elnökének például Oczel Jánost, az MKP megyei titkárát választották meg, aki erre utalva meg is jegyezte: „Azon leszünk, hogy ez minden MB (megyei bizottság – S.K.) taggal így következzen be.”⁽³⁰⁾ A szakszervezetekben való aktív jelenlét és a problémák megoldásának pártvonalra terelése egyértelműen az SZDP befolyásának csökkentését célozta.

A vállalati kulturális létesítmények az államosítások lezajlása után döntően szakszervezeti kezelésbe kerültek. Az itt működő egyesületek bekerülése nagyobb szervezeti keretbe amelllett, hogy működésük anyagi hátterét stabilizálta, egyesületi létük egyik legjelentősebb elemének, önkormányzatuknak elvesztését, vagy fokozatos redukálását eredményezte. Lényegében működhettek, de tevékenységüket kívülről meghatározott feladatok orientálták legáltalánosabb céljaik meghagyása mellett. Az 1950-es évek elején az egyesületi keretek szétmállásával jönnek létre Salgótarjánban a szakszervezeti művelődési házak szakkörei és öntevékeny művelődési csoportjai.

Az 50-es években Salgótarjánban a társadalmi életnek hátteret, keretet adó intézményei a szakszervezeti művelődési házak voltak. Városi hatáskörrel, majd csak az évtized végén jött létre ilyen szervezet az egykori Ipartestület, majd Pártoktatók Háza épületében, mely helyileg a városközpontban volt. A szakszervezeti művelődési házak viszont szétszórva a telepeken álltak. Hivatalos feladataikon túl más funkciót is betöltöttek: a mikroközösség találkozási lehetőségeit biztosították. Részben azért, mert nem hivatásos „népművelők” irányították döntően ezeket az intézményeket, részben pedig azért, mert nagyvállalatokhoz tartoztak, melyek számukra „elővéd” szerepet tölthettek be. Azzal, hogy a kulturális forradalom, a kultúragitáció legfőbb terepe az üzem, tartalmában pedig a termelés, a művelődési házaikra nehezedő nyomás enyhült. Ezért tudtak helyet biztosítani a környék lakói „klubszerű”, szabadabb találkozóinak. Így a szűkebb települési egység igényei is jobban megfogalmazódtak, mely a programok, tevékenységi területek párhuzamosságát eredményezték sok esetben. A városi társadalom szempontjából viszont ez a részben más dimenziókban öröklődő szétszabdaltságot erősítette. A Nógrádi Népűjság 1957 decemberében kritizálja is tevékenységüket: „Bár eszmei síkon bizonyos tisztulási folyamat megindult (a jövőben a városi kultúrház lesz hivatva az eszmeiség továbbvitelére) mégis sülyt kell helyeznünk a kultúrotthonok műsorainak helyes összehangolására. A kultúrotthonok nemcsak szórakozóhelyek, hanem elsősorban művelődési házak. Nem öncélúak, hanem hivatottak széles körben terjeszteni a szocialista kultúrát. A másik rákfeneje városunk kultúreletének a rosszul értelmezett versengés. Ezért kell megszüntetni a feszültségeket a kultúrotthonok között...”⁽³¹⁾

1956 után a szakszervezeti művelődési otthonok előbb vázolt helyzete is megváltozott. Azzal, hogy a termelésről az ideológiai harcra tevődött át a hangsúly, a kulturális szféra jelentősen átpolitizálódott. Határozottan megfogalmazódik a kétfrontos harc és az ideológiai offenzíva meghirdetésével ez az MSZMP 1958-as művelődéspolitikai irányelveiben. A kultúrában a marxizmus-leninizmus térhódításának szorgalmazása mellett a kispolgári ideológiák visszaszorítása egyértelműen érintette a szakszervezeti művelődési házak tevékenységét, a nevelés és a propaganda területén rájuk rótt feladatok megnövekedésével.

Az 50-es években a korábbi egyesületek osztódásával, vagy helyettük létrejövő szakkörök, öntevékeny művészeti csoportok többnyire az iskolások, illetve a „NEKOSZ-nemzedék” lendületében élő 20-30 évesek gyűjtőhelyei voltak. Kivétel ez alól az évtizedes tradíciókkal rendelkező dalárdák, zenekarok, színjátszó csoportok. Tagjaik jórészt „kipróbált” szaktársak vagy telep lakosok. Csak hosszas megfigyelés, kiválasztás során fogadtak maguk közé új, fiatalabb tagokat. Döntően kimaradt ebből a formából a középgeneráció jelentős része, azok, akik az egyesületszervezés menetében generációs szinten ekkor vették volna át a stafétabotot. A 40-es évek közepétől csökevényesen jelenlévő minták nem adtak olyan felhajtó erőt, amely a túlfeszített, teljesítménykényszeres munka mellett a helyi társadalmi élet szervezésének ezen alternatíváját is felvetették volna. Kapcsolataik kerete a magánéletben kimerült az alkalmi jellegű és ebből eredően változó összetételű baráti társaságokban. Az új gazdasági mechanizmus előkészítése során azonban az üzemi, munkahelyi népművelés hangsúlyainak változása, a munka és művelődés „dialektikus” kapcsolatának gyakorlati megvalósítása az addig passzív rétegeket is bevonta a szervezés keretébe. „A szocialista brigád lesz – összhangban az új közművelődési törekvésekkel, amelyekben a tömegmunkát a kiscsoportos foglalkozás, az agitációt a pedagógiai ráhatás váltja fel – a szocialista művelődés eszmei alanya.”⁽³²⁾

A 60-as évek közepére torlódott össze Salgótarjánban a helyi életlehetőségek formai és tartalmi mozzanatainak átalakulásából eredő konfliktusok sora. A torlódás abból eredt, hogy a nagyvállalatok technikai fejlesztése, a gazdaságpolitika változása és a városközpont átépítése

lényegében folyamattá összeálló, kis eltérésekkel párhuzamosan futó szakaszai rövid idő alatt átstrukturálták a városi lét kereteit. Érintette ez az üzemi lakótelepeket is. Az, hogy a munkás-ság „bizonyos mértékig felhígult” – mint ahogy egy beszámoló minősítette ⁽³³⁾ – nemcsak a munkahelyek belső kapcsolatrendszerére volt hatással. Ugyanis a dolgozók jelentős része már nem a „telepen” lakott, hanem a város más részeiben, sőt a környék falvaiban. Munkaidőn kívül kivonta magát azon hatások alól, melyek a telepieknek megadták a „rimaiság” (illetve „acél-gyáriság”), vagy az „üveggyáriság” tartalmi és érzelmi vonatkozásait. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete által 1981–85 között végzett vizsgálat hasonló eredményre jutott: „Salgótarjánban a régi kolóniák tradíciója, valamint a vállalatok ma is érvényesülő szemlélete és gyakorlata kedvező szerepet biztosít olyan lakóegységek kialakulásának, ahol a közös munkahely az a fontos összekötő kapocs, amely sok esetben katalizátora a közösségi kapcsolatok kiépülésének.”⁽³⁴⁾ De ezeknek a lakótelepeknek mikroközösségei a városközpont átalakulásával is fokozatosan oldódtak, s egy-másfél évtized alatt jóformán az idősödő, nyugdíjas lakók generációs emlékezetében őrződtek meg a kötődés sajátos szálai. Előidézte ez egyben az üzemek melletti szakszervezeti művelődési házak egyik fontos funkciójának, a hagyományok ápolásának a leértékelődését is, mivel nem bővült az a bázis, mely nemcsak befogadta, hanem tovább-élte volna ezeket. Látványosan jelentkezett az utánpótlás hiánya a világháború után tovább-élő formáknál (dalárdák, zenekarok, színjátszó csoportok). Megszűnni nem szűntek meg, de fokozatosan veszítettek jelentőségükből, mely főként a nyilvános fellépések csökkenő számában mutatkozott. Más oldalról közelítve az azt is jelentette, hogy városi, vállalati szinten visszaesett érdekérvényesítő erejük, amely főként az anyagi támogatás terén érintette érzékenyen a csoportokat.

Természetesen az összetevők közül lényeges elem, hogy elkészült az új városi művelődési ház, mely egyben megyei módszertani központ szerepét töltötte be. Itt helyet kapott egy állandó, színházi és zenekari produkciók kiszolgálására alkalmas színházterem. Összekapcsolódott ez a városközpont kiépítésével. Megszűntek a hagyományos lakóközterek, felbomlottak az ezeken belül kialakult kapcsolatok. Helyileg itt működött – a város század elején kialakult települési rendje szerint – a legtöbb kisiparos és kiskereskedő. Gyakorlatilag a helyi kisipar leszü-kítését is elérte – bár nem volt cél – a régi városközpont lebontása. Az új lakótelepek a városközpont peremén épültek föl, s más dimenzióba helyezték a társadalmi kapcsolatokat. Annál is inkább, mert a megnövekedett lakásállományból való részesedés a város más területéről, illetve környékéről betelepülőknél is biztosított volt. Érintette ez a gyári telepeket is azért, mert célul felszámolásukat tűzték ki, mint például a bányai, üveggyári kolóniák esetében, vagy az egyéni törekvések eredményeként költöztek az új épületekbe főként fiatalabb családok. „Az ember ha lakóhelyet változtat, szinte mindig életmódot is változtat – mondta Csík Pál, a város tanácselnök-helyettese, „A magyar városok rekonstrukciójának társadalmi, műszaki-gazdasági és esztétikai problémái” című országos konferencián. – Bizonyos, kedvelt tevékenységi formákat el kell hagynia, szabadijét valami mással kell kitöltenie, fel kell dolgoznia az új ingereket, mindenképpen el kell viselnie sok más mellett egy fiziológiai és egy pszichés megterhelést is. Ez érvényes a városon belüli mozgásra is, ami szintén jellemzője a városnak, s az új lakótelepekhez való adaptálódás problémáját veti fel.”⁽³⁵⁾ Azonban nemcsak az egyénnek, a városi vezetésnek is foglalkozni kellett az ebből adódó feszültségekkel. A már korábban idézett felmérésben megállapították, hogy „a lakótelep emberek nagy tömegét – olykor egy (kisebb) városnyi népességet – fogta össze egyetlen nagy differenciálatlan építészeti egységbe és nem számoltunk azzal, hogy ezzel az urbanizáció keretei között egy új minőséget teremtettünk.” Jellemzője ennek a személytelen kapcsolatok, a társadalmi kontroll nagyarányú csökkenése, a „semmire nincs időm, mert hajtani kell” mentalitás.⁽³⁶⁾ Hivatalosan „városi közvélemény”, illetve „urbanizált közvélemény” kialakításának nevezték törekvéseiket a város vezetői. Ennek szálai voltak

érintőlegesen a cigányság problémái, teljes egészében a közművelődés újrászervezése és az értelmiség mozgósítása. Alapvető volt e szempontból a megyei pártbizottság 1964 decemberében hozott határozata, amely célként Salgótarján kultúrcentrummá fejlesztését tűzte ki. A keretek megteremtése azonban nem járt együtt a tartalmi változások teljes körének végig gondolásával. Többek között a helyi közösségek autonómiája helyett a városi állami és pártvezetés igyekezett szervezeti szinten megoldani a problémákat.

Így a 60-as évek elején fellendülő ifjúsági klubmozgalom esetében is. „A művelődési otthon olyan intézmény, hogy benne a másik ember maga a művelődési alkalom. Ebből következik, hogy legjellemzőbb megnyilvánulási formája a klub – írja Andrassy Mária és Vitányi Iván, az ifjúság és kultúra kapcsolatát elemző könyvben. – A klubban résztvevők nem valamilyen külön cél miatt jönnek ide, mint például az amatőr művészeti csoportok tagjai, hanem kifejezetten az együttlét érdekében.”⁽³⁶⁾ Ennek eredménye a szakszervezeti művelődési házak mellett a vállalatok külön ifjúsági klubjainak elszaporodása. Ezek többnyire rendelkeztek anyagi háttérrel, illetve ha KISZ-klubként működtek, egyéb támogatást is kaptak.

Az ifjúsági klubmozgalomban rejlő lehetőségek, melyek a városiasodás egyik lendítő erejét adták volna a közösségi tevékenységek fejlesztésével, az egyes rétegek – elsősorban kulturális – igényeinek közelítésével és közvetetten a város megtartó erejét erősítették volna, kihasználatlanok maradtak. „Konkurenciát” a Hazafias Népfront kötelező nagy akciói jelentettek, a 70-es évek elejétől pedig a klubok „egyszeriben a közművelődési feladatok végrehajtásának újonnan felfedezett színtereivé léptek elő.”⁽³⁷⁾

Az 1960-as években elszaporodtak azok a körök, klubok, melyek egy-egy hobbi jellegű szabadidős tevékenység köré szerveződtek. A nők és a nyugdíjasok klubja mellett megjelent a fotoklub, sztereo klub, kertbarátok, éremgyűjtők, bélyeggyűjtők, rejtvényfejtők, horgászok, stb. körök. Ezek tevékenységi területük szűk meghatározásával is deklaráltak apolitikus, majdnem szakmai feladatokat tűztek maguk elé. Tartalmi munkájukat külön munkatervbe foglalták, s a maguk által választott vezetőség irányításával végezték, de összefüggéseik színhelyét és programjaik anyagi fedezetét a művelődési intézmény biztosította. A tagság döntően a városközpont körül kialakult lakótelepekről verbuválódott. Része volt ebben a már korábban említett többlet szabadidő megjelenésének, de annak is, hogy a korábbi közösségekből kiszakadt egyének társadalmi kapcsolataik újjászervezésének legkézenfekvőbb útját a hobbi tevékenységekben látták. Alátámasztja ezt, hogy a tagság életkorra és foglalkozásra nézve dominánsan középkorú alkalmazotti, szakmunkás rétegből toborzódott.

Lényegében a városi közművelődés újjászervezése nem érte el a várt eredményt. A „városi közvélemény” kialakulásának a keretek tartalmi kitöltésére szűk sávban megfogalmazódó koncepció szabott gátat. A spontán folyamatok beindulása pedig mindig kiváltotta az állami és pártvezetés közbelépését. Ez a kettős magatartás jellemző az értelmiséggel kapcsolatban is.

Korábban már volt szó a város általános értelmiség-ellenességéről. Forrása részben a két világháború közötti időszakból ered, részben az 50-es évek ideológiai propagandájából. Az idealizált munkásváros elképzelés azonban a megyeszékhelyi funkció megadásával más árnyalatot kapott. Ennek ellátása megkövetelte az értelmiség nagyobb arányú jelenlétét, amelyet tovább fokozott a 60-as évek elején az üzemi rekonstrukciók, majd az évtized közepén a város építésének beindulása. A város értelmiségének mozgásteret és egyben szervezeti keretet először a Társadalom és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat Nógrád Megyei Szervezetének 1954-es megalakulása adott, de nem minden mellézköngé nélkül. Még 1956 áprilisában is

az elnökségi beszámoló visszatér erre. Ugyanakkor megfogalmazódik egy elképzelés, hogy „szeretnénk kiépíteni a szellemi túlterhelésben elfáradt tagtársaink szórakozási lehetőségét” egy klub keretében. Az elnökségi beszámoló kíváncsún tartja leszögezni: „Nem gondoljuk meghonosítani a régi rendszer erkölcselen kártyaklubjait, de senki sem emelhet kifogást ezen szórakozásnak hódoló tagtársak ellen, akik a tisztesség határain belül valóban szellemi pihénként szerény keretek között kapcsolódnak ki a napi gondokból.” Az utalás egyértelmű, s azt mutatja, melyet az olvasóköröknél említettünk. A minta – más hiányában – a két világháború között megélt, vagy inkább csak látott egyesületek belső életének szervezése. A kaszinókban, olvasókörökben a kártya olyan közvetítő eszköz volt Salgótarjánban, amely a kommunikációs kapcsolat lényeges alapját képezte, s ilyen értelemben kohéziós erőt is jelentett a közösségekben belül. Az idézett beszámoló azonban ideológiai alapról is indokolja a kártya jelenlétét, párhuzamot vonva az 1850-es évek „szabadságharcosai” és a jelen értelmiségének feladatai között.⁽³⁸⁾ A TTIT-klub, mint a salgótarjáni értelmiség legális nyilvánossági fóruma néhány hónapot ért meg. A szervezet féléves beszámolója működéséről megállapítja: „... akár a jogászok, akár a pedagógusok, vagy akármely szakmabeliek is jönnek össze, rövid idő után – szórakozás közben is – szakmai vagy politikai témáról megindul a vita. Pl. a pedagógusok egyik alkalommal a XX. kongresszusról, jogászok a törvényességről, házasság és válásról, stb. beszéltek.”⁽³⁹⁾

1956 őszén ez az értelmiség aktívan részt vett az események alakításában. Főként a pedagógusok és az üzemek műszaki értelmisége vállalt jelentős szerepet. A december 8-i sortűz után megindult tisztogatások nemcsak érzékenyen érintették ezt a réteget, hanem újabb erőre kapott az értelmiség-ellenesség. 1956. február 2-án Kádár János salgótarjáni aktívaértekezletén fel is rőtta, hogy „önök szigorú bírái az embereknek és akad egy kis szektariánus vonásuk is: itt lezárták a tagfelvételt, ott meg kijelentették, hogy az értelmiség zömében az ellenforradalmat támogatta. Ez nem igaz elvtársak.”⁽⁴⁰⁾

Az 1960-as évek elején Salgótarjánba érkező értelmiségiek e réteg atomizáltságát konstatalhatták. A szerveződés vontatottan indult meg, s ismét a TIT-ben kapott szervezeti keretet. 1967-ben tagjainak száma 160 volt, mely a városi értelmiség negyedét jelentette (a város lakossága ekkor közel 37 ezer fő). Számukra többszöri nekifutás után szerveződött meg az értelmiségi fórum 1965 tavaszán. A törekvéshez alapot az 1964-es – többször említett – kultúrcentrum-határozat adott. „Ez a klub sajátos helyet foglal el a város szellemi életében – állapítja meg egy beszámoló. – ...Azt igyekszünk nyújtani az értelmiség és az érdeklődők részére, amit a többi klubban nem kapnak meg.”⁽⁴¹⁾ A párt helyi vezetőinek, akik 1956 után kerültek posztjukra, gyanakvása azt eredményezte, hogy a klub kezdeti lendülete alábbhagyott, főként miután a megyei első titkár egyértelműen kifejtette negatív véleményét az értelmiségről egy klubfoglalkozáson. A városi értelmiségi réteg baráti körökre tagolódását két esemény akadályozta meg. Az egyik az országos szakmai egyesületek helyi szervezeteinek létrejötte. Az országos kapcsolatok és az azokból nyert támogatás helyi szinten is érvényesült, elsősorban az adott szakma, szakterület társadalmi megítélésén, érdekérvényesítő lehetőségein keresztül. Másrészt viszont ebből a tényből következően az értelmiség belső differenciálódása is felgyorsult Salgótarjánban. Bár korábban a TIT-en belül is szakmacsoportokra bomlottak, de a közös szervezeti keret és az ez által adott egyetlen lehetséges érdekérvényesítési csatorna, megakadályozta az elkülönülést. A 70-es években a városba érkező értelmiségiek már újabb generációhoz tartoztak. Általában nem 1956 terhével és bélyegével voltak jelen, hisz többségük az 1970-ben, a városi pártértekezlet által meghirdetett „1000 szakembert Salgótarjánnak” program nyomán került ide.

JEGYZET

1. Salgótarjáni Lapok 1904. október 23.
2. Nógrád Megyei Levéltár (továbbiakban: NML) IV.489.10. Nógrád vármegye egyesületi anyakönyve 4. 389.o.
3. Wabrosch Béla: A Salgótarjáni Acélgyári Tiszti-Casino története (1888-1925) Salgótarján, 1926. 6.o.
4. NML. IV.489.10. Nógrád vármegye egyesületi anyakönyve 6.386.o. Salgótarján és Vidéke 1908. augusztus 5.
5. Salgótarján és Vidéke 1909. január 6.
6. Wabrosch Béla: A Salgótarjáni Sport Egyesület 40 éves története (1901-1941.) (kézirat) 1.o.
7. Kmetty Lajos: Adatok a Szociáldemokrata Párt Nógrád megyei szervezeteinek megalakulásához és működéséhez (kézirat) Nógrádi Történeti Múzeum (továbbiakban: NTM) Adattár: 1330-71, 30-33.o.; 38-40.o.
Vonsik Ilona: Adalékok a szakszervezetek Nógrád megyei történetéhez (1903-1919) (kézirat) NMT Adattár: 2272-79. 14.o.
8. Salgótarjáni Lapok 1905. szept. 24.; 1907.márc.24.; Salgótarjáni Hírlap 1908. nov. 8.
9. Vonsik Ilona: I.m. 25.o.
10. Belitzky János: Schmidt bányaigazgató levelei 1918-1920. Nógrád Megyei Múzeumi Füzetek, Salgótarján, 1964. 38.o.
11. Az események megítélésében többféle és általánosan ismert verzió létezik. Jelen esetben azonban nem cél az állásfoglalás ez ügyben.
12. Lapsánszky János: Társadalmi élet Salgótarjánban Salgótarjáni Almanach I.évf. 1925. szerk.: Szántay István 95.o.
13. Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga Alapszabályai Budapest, 1920. 7.o.
14. Wabrosch Béla: A Salgótarjáni Acélgyári Tiszti-Casino története (1888-1925.) 17.o.
15. Vonsik Ilona: Nógrád megye szakszervezeteinek történetéhez 1919-1944. (kézirat) NTM Adattár 2272-79. 3.o.
16. idézi: Vonsik Ilona: Adalékok a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Nógrád megyei szervezeteinek tevékenységéhez 1920-1944. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XIV. Salgótarján, 1988. 350-351. o.
17. Vertich József: Ami a könyvből kimaradt – Néhány szó a közönségről, Nógrád, 1988. január 4.
18. Schneider Miklós: Salgótarján a Horthy-korszakban (kézirat) NTM Adattár, 1874-75. 25-26.o.
19. Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság (reprint) Bp. 1986. 243.o.
20. NTM Adattár 871-69.
21. A Munka 1981. október 17.
22. Schneider Miklós: i.m. 75.o.
23. Fábián István: Politikai pártok Nógrád megyei tevékenysége 1929-1933 között (kézirat) NTM Adattár 1341-72. 1.o.
24. Horváth István: Bell Miklós és pártja Salgótarjánban. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XVIII. Salgótarján 1993.
25. Vonsik Ilona: Adalékok a Magyarországi Szociáldemokrata Párt... 362.o.
26. A Munka 1936. október 3.
27. idézi: Vonsik Ilona: Adalékok a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. ...361.o.
28. uott 375.o.

29. idézi: Kisbenedek Miklós: Az MKP megalakulása, tevékenysége és szervezeti kiépítése a felszabadulástól az 1945 novemberi választásig Salgótarjánban NTM Adattár 3279-88. 5.o.
30. Vonsik Ilona: Adalékok a szakszervezeti mozgalom Nógrád megyei történetéhez 1945-1948. (kézirat) NTM. Adattár 3274-88. 14.o.
31. Nógrádi Népújság 1957. december 24.
32. Marschall Miklós – Nyilas György: Munkahelyi művelődés kérdőjelekkel Palócföld 1988. 2. szám 39.o.
33. Beszámoló a TIT Országos Titkárság ülése elé a TIT Salgótarjáni Városi Szervezet tevékenységéről 1967. febr. 27. 4.o. NML TIT-anyag (rendezés alatt)
34. Kissné Novák Éva: Kapcsolatok a lakótelepen Palócföld 1989. 3.szám 40.o.
35. Csík Pál előadását közli a Palócföld, 1972. 4.szám 8.o.
36. Kissné Novák Éva: i.m. 40.o.
37. Brunda Gusztáv: Klubszindróma Palócföld 1982. 4. szám 8.o.
38. Társadalom és Természettudományos Ismeretterjesztő Társulat megyei szervezetének elnöki beszámolója 1956.ápr.13., NML. TIT-anyag (rendezés alatt)
39. TTIT Nógrád Megyei Szervezetének 1956.I. félévi beszámoló jelentése 1956.július 19. NML TIT-anyag (rendezés alatt)
40. Kádár János művei. Első kötet: Kossuth Könyvkiadó 1987. 63.o.
A tagfelvételre utalás arra vonatkozott, hogy az MSZMP-be történő átjelentkezések határidejét a salgótarjáni eljárásban február 1-én lezárták.
41. Beszámoló a TIT Országos Titkárság ülése elé... 7.o.

A városfejlesztés stratégiai kérdései Miskolcon a kiegyezéstől a trianoni döntésig

Dobrossy István

A kiegyezéssel a város történetének egy olyan korszaka záródott le, amelyben közhivatalt ellátni, közmegbízatságnak eleget tenni veszélyesebb vállalkozás volt, mint a harctéren küzdeni. Vadnay Károly (1832-1902) író, a város szülötte, az országos hírű szerkesztő e korszakról a következőket jegyezte fel: „Nem volt nagyobb áldozat akkor honvédszászló alatt táborban, fegyverrel szolgálni a hazát, mint felelősebb hivatalban a vármegyét vagy a várost. Ti lőttétek az ellenséget aki lőtt rátok, a polgári tisztviselő úgyszólván védelem nélkül volt kiadva az ellenségnek és sok káromlást, halálfélelmet szenvedett. Egy nap a magyar kormánybiztos, másnap az oszt-rák, vagy a muszka generális fenyegette főbelövetéssel, ha kívánsága rögtön nem teljesült, pedig legtöbbször olyat kívántak, a mit lehetetlen volt teljesíteni. Honvédek lenni akkor dicsőség volt, a polgári tisztviselőnek hazafias mártýrium.” Az 1867-es kiegyezés után nemcsak egy új államberendezkedés kialakulásának, majd ezt követően egy új közigazgatási rendszer megvalósításának nyílt meg a lehetősége, hanem - s az előzőek részeként - a város élére hat éves ciklusonként a köz által választott új főbírók kerültek. 1867-ben, majd ezt követően 1873-ban Losonczi Farkas Károlyt választották főbírónak, aki közigazgatási tevékenységét polgármesterként fejezte be.

Losonczi Farkas Károly első polgármesteri időszakában, lényeges közigazgatási és nagyon fontos településtörténeti változásokat élt meg a város. Miskolc közigazgatási minősítése 1848-1870 között rendezett tanáccsal bíró mezőváros volt. Ezen belül 1849-1860 között a városi tanács a közigazgatási és törvénykezési joggal is felruházott felsőbb szerv, amelynek felügyeletét Borsod megye hatósága látta el. Miskolc város képviselő közgyűlése önkormányzati hatáskörrel 1860-ban alakult meg. A tanács ennek felügyelete alatt működött tovább az 1871. évi 18. tc. megjelenéséig. Ez a törvény nem változtatott Miskolc jogállásán, mint rendezett tanácsú települést a községek közé sorolta, önkormányzatát és igazgatását továbbra is a megye közgyűlésének és hatóságainak felügyeletében hagyta.

Az 1870-es évektől az 1950-es évekig Miskolc a magyar városi fejlődés ranglétráján a rendezett tanácsú városi státustól az önálló törvényhatósággal rendelkező városi rangig, majd a tanácsrendszer megalakulását követő fél évtizeddel 1954-ben a megyei jogú várossáig emelkedett. Ezeket az évtizedeket a városi önkormányzat, közelebről a polgármesterek időszakának is nevezhetjük. Az 1949. évi alkotmány rendelkezett a tanácsrendszer kialakításáról a tanácsok felállításáról, s ez a korszak is jelzi a város 1950-1990 közötti életét, működését, élén a tanácselnökkel.

A várostörténet ilyen jellegű korszakolása (tehát aszerint, hogy főbíró, polgármester, tanácselnök állt e a választott képviselőtestület élén) kétségtávol egyfajta leszűkített megközelí-

tés, de alkalmas arra, hogy megválaszolható legyen a kérdés: Miskolcon készültek-e s ha igen, hogyan valósultak meg a városfejlesztés-városépítés stratégiai elképzelései, tervei, ezek mennyire jellemzői egy-egy polgármester tevékenységének. 1873-1950 között Miskolc város önkormányzatának élén 12 polgármester váltotta egymást. Közülük három neve (Losonczy Farkas Károly, Soltész Nagy Kálmán és Szentpáli István) a városi önállóság megszerzésével, ismét három neve (Szentpáli István, Hodobay Sándor és Gálffy Imre) Miskolc egyetemi várossá fejlesztésével, az 1925-1950 közötti időszak hét polgármesterének neve pedig az amerikai un. Speyer-bankkölcsön tehertételével, a városrendezés érdekében történő felhasználásával és visszafizetésével kapcsolódott össze. Valamennyiőjük munkásságát pedig egyetlen cél elérése hatotta át és jellemezte, s ez a felső-magyarországi főváros, az ipari-kereskedelmi-kulturális-idegenforgalmi központ, az avasalji metropolis, vagy a „magyar Ruhr-vidék”, összességében Nagy-Miskolc megteremtése volt. Szakmai felkészültségtől, politikai hovatartozástól függetlenül valamennyi polgármesternek ez volt a fő célja, erre épültek – jól, vagy rosszul – a tervezés és irányítás elképzelései, stratégiája.

A város polgármesterei évente írásos jelentést adtak közre az önkormányzat működéséről, eredményeiről. Ilyen volt a „Miskolcz város jövője” cím alatt 1906-ban megjelent munka. A polgármesteri székfoglalók, évi közgyűlési beszámolók és jelentések hagyományosan hat-hét nagy témakört érintettek. A város helyzete, jogi státusa 1909-1910-ig volt központi kérdés, a város adott állapota (folyóvizek, utak-hidak, köztisztaság, közvilágítás, városrendezés) mindig szerepelt. A 19. század végi városrendezési terv részbeni megvalósításával, (majd újak készítésével) lett Miskolc az 1960-as évekre az „átépülő magyar város” példája. Az ipar-kereskedelem- mezőgazdaság témaköréből kiemelkedett a Zsolcai kapui vasúti csomópont és ipari központ fejlesztése, a vízi és vasúti megközelítés megteremtése. Évtizedeken keresztül kiemelt feladatként kezelték a Sajó hajózhatóvá tételét, s Miskolc-Debrecen között az építendő polgári Tisza-hídon át a közvetlen vasútvonal kiépítését. Az egészségügy, lakás, közlekedés témakörének kiemelkedő stratégiája, a máig új elemekkel szolgáló városi szociálpolitika kialakítója, s részben megvalósítója Nagy Ferenc polgármester (1912-1917) volt, akiből közlekedési miniszter lett. A kulturális élet fő kérdése pedig Miskolc iskolavárossá fejlesztése volt, s már a századfordulótól visszatérő kívánság a város megtartó erejének növelése, amely hol sikerült, hol nem, de aktualitásából a mai napig nem veszített.

A városirányítás stratégiai fontosságú elemeiből évszázadokra visszavezethető Miskolc jogi státusának tisztázása, ami egyet jelentett a diósgyőri koronauradalomtól történő elszakadással, a földesúri terhek megváltásával. A kísérletekre a 18. századtól számos példát ismerünk. A kudarcokban megedződött város végül is 1877-ben mondhatta el, hogy megvásárolta a korábbi uradalmi épületeket, s a kisebb királyi haszonvételi jogokat. A megváltási összeg 1877-ben jelent meg az országgyűlés által jóváhagyott költségvetés bevételi oldalán, s ez az aktus jelentette az ügy tényleges lezárását. Ekkor mondták ki, hogy „Miskolcz városában a magyar szent korona tulajdonát képezett földesúri jogok és az ahhoz tartozó épületek megváltása bekövetkezett, ezek az objektumok és jogok a továbbiakban Miskolc város közösségét illetik meg.” A megye és a város érdekei ezen a ponton élesen eltérőek voltak; s mivel a megye testesítette meg a másodfokot, érthető, hogy a város kérelmét folyamatosan leszavazták, elutasították. Még Lévay József is mereven elzárkózó volt, s mint megyei főjegyző a belügyminiszterhez írt levélben a következőképpen fogalmazott: „Miskolcz rendezett tanácsú város kérelmét nem pártoljuk, kérnünk kell excellenciádat, hogy annak érvényrejuttatását a maga részéről szintén ellenezni, s így vármegyénket egy eléggé nem indokolt s életképességünket is kockáztató érzékeny megcsonkítástól megóvni méltóztassék.”

Nem volt kétséges, hogy a nemesi vármegyével szemben a polgári fejlődés útját választó város képviselte a koncepcionálisan helyes utat. Mindezt azzal együtt, hogy megváltva a földesúri jogokat, a megváltási összeg sokszorosát fordíthatta, használhatta fel a város fejlődése-fejlesztése érdekében. Ez az út, – a megváltás és az önállóság között – pontosan három évtizedig tartott. Az elérése érdekében 1877-1907 között végzett munkát – amelyet minden polgármester következetesen képviselt – a várostörténet meghatározó fejezetének tekintjük. A megváltás és a városi önállóság elérésében, kivívásában a nagy stratégia Horváth Lajos, Miskolc 23. éven keresztül országgyűlési képviselője volt. Érthető tehát, hogy amikor Miskolc elnyerte az önálló törvényhatósági jogot, Horváth Lajost díszpolgárává fogadta. (Igaz ugyanakkor Lévay József is. Ők ketten egyébként e kérdésben vallott nézeteik ellenére halálig tartó jó barátok voltak.)

Egy település történetében, annak közigazgatási-jogi státusát, helyzetét, megítélését követően kiemelkedően fontos kérdés a település külső megjelenése, a város arculata. A városépítés, városrendezés Miskolc esetében az 1894. évben megfogalmazott első városrendezési tervtől a mai napig alapvető kérdés. Egy bő évszázad elteltével is úgy tűnik, hogy az első városrendezési terv volt az, amely fő vonalaiban meghatározta a város arculatának, úthálózatának, beépítettségének alakulását! Az ekkor elfogadott és több évtizedeken át használt városrendezési terv elemzése a városépítésszel feladata. Ami viszont azonnal szembetűnik a térképről, az a hosszú távon történő, nagyvonalú tervezés, gondolkodás. Egy ma is elfogadható, sőt részleteiben maig aktuális stratégiát adtak Miskolcnak egy évszázaddal ezelőtt.

Más vonatkozásban figyelmet érdemel, hogy a terv elfogadása után megjelenik, és tudatosan használt fogalomvá válik az „Új-Miskolc” megjelölés. Az „Új-Miskolc”, mint Felső-Magyarország tervezett központja változik át még a századforduló előtt „Nagy-Miskolc”-cá, tehát a miskolci Nemzeti Bizottság 1944. december 27-én hozott határozata, amellyel Diósgyőrt, Hejőcsabát, Görömbölyt és Tapolcát Miskolchoz csatolva létrehozta „Nagy-Miskolc”-ot, már a múlt század végén igényként fogalmazódott meg a város vezetőiben. A Miskolcnak szánt régió-vezető szerepre tudatosan készültek elődeink. A kereskedő várost, ipari-kereskedő várossá, a kultúra és az idegenforgalom központjává kívánták fejleszteni. Ennek az elképzelésnek volt része a Zsolcai kapui ipartelep kialakítása.

A Felvidéken át a fővárossal kialakított vasúti összeköttetés mellé társult egy másik elközelítés a 20. század elején. Ez lett volna Tokaj és Tiszafüred között az egyetlen vasúti és közúti híd. A gondolat a Sajó hajózhatóvá tételével hasonló időben bontakozott ki, de nem ez jelentette bukását.

A Felvidék és az Alföld árucseréi kapcsolatában a Miskolcon kidolgozott stratégia szerint nemcsak a vasúti, hanem a vízi, folyami összeköttetésnek is nagy jelentősége volt. A Sajó hajózhatóvá tétele a 20. század első éveiben vetődött fel, s 1910-ben nemzetgyűlési, azaz parlamenti döntés született a megvalósíthatóságról. A háborúk, s a határokat megváltoztató politikai történések után a téma rendszeresen visszatért még a 20. század második felében is. Az 1960-as években került le véglegesen a napirendről a Sajó hajózhatóvá tétele, illetve annak szükségessége.

A bevezetőben említettem, hogy Miskolc egyetemi várossá fejlesztése több polgármesteri ciklust fogott át, s végül Gálffy Imre polgármestersége idején a városnak ez az elgondolása, stratégiai terve megvalósult. Az egyetemi várossá válás, vagy „fejlődés” pontosan kidolgozott és szerves része volt a Nagy-Miskolc koncepciónak. Megvalósítására az önálló törvényhatósággá válás után, 1907-1909-től már érdemben kerülhetett sor. Erről a tudatosan és következetesen

megvalósított tervről mondta Zsedényi Béla, hogy alig volt és van olyan város az országban, amely hasonló megértést mutatott volna az egyetemi gondolattal szemben, mint Miskolc. „A város vezetőinek erős kultúrérzékére és európai látókörére vall, hogy valahányszor egy-egy új egyetem, vagy főiskola felállítása, vagy áthelyezése, különösen a legutóbbi évtizedben szóba került, Miskolc minden egyes alkalommal ott állt a küzdők sorában, igényét hangoztatta, jussát kidomborítani igyekezett, s a legnagyobb mérvű áldozatkészség szándékát mutatta fel”. Erre szép példákat találunk már 1920 előtt is. Trianon után pedig a kísérletek száma gyarapodott, ami összefüggött azzal, hogy Miskolc a „mai magyar Ruhr-vidék központja”-nak tekintette magát. E központ környéke bányászatával, kohászatával, gyáriparával és erdőségeivel biztosítható volt az egyetemi képzés beindításának feltételrendszerét. Az egyetem, az erőltetett ipari fejlesztés és Nagy-Miskolc kialakulása ezért és így kapcsolódott össze negyedszázad elteltével.

Miskolc egyetemi várossá fejlesztésének első lépése még a 19. század végére nyúlik vissza. Ekkor vetődött fel a sárospataki jogakadémia Miskolcra telepítése. Patak, s az akadémia maradt, az eperjesi intézmény viszont az egyházmegyei döntésnek és a politikai események kényszerűségének megfelelően költözött. Az áttelepítés hivatalos dátuma 1919. március 15., az oktatás elkezdéséé pedig ez év október 16-a volt. A Jogakadémia ide telepítése előtt a selmecbányai bányászati és erdészeti főiskola Miskolcra érkezése is foglalkoztatta a város képviselőtestületét és a közvéleményt. Ez 1906 és 1921 között történt. Aztán az események úgy alakultak, hogy 1926-ben Sopronba történt a költöztetés. Az első világháború kirobbanása előtt Magyarország harmadik műegyetemének elhelyezéséről is dönteni kellett. Budapest és Temesvár után a felsőmagyarországi régió volt a várományos. Természetes volt, hogy Kassa éppúgy harcolt az egyetemért, mint Miskolc. A kérdés megoldását a háború megakadályozta. 1937-ben Kassán létrehozták a műszaki főiskolát, amelyet 1952-ben bánya, kohó- és nehézipari karokkal bővítettek. (Miskolcon hasonló döntésre 1949-ben került sor.)

Az elmondottakból érzékelhető, hogy Miskolcnak a városfejlesztés különböző területeire készült fejlesztési terve. A stratégiai elképzelések megvalósításának elsődleges akadályai a háborúk és az azt követő évek voltak, amelyek egyik esetben a talpraállásnak, másik esetben pedig a háborús károk felszámolásának rendelt alá minden technikai, anyagi és emberi erőforrást. Az ún. „polgármesteri korszak”-ban, tehát 1873–1950 között egyetlen alkalom kínálkozott, hogy a város külföldi kölcsön felvételével igyekezzen helyzetén segíteni, másrészt elképzeléseit, stratégiai terveit megvalósítani. Így jutott a népszövetségi, vagy Speyer-kölcsönhöz, amely a városrendezés, a városi infrastruktúra átalakításának hatásos eszköze volt.

Összességében úgy tűnik, hogy ennek a kölcsönnek a felvétele, felhasználásának konkrét példái elkerülhetetlen és szükséges lépései voltak a városnak. A kölcsönt (minden bizonnyal) akkor is felvette volna, ha nem rendelkezik hosszú távú fejlesztési, beruházási elképzelésekkel, tervekkel. Ezek viszont dokumentálhatóan megvoltak, s Miskolc erre alapozva kívánta betölteni az önmagának szánt regionális feladatkört. Igaz, más történelmi körülmények között, fél-háromnegyed évszázaddal azok után, amelyekről vázlatos áttekintést adtam, újra megfogalmazódik a regionális szerepkör felvállalása és betöltése, egy Kassa–Miskolc egymást erősítő kapcsolat formájában. Az ennek való megfelelés alapvető követelménye, hogy legyen a városnak olyan stratégiai terve, amely a fejlődés irányát meghatározza az elkövetkező évtizedekre, avagy a következő évezredre.

Kiadói tevékenység Besztercebányán

Milan Šoka

Köztudott, hogy a kultúra és a tudomány fejlesztése a lokális, a regionális, a specializált és a központi múzeum fontos küldetése. Gyűjtemények létrehozása, azok tudományos és nevelő céllal történő felhasználása, a publikációs és a kiadói tevékenység a múzeumi munka indokolt és elválaszthatatlan része. A kutatás eredményeihez való hozzáférhetőség ezen formája a gyűjtemény tudományos célú felhasználása szempontjából elsődleges, s lehetővé teszi az információ áramlást egyrészt szakmai, másrészt a széles nyilvánosság felé, s teheti mindezt a kulturális és nevelő funkcióval rendelkező gyűjtemény propagálásával, népszerűsítésével.

A kiadói tevékenység a múzeum küldetésének a már említett két feladatából adódik. A kiadói tevékenység minősége elsősorban az emberi erőforrás szakmai megbecsülésétől függ. Nem kis szerepet kap ebben a folyamatban a társadalmi légkör, a múzeum irányítása és elhelyezkedése vertikális és horizontális szempontból a társadalmi érdekek és igények rendszerében. Ez mobilizáló és motiváló elem a szakemberek és a tudományos munkatársak számára, amely visszacsatolásként pozitív hatással van a múzeum feladatára: a gyűjtemény bővítésére és feldolgozására.

Meg kell említeni, hogy az egyes feladatok és tevékenységek belső összhangjának legnagyobb ellensége a kedvezőtlen külső beavatkozás: pl. háborús események, politikai és társadalmi változások, valamint gyakori adminisztratív - bürokratikus átszervezések. Hatásuk a szakmai munka szempontjából katasztrofálisak. Ezek leggyakrabban az anyagi eszközök csökkenését hozzák magukkal, azok kedvezőtlen hatását a szakmai bázisra és tevékenységének korlátozására, ennek eredménye a rövid vagy hosszú távú stagnálás.

A továbbiakban szeretnék rámutatni arra, hogyan jelennek meg ezek a tendenciák a felvázolt kontextusban, ill. milyen módon befolyásolják ezek a besztercebányai Közép-Szlovákiai Múzeum kiadói tevékenységét, melynek gyökerei a múlt század végéig nyúlnak vissza. A több mint százéves múlt lehetőségét, széles teret ad az adott probléma megvilágítására.

Ezenkívül meg kell említenem, hogy a konferencián való fellépésem a Nógrádi Történeti Múzeummal való együttműködésem, munka- és baráti kapcsolataim kifejezése. A Besztercebányai Közép-Szlovákiai Múzeum elődje a lokális tevékenységű, de Zólyom megye regionális jellegű elemeit is tartalmazó Városi Múzeum, amely 1898. július 12-én a Városi tanács jóváhagyása után kezdte meg tevékenységét.

Ezzel a hivatalos adminisztratív aktussal teljesült a lelkes polgárok és régiséggyűjtők akaratára, igyekezete: Besztercebánya gazdag történelmének, amely akkor a városi levéltár gyűjteményére támaszkodott, külső prezentálása. E nemes gondolatot támogatta a Július Csesznák által 1894-ben létrehozott Besztercebánya Történeti és Régészeti Társasága.

A társaság 1897-es alapszabályzatának 3. sz. §-a lehetőséget adott kiadói tevékenységre:

„A társulat célja: Besztercebánya szab.kir. város monográfiájára, illetve annak megírására vonatkozó adatokat gyűjteni, felkutatni és egybegyűjteni oly tárgyakat, amelyek történelmi, régészeti, természeti vagy néprajzi tekintetben kiváltképpen Besztercebánya városra és környékére vonatkoznak. – Állhatnak ezek könyvekből, eszközökből, érmekből, okmányokból, képekből, hadi- és házi szerekből, természet- és néprajzi tárgyakból stb. Mindezeket a tárgyakat adományozás, esetleg vétel útján gyűjti egybe, hogy az elszóródás és elpusztulástól megóva, a már Besztercebánya szab. kir. város által alapított és annak tulajdonát képező múzeumban úgy a jelen, mint a jövő számára megőrizze.”

A társaság és a múzeum kiadói tevékenységében jelentős szerepe volt Jurkovich Emil középiskolai tanárnak /1857-1936/, aki számos tudományos – ismeretterjesztő munkát készített Besztercebánya történelméről. Ennek jelentős része csupán ebben az évben jelent meg szlovák fordításban, a Příbeh z minulosti Banskej Bystrice /Történetek Besztercebánya múltjából/ két kötetében. A város történelméről szóló terjedelmes monográfiáját, amit budapesti nyugdíjas éve alatt, 1922-ben fejezett be, s a mai napig nem publikálták, sajnálatos módon kéziratban maradt.

1909. október 17-én nyílt meg Besztercebánya területén az első múzeumi tárlat, s az jelentős kiadói tevékenységgel párosult: Divald Kornél /1872-1921/ kiadta a Városi Múzeum kalauzát a kiállított gyűjtemény részletes jegyzékével.

A kezdeti eufória, amely a tárlat széles nyilvánosság előtt való bemutatásával jelentkezett, az elkövetkező drámai csemények hatására alábbhagyott, a múzeum a város érdekeinek perifériájára került. Az első szlovák nyelvű múzeumi kalauzra a besztercebányai polgároknak és a múzeumlátogatóknak 1937-ig kellett várni.

Az ötvenes évek enyhe fellendülést hoztak a kiadói tevékenységbe, holott a múzeumnak csupán hat munkatársa volt, de megindult a profilváltás, s a lokális múzeumból Besztercebánya kerület regionális múzeuma lett. Az akkori igazgató, Ján Kováč /1918-1977./ Besztercebánya várossá nyilvánításának 700. évfordulójára megjelentetett évkönyv egyik szerkesztője lett és szerzője a helyreállított Thurzó-házban 1958. augusztus 28-án megnyílt új társadalomtudományi expozíció kalauzájának.

A hatvanas évek Szlovákiájában egyedülálló, regionális jellegű publikáció volt Besztercebánya járás települési szótára. A tizenhárom tagból álló lelkes kollektíva vezetője Ruzena Bohunová, a múzeum igazgatónője volt. Ezen úttörőmunka margójára kívánczik a könyv előszavának néhány mondata Štefan Pisoni tollából, aki abban az időben a Szlovák Tudományos Akadémia enciklopédiai kabinetjének a vezetője és a tág értelemben vett regionális helytörténeti kutatás pártfogója volt Szlovákiában. „Konceptiónk szerint ezen települési szótár alapvető meghatározója a faktográfiai érték, ennek volt alárendelve az összes szervezői és alkotói módszer. Hasonló jellegű munkára ez idáig külföldön sem volt példa.

Besztercebánya járás települési szótára /oktató jellege ellenére/ tudományos igénnyel létrehozott, és mint minden alap- és főleg komplexebb tudományos munka tulajdonképpen befejezetlen. Régebbi próbálkozások eredményeiből nőtt ki, és alapja lehet további műveknek.”

A települési szótár a regionális kutatás területén a múzeum különleges kiadványának számított és számít ma is. Az össz-szlovákiai honismereti publikáció alapműve és példája lett, ezt tíz évvel később a szlovák Tudományos Akadémia Enciklopédiai Intézete kiadásra készítette elő.

Másrészt a múzeumot ebben az időben két átszervezés érte. Az irányítás alacsonyabb fokára került, de már 1973-ban kibővült a hatásköre a Közép-szlovákiai kerület egész területére, s a múzeumi-metodológiai és a helytörténeti munka központja lett. A kiadói tevékenység kisebb, metodikai jellegű kiadványok és regionális jellegű kiállítások katalógusainak kiadására irányult. Ez a helyzet 1990 végéig tartott.

Ebben az új helyzetben belső és külső igény támadt olyan szaklap kiadására, amely a kerület múzeumainak regionális kutatását bemutatná. A központi irányítás és a kemény normalizáció lelkes hívei /az állami és pártapparátusból egyaránt/ a hetvenes években azzal a gondolattal jöttek, hogy engedélyezik évkönyv kiadását, de csak abban az esetben, ha az tartalmában a forradalmi tradíciókra, a kommunista- és munkásmozgalomra, valamint a legújabb történelemre, az ún. szocialista építés időszakának vívmányaira épül.

Végülis olyan kompromisszum született, melynek eredményeként a publikálásban teret kaptak a társadalom- és természettudományok széles skálájának eredményei. A városi Múzeum megalakulásának 90. évfordulójára, 1979-ben jelent meg Közép-Szlovákia címmel és a Besztercebányai Közép-Szlovákiai Múzeum honismereti évkönyve alcímmel az évkönyv első kötete. A további kötetek tervszerűek, 1982-ben és 1984-ben jelentek meg. A természettudományok szerzői hátterének kibővítése után a honismereti évkönyv 1985-ben két önálló egységre szakadt: természettudományi és társadalomtudományi egységre, ezek megjelenése évenként váltotta egymást az évkönyv számozásának folyamatos megtartása mellett.

Említésre érdemes az a viszonylag negatív tapasztalat, amely az 1981-89-es években a Besztercebányai Közép-Szlovákiai Múzeum metodikai tudósítása címmel rendszertelenül megjelenő metodikai kiadványokból adódott. Ezekben számos cikket a kor totalitárius ideológiája jellemez. A másik oldalon viszont pozitívan értékeljük azt, hogy négy önálló kiadvány munkatársaink tudományos kutatómunkájának végén, annak eredményeként jelent meg. Ami a Közép-Szlovákia című évkönyvet illeti, pénzeszközök hiánya miatt 1991-ben a 10. kötettel megszünt további kiadása.

A totalitárius rendszernek tanulmányok formájában fizetett kötelező adó ellenére elmondható, hogy a kor számos értéket teremtett, motiválta a regionális kutatás természettudományi és társadalomtudományi területeit. Munkatársainknak, a Közép-Szlovákiai kerülethez tartozó múzeumok dolgozóinak, de nemcsak nekik, hanem a rokonintézményeknek és -intézeteknek is teret adott a tudományos - kutató tevékenység eredményeinek publikálására.

Az eddigi áttekintésből kitűnik, hogy a Közép-Szlovákiai Múzeum kiadói tevékenységére minden kor a maga módján rányomta bélyegét. Egyszer saját ideológiai és egoista érdekeket követett, máskor távolságtartó, sőt közönyös volt. Demokratikus társadalomban a módus vivendi nyilván a kölcsönös kapcsolatok és közös célok megfogalmazásában rejlik, oly módon, hogy a kiadói tevékenység soha többé ne lehessen az ideologizáció eszköze, s az csupán a szakmát szolgálja. Valószínűleg a kiútkeresés időszakában vagyunk. A néhány éve tartó változások fájdalmasan érintettek minden oldalt, mert alkotólétkör létrehozása gondolat nélkül különösen nehéz feladat.

A Közép-Szlovákiai Múzeum kiadói tevékenységének retrospektív áttekintése után elmondható, hogy az a regionális múzeum tevékenységének szerves részét képezte, s hogy abban a társadalmi – politikai változások, mozgások fontos szerepet kaptak. A kiadói és a publikációs tevékenység visszatükrözi a kor eszméit és tévedéseit, a pluszokat, a mínuszokat a történelem mérlegén, valamint a szakmai potenciál képességét.

A tudományos kutatómunka eredményeinek korlátozása a publikáció terén /legyen az adminisztratív vagy gazdasági jellegű/ szegényebbé teszi a demokratikus társadalom szellemét, demokratizációt, stagnálást és főleg a fiatal, tehetséges munkatársak eltávozását hozza magával. Az évkönyvek vagy más kiadványok mennyisége önmagában még nem jelent minőséget, de az a társadalom, amely nem ad lehetőséget a régió helytörténeti kutatásaira, nem értékeli önmagát, dilettáns, s ezen a területen mecénásokra, szponzorokra várni, illúzió.

Miskolc ipara és kereskedelme az első világháborút megelőző években

Veres László

Miskolc mai értelemben vett felemelkedése, városi jelentőségének előtérbe kerülése, az ország társadalmi-gazdasági életében fontos tényezővé válása szoros összefüggésben áll az 1867 után kibontakozó kapitalista fejlődéssel. 1867., a kiegyezés biztosította a kapitalista fejlődés alapvető feltételeit, felszámolta a feudális kötöttségeket, a jobbágyságot, mint röghöz kötöttségi viszonyt. Modern hitelrendszert hozott létre, mely biztosítéka volt az infrastruktúra kialakulásának. Távoli közigazgatási és gazdasági egységek zártágát szüntette meg, a területiális gazdasággal szemben a nemzetgazdaság létezésének feltételeit alakította ki. A gazdasági növekedéssel, az ipar és a mezőgazdaság fejlődésével párhuzamosan emelkedett az életszínvonal. A népesség növekedése, a demográfiai robbanás erős sodrú migrációval párosulva az urbanizáció feltételét teremtette meg.

Miskolc kiegyezés utáni fejlődése tömören a következőképpen értékelhető: A város jelentőssé válásában döntő lökést adott a Borsod-Gömöri Iparvidék országos vérkeringésbe való csatlakozása. Miskolc az északkelet-magyarországi régióban Kassát mind népességre, mind pedig fejlődése ütemét tekintve megelőzte. A város a térség legjelentősebb, s országosan is számottevő centrummá vált. Ipara nem maradt el Kassáé mögött, kereskedelmi téren pedig jóval felülmúlta azt. „Benne alakult meg az ország első vidéki terménytőzsdéje, a Terménycsarnok, s ide tevődtek át Kassáról a XIX. század végén újra megélénkülő híres gyapjúvásárok is. Árpavásárai, közraktári intézménye egyaránt a terménykereskedelem fő centrumának mutatták.”⁽¹⁾ A regionális szerepcsere ellenére azonban Miskolc helyzete nem volt olyan kizárólagos Borsodban, mint Kassáé Abaújban.

Borsod megye kereskedőinek Miskolc mintegy felét tömörítette magába, azonban az iparosoknak csak egyharmadát. Rajta kívül a megyének még két 10 ezren felüli városa (Diósgyőr és Mezőkövesd) és három 5 ezren felüli lélekszámú helysége (Ózd, Mezőcsát és Sajószentpéter) volt. Ha Diósgyőrt nem is vesszük külön számításba, akkor is több jelentős nagyipari-bányászati központja volt Borsodnak (Ózd, Nádas, Sajószentpéter), s több kisebb helységben is, – pld. Járdánházán – a lakosság létalapja a nagyüzemi szintű bányászat volt.⁽²⁾ Miskolc sajátos arculatának kialakításában még egy további tényezőnek volt meghatározó szerepe: nevezetesen a kisipar- és kiskereskedelem létezésének. A feudalizmusra jellemző céhes iparszerveződések működése idején Borsodban Szendrő és Mezőcsát kivételével csak Miskolcon léteztek ipari érdekvédelmi szervezetek. A céhek felbomlását követő időszakban, az 1870-es években Borsodban az iparosok számaránya majdnem húszszorosára növekedett: 1284-ről 22553-ra. Közülük 4512 volt az önálló iparosok száma, vagyis kisiparból élő. Ezek 52 százaléka volt miskolci illetőségi, míg a fennmaradó 48 százalék a megye 178 településén oszlott meg. Segédszeméllyel együtt 3339 kisiparos működött Miskolcon (a segédszemélyzet száma

1482 volt) ugyanolyan színvonalon és az építőipart leszámítva ugyanazokban a szakmákban, mint a korábbi századokban.⁽³⁾

A kapitalizmus időszakának Miskolca történelmében minden esetben a kis- és a nagyipar, valamint a kereskedelem egymás mellett élését és egymáshoz viszonyított jelentőségét kell elsődleges figyelemben részesítenünk. A kis- és a nagyipar egymáshoz való viszonya fordított arányban jelenik meg. A folyamatok hátterét minden esetben a pénzügyi intézetek által biztosított tőke teremtette meg. A dualizmus időszakában a Miskolci Kereskedelmi és Iparkamara kimutatásai szerint 6 nagy pénzintézet jelent meg Miskolcon. (Korábban csak az 1845-ben létesült Miskolci Takarékpénztár Rt. létezett-alapítási éve: 1845). Ezek a következők voltak:

Miskolczi Hitelintézet	– 1867
Borsod-Miskolczi Hitelbank	– 1869
Miskolczi Takarékegylet	– 1878
Borsod-Miskolczi Takarékpénztár	– 1893
Miskolczi Kereskedelmi Gazdasági Bank	– 1903
Miskolczi Népbank ⁽⁴⁾	– 1905

Ezek a hitelintézetek 11 nagyipari vállalat létrehozásában voltak érdekelték, ezek alaptőkéjének nagyobb részét biztosították:

Borsod-Miskolczi Gőzmalom	– 1864
Hercz Jenő gépgyára és vasöntődéje	– 1869
Központi Gáz- és Villamossági Rt. Légszeszgyára	– 1882
Első Miskolczi Szikvízgyár	– 1896
Mártha Géza reszelőgyára	– 1890
Miskolczi Gőzmalom Rt.	– 1892
Felső-magyarországi Cukorgyár	– 1892
Kun Lajos vas-rézbútor és lakatosárugyára	– 1894
Szilágyi- és Discant gépgyára és vasöntődéje	– 1896
Miskolczi Villamos Rt.	– 1897
Miskolczi Halkonzervgyár	– 1899

Az 1867-1900 közötti időszakban a társadalom szerkezetében is jelentős változás következett be. A 19. század utolsó harmadában a lélekszám 10808 fővel növekedett, az első világháborút megelőző évtizedben pedig 8365 fővel. Ennek eredményeként Miskolc lakossága 1910-re elérte az 51459 főt.⁽⁵⁾ A korabeli statisztikai adatok elemzése után megállapítható, hogy az első világháborút megelőző években jelentősen csökkent az őstermelő foglalkozásúak száma. A népességnövekedés a természetes szaporulat mellett mindenekelőtt a nagyipari munkásság számáránya növekedésének tudható be, ami elsősorban a bevándorlásnak, betelepedésnek köszönhető. Nyilvánvalóan ezzel áll szoros összefüggésben az ún. szolgáltatói szféra alkalmazottainak létszámnövekedése is. A lakosság lélekszámának emelkedésében lényeges tényezőnek tekinthető a zsidók bevándorlása is.⁽⁶⁾ A 19. század végén a Galiciából történő zsidóbevándorlás Miskolcot sem kerülte el. A városba betelepülők elsősorban a hitel- kereskedelmi életet monopolizálták, betöltve azt az űrt, amelyet az egykori, 18. században betelepült és időközben elvándorolt örmény-görög kereskedők hagytak maguk után.⁽⁷⁾ Az ún. görög kereskedők mindenekelőtt a borkereskedelmet monopolizálták és a levantei árúk értékesítői voltak elsősorban. A zsidók betele-

pedése révén mindenekelőtt a bőr-, a gabona-, a gyapjú-, a szén-, a fa- és az iparcikkek kereskedelme lendült fel. Ez azt is jelenti, hogy a kereskedelem irányultságában is változás következett be, hiszen a nemzetközi kereskedelemmel szemben a belföldi kereskedelem vált dominánssá.

A gazdaság „militarizálódás”-ának jegyei az 1910-es évektől követhetők nyomon. Ez az időszak konjunkturális periódusnak tekinthető, mivel az országos tendenciákkal összefüggésben ekkor jelentkeztek az első világháborút megelőző időszak kiemelkedő gazdasági eredményei.⁽⁸⁾ Az első világháborút megelőző években Miskolcon a bevetett termőterületek nagysága 2.621 hektár volt. Ebből is a szemesztermények foglalták el a legnagyobb területet, különösképpen a búza vetésterületének nagysága figyelemreméltó, 1076 hektár volt. A szemesztermények termesztése városélelmzési, kereskedelmi szempontból egyaránt jelentős volt és országos viszonylatban is több szempontból figyelemreméltó. Az utóbbi bizonyításaképpen: Magyarországon az 1910-es években Miskolcon érték el a legnagyobb termésátlagokat (19,6 mázsa/ha), megelőzve az olyan híres gabonatermő vidékeket, mint Bácska, Bánát.⁽⁹⁾ A mezőgazdasági termelés belterjességének köszönhetően jelentős volt a takarmánytermesztés is, amellyel elválaszthatatlan kapcsolatban állt a szarvasmarha- és a juhtenyésztés fejlődése. A terméshozamot részben a vetésterület (ugar) bővítésével érték el. A terméseredmények a gazdaságosság növekedésével, a belterjes művelés uralkodóvá válásával és a mezőgazdasági népesség csökkenésével álltak összefüggésben. Miskolcon a gőzcséplőgépek elsősorban a nagy és a középgazdaságok állományába tartoztak.

A sorvetőgépek a közép- és a kisgazdaságokban terjedtek el mindenekelőtt. A lovas cséplőgépek viszont egyértelműen a kisgazdaságok eszközei voltak.⁽¹⁰⁾ Ami pedig a foglalkoztatottság arányváltozását illeti, kiemelésre méltó, hogy 1910-ben Miskolc összlakosságának mindössze 4,5 százaléka, azaz 2318 fő élt mezőgazdaságból.⁽¹¹⁾

Az első világháborút megelőző években az ipari szektor túlsúlya sokkal jelentősebb volt, mint a mezőgazdaságé. Ez magától értetődő, ha figyelembe vesszük Miskolc földrajzi helyzetét és a társadalmi munkamegosztásban évszázadok során kialakított helyzetét. A város lakosságának jelentősebb része iparból élt. Az aktív keresők száma 9010 fő volt és 20863 eltartott.⁽¹²⁾ Ez azt jelenti, hogy a város lakóinak 2/3-a ipari tevékenységből biztosította megélhetésének alapját. Az aktív iparosok 2172 üzemből dolgoztak. Ha az aktív keresők és az üzemek számát összevetjük, akkor nyilvánvaló, hogy az iparosok zöme kisüzemi alkalmazott volt. A korabeli statisztikai adatok szerint a 2072 üzemből 808 számított kisüzemnek, amelyekben átlagosan 1-5 fő volt az alkalmazottak létszáma. Ezek az üzemek a város ipari munkásságának egyharmadát foglalkoztatták. A Miskolcon lévő összes üzem, vagy műhely 1,4 százalékat kitevő nagyüzemben, összesen 27 gyárban az ipari munkásság 49,9 százaléka dolgozott. Ilyen nagyarányú monopoli- záltságot e korszakban Magyarországon Budapesten kívül sehol sem tapasztalhatunk.

Miskolc kereskedelmi forgalomból élő lakosainak száma 4775 fő volt.⁽¹³⁾ Ennek a rétegnek a mobilitását bizonyítja az, hogy szerepük nem csupán helyi vonatkozású volt, hanem felvidéki jelentőségű is, tevékenységük külkereskedelmi orientáltságúnak minősíthető. A kereskedőréteg irányultságának egyik területe Balkán volt, mint ahogyan a Miskolczi Kereskedelmi és Iparkamara egyik tájékoztatója is utal: „Hazánk szorosabb értelemben vett magas politikai érdekeitől indítva természetszerű kötelessége a magyar közgazdasági politikának a termelés fokozása, hogy a Balkáni piacokért meginduló nemzetközi versenyben alul ne maradjunk.”⁽¹⁴⁾

Az 1910-es évek gazdasági konjunktúrájának hanyatló korszaka és kedvezőtlen hatása 1912-től nyomon követhető. A visszaesés együtt járt a militarizálódással. Ennek elsőleges jele

az volt, hogy a könnyű- és az építőipar rovására fellendült a nehézipari termelés. 1910-ben a miskolci bankok átladáka több mint 40 millió korona volt. Ez az összeg azonban rövid időn belül, 1913-ra felére csökkent. A pénzüsszegek döntő hányada beruházási hitel formájában a nehéziparba került.⁽¹⁵⁾ A diósgyőri vasgyár, mint a legfontosabb nehézipari bázis fokozatosan a haditermelésre állt át. Termelékenységevel együtt fokozatosan nőtt a munkásság száma és a keresetek is. Az itt dolgozó munkások bére hirtelen megnövekedett, Miskolc nagyobb üzemei dolgozóinak fizetésével összehasonlítva. Ennek egyik oka az is, hogy a hadi üzemekben felmentések folytán a legjobban dolgozó munkások maradtak, míg a többi cégnél a behívások miatt az egészségügyi okok miatt a kisebb teljesítő képességűek. Diósgyőrben már 1902-ben fegyvercsövek gyártására végeztek kísérleteket a téglyakohókban. 1903-ban pedig megkezdték a lövedékek gyártását. 1909-ben a gyár a következőket jelenti a minisztériumnak: „Gyárunk oly tökélyre emelkedett, hogy most már bátran vállalkozhatunk acél ágyúk gyártására is, melyeknek gyárunkban való előállítása rendkívüli, politikai és nemzetgazdasággal bír.” A hadiipari termelésben elért sikereket tükrözi az is, hogy az 1910-es évektől sok munkás részesült Ferenc József kiskeresztje kitüntetésben.⁽¹⁶⁾

A diósgyőri üzemek fejlődésével párhuzamosan a miskolci gépgyárak, vasipari üzemek hanyatlása figyelhető meg a militarizálódás időszakában. A város két legjelentősebb üzemének a Szilágyi-Discant – és a Herz-féle gépgyár számított. A Szilágyi-Discant Gépgyár jelentősége elhanyagolható, mert tulajdonosa egyszer sem szerepelt a virilensek névjegyzékén. Herz Zsigmond gépgyára a virágzó malomipar, az egyre növekvő igényekkel fellépő mezőgazdaság és a bányászat szükségleteihez igazodva vált a múlt századi Miskolc legnagyobb magánkézen lévő gépipari vállalkozásává, amely 1893-ban 40 munkást foglalkoztatott.⁽¹⁷⁾ A Herz család neve szorososan összefonódott a Borsod megyei szénterületek feltárásával, amely a szénkereskedelem fontos piacává tette Miskolcot. A Herz gyár vasöntödéjében malom-berendezéseket, mezőgazdasági gépeket, bányagépeket, csilléket gyártottak, de a modern városfejlesztés igényeihez igazodva villamosvezeték-oszlopokat, csatornahálózat-szerelvényeket is előállítottak. Az üzem gazdasági súlyát, jelentőségét alátámasztja az, hogy Herz Jenő 1887-ben még az 57. helyen állt a virilensek névjegyzékén, de három év múlva már folyamatosan a 20-30. helyen szerepelt a legnagyobb adófizetők jegyzékén.⁽¹⁸⁾ A Herz gépgyár egyedinek számított a városi gépgyárak között prosperitását tekintve, amely végül is 1910 körül megakadt. A fejlődés egyedüli útja a nagyobb tőkebefektetés lett volna. Ennek híján nem működhetett olyan nagy és költséges apparátussal, ami a reklámhoz, az utaztatáshoz, a hitelnyújtáshoz elengedhetetlen volt. Ezen túl a nagy gépgyártáshoz szakképzett munkásokra is szükség volt és a hanyatlásban közrejátszott a főváros elszívó hatása is.⁽¹⁹⁾

Az első világháborút megelőző években a gépipar mellett jelentős hanyatlás következett be a kisiparban is. Először is az építőipar pangása vált megszokottá. A megrendelések elmaradása után bekövetkezett súlyos helyzeten Miskolc városa közmunkával próbált enyhíteni. Rövid időn belül a kisipar más ágazataiban is súlyosbodott a helyzet. A mindennaposá vált szociális problémák megoldására a város önjerejéből már nem vállalkozhatott. Egyedül a terménykereskedelem virágzott, amely kétségtelenül összefüggésben állott a hadi készülődésekkel, amelyek súlyát kellőképpen érzékeltetik a kereskedelmi és iparkamarai híradások is. Az 1912-13-as évektől nap mint nap a háborúra való készülődést tükröző ipari rendeletek, felszólítások láttak napvilágot a kamarai értesítőkből. A fegyver és a lőporkereskedelmet az állam monopolizálta. Leállították a foszforos gyufa gyártását és elrendelték a foszfor állandó raktárakba gyűjtését. A hadiszállító cégek automobiloikat kaptak szállításra, amelyeket csak háború esetén használhattak. A megnövekedett hadiszükséglet kielégítésére éles verseny alakult ki a miskolci vállalkozók kö-

zött, főként lábbeli, tűzéségi eszközök, takarmány- és élelmiszer megrendelések teljesítésére. E versenyben elsősorban a miskolci terménykereskedelem bizonyult piacképesnek.⁽²⁰⁾

JEGYZETEK

1. Gyimesi Sándor 1970. 69.
2. Veres László 1996. 316.
3. Veres László 1989. 31-33.
4. Wittih Andor 1929. 420-421.
5. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 5.r. Részleges demográfia Bp., 1916.
6. Gyimesi Sándor 1970. 70.
7. Vö. Dobrossy István 1991. 152-163.; Tóvári Judit 1997. 38-60.
8. Gyimesi Sándor 1970. 70.
9. Vö. Veres László 1996. 318.
10. Gyimesi Sándor 1970. 60-62.
11. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása...
12. Veres László 1989. 32.
13. A Miskolczi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése. Miskolc, 1912. 18.
14. A Miskolczi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése. 1913. 31.
15. A Miskolczi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése. 1910. 22., 1913. 31.
16. Veres László: Miskolc ipara és kereskedelme az első világháborúra való készülődés jegyében. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció. Leltári szám: 77. 393. 1.
17. Vö. Tóvári Judit 1997. 64-65.
18. A Miskolczi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1893. 110. és Tóvári Judit 1997. 64.
19. L. Tóvári Judit 1997. 65.
20. A Miskolczi Kereskedelmi és Iparkamara jelentései 1913., 13., 16., 24., 63-63., 253., 305.

IRODALOM

- Dobrossy István 1991. Kereskedő csoportok, családok és dinasztiák Miskolc társadalmában a 18. század elejétől a 19. század elejéig. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 27. 152-163., Miskolc.
- Gyimesi Sándor 1970. A kapitalizmus kialakulása és fejlődése. In. Varga Gáborné (szerk.) Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. 41-80. Miskolc.
- Tóvári Judit 1997. Az elit Miskolc város társadalmában 1872-1917. Nyíregyháza.
- Veres László 1989. Borsod kisiparának szerkezeti változásai a 19. század második felében. VEAB Értesítő 31-42. Veszprém.
1996. Az iparfejlődés és a manufaktúrák jelentősége Miskolc történetében. In. Dobrossy István (szerk.) Miskolc a millecentenárius évében 314-350. Miskolc.
- Wittih Andor 1929. Miskolc közgazdasági viszonyai. In. Halmay Béla – Leszih Andor (szerk.) Miskolc, 410-421. Bp.

Ideológia, politika, művészet összefüggései Salgótarjánban (1950 – 1980)

K. Peák Ildikó

Az általunk az alábbiakban – legalapvetőbb vonásaiban – tárgyalt időszak nemcsak városunk, de a szocialista Magyarország, s tágabb értelemben a „keleti blokk” kulturális életében is egy különös, rendkívül sajátos szakasz volt. A nem is oly rég elmúlt évtizedekben – különösen az ötvenes, hatvanas években – nemcsak egyes művészek pályafutását, de képzőművészeti rendezvények profilját, települések kulturális koncepcióját az állami, s elsősorban a pártszervek határozták meg. Ebben az abszolút „felülről jövő” kulturális irányító-szervező tevékenységben országsszerte kiemelt szerepet kapott a képzőművészet – a rendszer kereteibe illő – eredményeinek propagálása. Ennek okát talán abban láthatjuk, hogy a vizuális alkotások közvetlenül, a legérthetőbben – különösen az ötvenes években, a szocialista realizmus nyelvén – szóltak a kevésbé iskolázott tömegekhez, az uralkodó osztályként aposztrofált munkássághoz.

A képzőművészet kultúrán belüli hangsúlyos szerepe, erőteljes támogatottsága egyrészt jelentős, elvitathatatlan eredményeket hozott létre (gondoljunk csak a művészeti élet szervezetté válására, az alkotó munka körülményeinek javulására, a műalkotásoknak a művészeti nevelésben betöltött fontos szerepére.) Másrészt, az erősen központosított mecenatúra még a legutóbbi időkben is érzékelhető károkat okozott, hiszen az ötvenes években a formalizmus bélyegével zárta ki a művészeti életből a szocialista realizmustól eltérő kísérleteket, a következő évtizedekben pedig a „három T” egységén belül a tiltott kategóriába sorolt alkotók – nemcsak képzőművészek – munkásságát tette itthon szinte lehetetlenné a művészetirányítás.

A továbbiakban arra keressük a választ, hogy ez az ellentmondásos időszak hogyan, mi módon érvényesült városunk művészeti életében, illetve Salgótarjánban hogyan ötvöződtek az országos tendenciák a helyi jellegzetességekkel.

Salgótarján kulturális fejlődése ugyanis nem hozható szoros kapcsolatba sem az e téren már több évtizedes, vagy akár több évszázados múltra visszatekintő nagyvárosokéival, sem az ebben az időszakban szinte egyik pillanatról a másikra kiépülő ún. szocialista városokéival sem. Bár Salgótarján már 1922-ben várossá vált, jellegében a két világháború között kisvárosias maradt, ahol az élet elsősorban a nagy üzemekhez, ipari létesítményekhez kapcsolódott.

A művészeti élet alakulásában az 1950-es évet azért tekinthetjük egyfajta mérőöldkönek, mert ekkor vált városunk megyeszékhellyé, az igazgatási és kulturális szféra fejlesztésére irányuló törekvések első csírai már röviddel ezután megjelentek. Az általunk tárgyalt időszakot 1980-nal kívánjuk lezárni, hiszen – a Rajzbiennálé kivételével, melynek ez évben volt „nulladik” bemutatója a Magyar Nemzeti Galériában – ekkorra tulajdonképpen létrejött a művészeti élet, a díjazás, támogatás rendszere, s általában a művészetirányítás nagy vonalakban a rend-

szerváltásig érvényes struktúrája. 1980. októberében adták át az új múzeumépületet, ezzel a továbbiakban gyökeresen átalakult a képzőművészeti kiállítások rendszere. Jelen dolgozat – terjedelmi okok miatt is – a kiállítások részletezése, az egyes alkotók bemutatása helyett elsődlegesen az ideológián alapuló művészetpolitika és a helyi képzőművészet kapcsolatára helyezi a hangsúlyt.

Salgótarjánban a két világháború között és közvetlenül 1945 után is létezett – ha nem is kifejezetten pezsgő – művészeti élet. Képviselői közül Bóna Kovács Károly, Bátki József, Fay Frigyes nevét kell elsősorban megemlítenünk, akik valamennyien a helyi kulturális életben fontos szerepet betöltő Balassa Bálint Asztaltársaság tagjai voltak. A társaság és jelentős művészetpártoló tevékenysége az 1940-es évek elejétől fokozatosan elhalványult, majd elhalt.⁽¹⁾ Közvetlenül a második világháború után a szervezett művészeti életet csupán a Bóna Kovács Károly vezetésével 1946-ban Baglyasalján létrejött – s 1949-ban hivatalos működési engedélyt is elnyert – „Munkás Művészeti Főiskola” képviselte, mely a Salgótarjáni Köszénbánya NV. Salgótarján város képviselőtestülete és a VKM szabadművelődési főosztály támogatásával 1956-ig működött. A szabadiskolában számos tehetséges fiatal kapott képzést, közülük jó néhányan évekkel később sikeres, országosan is elismert alkotókká váltak.

A Munkás Művészeti Főiskola tevékenysége ellenére az ötvenes évek első felében meglehetősen egyoldalú volt Salgótarjánban és a megyében a művészeti kulturális élet, melyet elsősorban a színjátszó- tánc és dalkörök, illetve népi zenekarok reprezentáltak. Szinte teljes mértékben hiányzott a szépirodalmi, s a filmesztétikai nevelés, a már eredményeket is felmutató képzőművészek műtermek híján, nem megfelelő körülmények között dolgoztak.⁽²⁾ Érdemes megfigyelni – s jól mutatja a képzőművészet helyzetét az ötvenes évek elején –, hogy a korabeli dokumentumokban képzőművészeti eseményekről, alkotásokról szinte szó nem esik, ha a megyei, s városi tanácsi iratok kiállításokat említenek, ezek elsősorban propagandisztikus fotó- és könyvbemutatók voltak.

A nehéz körülmények, a kezdeti csekély támogatottság ellenére az évtized elején megkezdődött a helyi művészeti élet szerveződése. 1952-ben a város és a megye alkotói együttes csoportos kiállításon mutatkoztak be, 1954 őszétől e kollektív tárlatok évente kétszer, tavasszal és ősszel megismétlődtek (az első kiállítási helyiség a régi ipartestületi épületben volt.) 1956-ban nyílt meg a még laza szerveződés első művésztelepe Bujákon, melyet 1957 júliusában követett a második Benczúrfalván, a volt Benczúr műteremben, melyet addig az evangélikus egyház használt imaházként, a híveknek azonban az MSZMP Megyei Bizottsága utasítására ki kellett üríteni és átadni a helyiséget.

1957. március 1-én Salgótarjánban létrejött a megye alkotóinak első önálló, a következő évtizedekben meghatározó jellegű szervezete Nógrád Megyei Képzőművész Munkacsoport néven. A csoport vezetője Czinke Ferenc lett, a vezetőség tagjai id. Szabó István, Iványi Ödön, Hamza Tibor voltak. Alapító tagként vett részt az alakuló ülésen Nagy Ferenc, Bóna Kovács Károly, Farkas András, Réti Zoltán, Radics István, Králik Andor, Leszenszky László, Adorján János és Argai Rezső. A szerveződés első munkatervében a szocialista realizmus követését, a művészet haladó hagyományainak az internacionalizmus jegyében történő megismertetését tűzte ki elsődleges célul. A csoport létrejötte fontos lépés volt az önálló, helyi sajátosságokkal bíró képzőművészeti élet kialakítása felé, hiszen a korábbiakban a megyei alkotók a Heves megyei művészecsoporthoz részeként dolgoztak, gyakorlatilag elzárva az országos eseményektől, rendezvényektől is.⁽³⁾

A Nógrád Megyei Képzőművész Munkacsoport évente kétszer – az 1960-es évek elejéig – ismétlődő csoportos kiállításai bizonyos mozgást, élenkülést idéztek elő a helyi kulturális közegekben, egyben ráébresztették a város és a megye vezetését a képzőművészetnek a közművelődésben, s az ideológiai nevelésben betölthető fontos szerepére. A kor szelleméből következően szinte természetesnek tekinthetjük, hogy a megyei, s városi tanácsai, illetve pártszervek aggodalmas figyelemmel kísérték a csoport tevékenységét, kiállításait – elsősorban nem az alkotások minőségét, színvonalát, s a nem szocialista tematikát szem előtt tartva. Ne feledjük, hogy az ötvenes évek első fele a dogmatikus kötöttségek, a „szocreal” időszaka volt a hazai kultúrában. A képzőművészetben a követendő példa az „élenjáró szovjet képzőművészet” volt, ötvözve a már akkor is jócskán konzervatívnak számító Munkácsy-hagyományokkal, később Nagybánya örökségével. Változás, enyhülés, e tendenciákban – országos viszonylatban – csupán 1957 után kezdődött, azonban úgy tűnik, hogy az új szellemiség csupán némi késéssel érvényesült a vidéki művészetpolitikában.

Az újonnan létrejött művészecsoporthoz az alakuló gyűlés kapcsán nyilatkozatot jelentetett meg a megyei sajtóban, melyben a tagság hitet tett a párt és a kormány politikája mellett (tudjuk, hogy ez nem volt egyedüli jelenség hazánkban az 1956-os forradalmat követően).⁽⁴⁾ A hüségnyilatkozat ellenére a Nógrád Megyei Tanács Művelődési Osztálya fontosnak tartotta az alkotók ideológiai képzését, nevelését. Annál is inkább szükségessé vált ez, mert 1956 nemcsak a hazai művésztsadalom egészének, de a Nógrád megyei képzőművészek munkásságában is változást, a szocialista építés „hurraoptimista” témáitól való elfordulást okozott – még az 1958. évi őszi tárlatot is jobbára didaktikus politikai-ideológiai mondanivalót nem közvetítő alkotások, tájképek, csendéletek uralták. A művelődési osztály 1959. évi jelentése felhívta a figyelmet arra, hogy „... a Megyei Képzőművészeti Munkacsoport tagjainak figyelmét továbbra is mai életünk témái felé kell fordítani. Ankétok, személyes beszélgetések révén kell elősegíteni az esztétikai és politikai kérdések tisztázását.”⁽⁵⁾ A tisztázás nyilván meggyőző és sikeres volt, hiszen az 1960. évi jelentés dicsőítőleg említi meg, hogy „a képzőművész munkacsoport is jelentős fejlődésen ment át az elmúlt évben.” Az 1959-es kiállításokon „... a megye munkásainak hősi harcát ábrázoló tematikus kompozíciók már túlsúlyban voltak.”⁽⁶⁾

Az ötvenes évek második felében, szórványosan bár, de láthatott az érdeklődő közönség egyébként, képzőművészeti jellegű kiállításokat is a megyei művészecsoporthoz őszi és tavaszi tárlatai mellett. E kiállítások többsége azonban – néhány kivételtől eltekintve – ismeretterjesztő reprodukciós, illetve az alkotásokat értékesíteni kívánó, nem kifejezetten színvonalas bemutató volt. Bár a tanácsai és pártszervek az évtized második felében a korábbiaknál nagyobb figyelmet fordítottak a helyi képzőművészeti élet eseményeire, a lakosság körében terjedt a giccs, melyet képügnökök révén, sőt állami üzletekben is be lehetett szerezni. Nem szabad elfeledkeznünk azonban arról, hogy az ötvenes években „kispolgári giccs” névvel illették szinte valamennyi, a szocialista realizmustól eltérő irányzatot. A „kispolgári ízlés” terjedésének okát a kortársak közül többen az „ellenforradalomban” látták. Fel kell tételeznünk tehát, hogy a korabeli sajtóban olyannyira ostromozott giccs nem minden esetben volt azonos a gombolyaggal játszadozó cicák, bögő szarvasbikák világával. A lakosság művészi nevelését csupán a – Bóna Kovács Károly szabadiskolája utódként működő – bányász kultúrotthonban 1957-ben létrejött képzőművészeti szakkör szorgalmazta, melyet Iványi Ödön vezetett. A szakköri tagság széles rétegeket ölelt fel. Az egyes foglalkozásokon diákok, ipari munkások, bányászok, közhivatalnokok vettek részt – ez azt látszik bizonyítani, hogy a képzőművészet iránti spontán érdeklődés is jelen volt Salgótarjánban. Az évtized végére azonban a fentiek alapján is nyilvánvalóvá vált, hogy a megyei s városi állami és pártszerveknek az előbbieknél jóval intenzívebben kell foglalkozni a helyi képzőművészeti élettel, egyrészt annak fejlesztésével, másrészt az ideológiai ala-

pok megteremtésével. Ez az elkövetkező két évtizedben jelentős mértékben központi párttárazatok révén valósult meg.

1958. július 25-én Aczél György előterjesztése alapján az MSZMP Központi Bizottsága elfogadta az ún. művelődéspolitikai irányelveket. A dokumentum elsődlegesen a világnézeti nevelés fontosságát, a lakosság műveltségi és általános szakképzettségi szintjének emelését, a művészetek terén a szocialista realizmus, ugyanakkor a „népet szolgáló művészet” szabadságát hirdette meg. Kimondta, hogy stílusviták eszköze hatalmi szó nem lehet.

Az irányelvekben megfogalmazódott az is, hogy a művészetek fejlődéséhez szükséges erkölcsi és anyagi támogatás mellett messzemenő szabadságot kell biztosítani a „népet szolgáló” alkotásoknak. „A művészetek ábrázolják mindazt a szépséget és nagyságot, amely dolgozó népünk mindennapjaiban oly megkapó erővel tárul elénk, de mutassák meg életünk nehézségeit is... Mi ezt értjük alkotói szabadságon, éppen ezért elvetjük a művész szabadságának individualista polgári értelmezését...”, hiszen „a mai magyar valóság ábrázolásának igénye megkívánja, hogy az alkotó művészek szoros kapcsolatot teremtsenek dolgozó népünkkel, ismerjék meg annak mindennapi életét.”⁽⁷⁾

A fenti irányelveket határkönek tekinthetjük a korabeli hazai kulturális életben. A dokumentum elfogadását követően fokozatosan egyre nyitottabbá vált a kultúrpolitika a különböző, a szocialista realizmustól eltérő irányzatok iránt, bár az MSZMP VII. kongresszusa a művészetekben még az eszmeiség követelményét hangsúlyozta. Ennek ellenére a hatvanas években a képzőművészetben, s a könyv és a színház világában is újjáéledtek a valóságot nem közvetlenül leképező irányzatok. Az évtized közepén kikristályosodott a három T elve, vagyis a támogatás, tiltás, tűrés kultúrpolitikája, mely – a fonákiságok ellenére is – jelentős előrelépést jelentett a hazai képzőművészeti életben, hiszen a „tűrt” kategórián belül fiatal alkotóink elsajátíthatták és gyakorolhatták a kortárs irányzatokat, ezáltal – majd’ két évtizedes lemaradást pótolva – közelebb kerültek az európai művészet jelentős áramlataihoz.

Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy a fenti általános érvényű tendenciák hogyan érvényesültek Nógrád megyében és Salgótarjánban. Annál is inkább érdekes ez a kérdés, mert az 1958-as irányelvekben egyfajta kulturális decentralizáció nyilvánult meg; az alsó- és középfokú oktatás, s a közművelődés a tanácsok intézkedési jogkörébe került. Városunk művészeti-kulturális életéről szólva mindenképpen hangsúlyoznunk kell a megye szerepét is, mivel a salgótarjáni képző- és iparművészek tevékenysége közvetlenül a megyei tanács irányítása alá tartozott.

Nógrádban és Salgótarjánban egyaránt az MSZMP megyei szervei mondták ki a döntő szót a képzőművészeti élet egy-egy kérdését, eseményét illetően – már 1958-ban, a művelődéspolitikai irányelvek alapján létrejött megyei művelődési programot az MSZMP Nógrád Megyei Bizottsága vitatta meg elsőként. A pártszervek évről-évre összegezték a művelődési munka feladatait, melyek között egyre kiemeltebb helyen szerepeltek a képzőművészet kérdései, elsődlegesen a megyei művészcsoporthoz tartozó tevékenysége. A megyei végrehajtó bizottság az 1961-62. évi művelődési munkára vonatkozó áttekintésében fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a megyei képzőművész munkacsoport – az „átmeneti problémák” ellenére, melyeket a korábbiakban jeleztünk – erőteljes fejlődésen ment át. A fejlődést a végrehajtó bizottság elsősorban a kiállított művek ideológiai-politikai töltetében, a „munkástéma” túlsúlyában látta; s méltatott eredmények között a művészi színvonal szinte teljesen elsikkadt.⁽⁸⁾

Az „átmeneti problémáktól” azonban úgy tűnik, nem lehetett eltekinteni, hiszen 1961 végén az MSZMP Nógrád Megyei Bizottsága „baráti” beszélgetésre hívta össze a megyei képzőművész munkacsoport vezetőit. A vita során a párt vezetői számon kérték a csoport egységének megszűnését, s a kiállításokon ismét elszaporodó semleges témákat (csendélet, tájkép.)⁽⁹⁾

A helyi művészetirányításban a döntő, meghatározó fordulatot az MSZMP Nógrád Megyei Bizottsága 1964. november 26-án kelt határozata jelentette, mely kimondta, hogy Salgótarjánnak a megye kulturális központjává – „kulturcentrumává” – kell válnia, s ehhez biztosítani kell a személyi és intézményi feltételeket (egyébként a megyei pártbizottság 1962 óta több ízben is foglalkozott e gondolattal.) Mérőföldkö volt e határozat, hiszen a pártszervek kényszerű megállapítása szerint is a hazai városok átlagához képest Salgótarján kulturális vonatkozásban elmaradt, s a szellemi élet feltételei mellett hiány mutatkozott a legalapvetőbb kulturális, egészségügyi intézményekben is. A megyei pártértekezleten elhangzottak szerint a megyei képzőművészeti életben növelni kellett Salgótarjánnak a művelődésben betöltött szerepét, ehhez pedig biztosítani kellett a megfelelő feltételeket.

E feltételek megteremtését, a megyei művészcsoporthoz tevékenységének irányítását, az egyes képzőművészeti kiállítások felügyeletét s a köztéri szobrok állításának feladatát a Nógrád Megyei Tanács megfelelő – művelődésügyi, illetve oktatási – osztályai látták el. A tanács és a műcsarnok között jött létre az a megállapodás is, melynek jegyében az utóbbi intézmény vándorkiállításokat küldött a megyébe – jórészt reprodukciós anyagokból. A válogatások szállítását a megyei tanács vállalta fel egy ún. kultúr-autóbusszal. E tematikus, a hazai és egyetemes művészet jeles korszakait bemutató kiállításokat – melyek a hetvenes évek elejéig fontos szerepet töltöttek be a népművelésben – Salgótarján mellett a megye nagyobb településein is bemutatták.

Az évtized során kialakult a megyei képzőművészeti vásárlások rendszere is. A vásárlásokat a Nógrád Megyei Tanács VB. utasítása nyomán a művelődési osztály hajtotta végre, szinte kizárólag a helyi alkotók műveiből válogatva, jórészt a megyei, majd később az észak-magyarországi kiállítások anyagából.

Szintén a megyei tanács felügyelte a megyében és Salgótarjánban felállított köztéri alkotások – korabeli kifejezéssel élve, beruházások – zsűrizését, közönség elé kerülését. Természetesen, a városunkban elhelyezett plasztikákkal, muráliákkal alsóbb szinten, közvetlenül a városi tanács foglalkozott, viszont bizonyos esetekben „felsőbb hatalmak” is közbeszóltak. Így az 1969-es Partizán emlékmű (id. Szabó István szinte napjainkig a város egyik szimbólumát jelentő alkotása) felállítása tulajdonképpen nem a megyei, vagy városi párt- és tanácsi szervekhez fűződik. A Salgótarjáni Városi Tanács VB. egy 1968. januári jegyzőkönyve arra utal, hogy az MSZMP Központi Bizottsága határozatban nyilvánította ki, hogy városunkban – az országban egyedülként – fel kell állítani egy partizán témájú alkotást.⁽¹⁰⁾ A felállítás költségeit természetesen a város viselte, s a városi tanács írta ki a pályázatot is.

Egyébként – majd' egy évtizeddel korábban – már szó esett egy, szintén a legfelsőbb vezetés által meghatározott szoborállításról. A városi tanács VB. 1961. április 4-én tervezte átadni az új szovjet hősi emlékművet, azzal az indoklással, hogy a meglévő nem tükrözi kellőképpen a város lakosságának a felszabadítók iránti háláját és szeretetét(!). A terv engedélyeztetéséért – valószínűleg a mű témája miatt – egyenesen a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz kellett fordulni.⁽¹¹⁾

1962-től megszorodtak a köztéri alkotások a megyében és Salgótarjánban egyaránt. Ennek ellenére 1965-ig a város nem volt gazdag szobrokban, az igazi fellendülés e téren az évtized második felében következett be, köszönhetően a képzőművészeti beruházások tervszerűbbé tételének. 1965-1966-ra már olyan konkrét tervek készültek el, melyek figyelembe vették a helyi igényeket, a kiviteli lehetőségeket. Ezzel párhuzamosan erősödtek azok a tendenciák, melyek szerint a környezet esztétikussá tételét a város közttereivel, intézményeivel, szórakozó helyeivel kell kezdeni. A javaslatok szerint a köztereken elsősorban a kor „gazdagságát és örömeit” kifejező magas művészi színvonalú szobrokat kellett elhelyezni, mint például Tar István Tereferélők című szoborcsoportja (1966), a Megyeháza mögötti lakótelepen. Ezek mellett több, közvetlenül, vagy áttételesen ideológikus alkotást, illetve portrészobrot állítottak fel a városban a hatvanas évek második felében (közülük a már említett Partizán emlékmű mellett ki kell emelnünk Somogyi József 1967-ben felállított Felszabadulási emlékművét, Borsos Miklós 1968-ban készült Derkovits portróját és Varga Imre 1969-es Madách szobrát.)

A köztéri alkotások létrehozásához kapcsoló konkrét feladatok ellátása, az anyagiak biztosítása, illetve egyes rendezvények szervezése, lebonyolítása – az MSZMP Nógrád Megyei Végrehajtó Bizottságának határozatai alapján – Salgótarján Város Tanácsa irányítása alá tartozott. Az egyes feladatok Salgótarján várospolitikai, illetve művelődéspolitikai terveinek keretein belül foglalmazódtak meg. A közvetlen ellenőrzés az ún. népművelési felügyeleten keresztül valósult meg. Ennek feladata a filmszínház és az 1959-ben létrejött múzeum tevékenységének ellenőrzése, valamint a művészeti élet – a képző- és iparművészet mellett ide tartozott a zene, a színháztársulat, az irodalom is – terén megfelelő számú rendezvény biztosítása s ezek „eszméi” és művészi színvonalának figyelemmel kísérése volt.

A kultúrcentrum határozat – természetesen – jelentős mértékben befolyásolta a város művészetpolitikáját. A várospolitikai, művelődéspolitikai tervekben hangsúlyos szerepet kapott a szocialista brigádok művelődése, „a szocialista életforma, a közösségi tudat, a szocialista erkölcs” kialakítása mellett a lakosság ízlésének formálása, az irodalmi, képzőművészeti, zenei ismeretek terjesztése. Bővült a kulturális rendezvényeknek otthont adó művelődési intézmények köre. 1966-67-ben adták át a József Attila Művelődési Központ, s a megyei könyvtár modern épületegyüttesét. Fontos lépés volt ez a város művelődési életében, hiszen a megelőző évtizedben sokáig nem rendelkezett Salgótarján központi, minden igényt kielégítő művelődési otthonnal, a különböző rendezvényeket, kiállításokat a régi ipartestületi színház – az ötvenes években Pártoktatók Háza – nagytermében bonyolították le. Az épület egy része csupán 1955 után vált városi művelődési házzá (hasonlóképpen az 1949-ben létrejött városi könyvtár szintén csak 1952-ben bővült megyei intézménnyé.) Az új művelődési otthonra alapozva rendezte meg 1968-ban a város az első Salgótarjáni Művészeti Hetet. E rendezvény segítségével kívánta a vezetés érzékelteni Salgótarján kisugárzó hatását a megye szellemi életére. A gazdag, sokszínű, szinte valamennyi művészeti ágat felölelő programok ellenére ez a – évenként ismétlődő – rendezvény a hetvenes évek elején elhalt.

A fentiek alapján is nyilvánvalónak tekinthetjük, hogy Salgótarján – és a megye – művészeti életének fejlődése a hatvanas években erősen központi irányítottságú volt. A képzőművészeti közelet formálódásában azonban továbbra is jelentős szerepet vállalt a megyei képzőművész munkacsoport, mely ekkor már a Magyar Képzőművészek Országos Szövetsége helyi szerveként tevékenykedett. A csoport titkára 1961-ben Czinke Ferenc lett. A szervezet évtizedünkben a megyében alkotó művészek összefogása mellett a képzőművészet fejlesztését, az esztétikai nevelést tekintette alapvető feladatának – természetesen a helyi párt-, állami és társadalmi szervezetekkel szoros kapcsolatban. Az esztétikai nevelés kérdéskörén belül kiemelt

szereppel bírt az üzemi munkásság és a képzőművészek kapcsolatának erősítése, egyrészt az ismeretterjesztés jegyében, másrészt annak érdekében, hogy az alkotók ne szakadjanak el a „dolgozók életétől.” Ez – a hatvanas években kiépülő – kapcsolat vált a következő évtizedben létrejövő szocialista szerződések alapjává.

A város kulturális életében átalakulást eredményező kultúrcentrum határozattal szinte egy időben a megyei művészek munkakörülményeiben is jelentős változás ment végbe 1964-ben, amikor is létrejött az Észak-magyarországi Területi Szövetség, mely magába olvasztotta a nógrádiakon kívül a régió valamennyi megyei alkotói csoportosulását (a nagyobb tájegységek szerint összevonás az egész országra érvényes volt.) A közös munka, a kiállítások régiói belüli vándoroltatása, cseréje, a kapcsolatteremtés természetesen bővítette a helyi alkotók lehetőségeit, ugyanakkor az önállóság feladása számos ellentét, elégedetlenség forrását jelentette. Elsőként azon városi és megyei művészek számára kellett bemutatkozási lehetőségről gondoskodni, akik – színvonalbeli, vagy más okok miatt – nem kerültek be az új szerveződésbe. Számukra jött létre a megyei tanács jóváhagyása mellett – Iványi Ödön vezetésével – a Nógrád Megyei Képzőművészeti Stúdió, mely a József Attila Művelődési Központban működött. A Stúdió feladatként elsődlegesen a tehetséggutatót, a szakköri élet fellendítését tűzte ki célul, s lehetőséget biztosított arra, hogy legtehetségesebb tagjai idővel bekerüljenek az Alapba, vagy a Szövetségbe.

Az Észak-magyarországi Területi Szövetség első bemutakozó tárlata 1965. április 4-én nyílt meg az új megyei könyvtárban (a kiállított anyagot Salgótarjánon kívül a régió jelentős településein, Sátoraljaújhelyen, Egerben és Nyíregyházán is bemutatták.) E rendezvényt mindenképpen előrelépésként kell értékelnünk a megyei művészek korábbi tárlataihoz képest, hiszen a város és a megye alkotói kiléphettek korábbi elszigeteltségükből, bekapcsolódhattak a régió szellemi vérkeringésébe. A korábbi tárlatokhoz kötődő folyamatosságot a kiállítás megnyitó dátuma – április 4. – jelentette, hiszen az előző vernisszázsok is a kor legjelesebb társadalmi ünnepeihez – a felszabadulás ünnepe, május 1., illetve a hatvanas évek elejéig november 7. – kapcsolódtak. A „forradalmi tavaszhoz” való kapcsolódást erősítette az 1965. évi tárlat mottója – „munka és művészet” is.

A kultúrcentrum határozat nyomán a fenti, már regionális jelentőségű, évenként jelentkező rendezvény mellett jelentősen megnőtt az egyéb – csoportos és egyéni – kiállítások száma a városban. Ennek oka egyrészt a kiállítóhelyek, lehetőségek szaporodása volt. Az új épületben, formában működő művelődési létesítmény mellett a Képcsarnok Vállalat 1966-ban, szintén a Fő téri modern komplexumban megnyitott helyi fiókja is bemutatott képzőművészeti kiállításokat. Az évtized második felében fokozatosan kialakult az iskolagalériák rendszere, s az üzemi kultúrházak is fogadtak, rendeztek tárlatokat. A képzőművészeti rendezvények szaporodásának másik okát abban láthatjuk, hogy a helyi – szervezeti tag – művészek ekkor már középgenerációsnak számító derékhada mellett megjelent a városban egy új, fiatal alkotói gárda, melynek magját részben Bóna Kovács Károly szabadiskolájának volt diákjai (mint Pataki József, Bojtor Károly), illetve az évtized végén, a hetvenes évek elején a városban megtelepedő, pályakezdő fiatalok (Lőránt János, Hibó Tamás, Szujó Zoltán) alkották. Körülményeiket, lehetőségeiket javította a műtermes lakások 1965-ben kezdődő átadása.

A kiállítások számának növekedését szolgálták közvetve az MSZMP IX. kongresszusán (1966) megszületett művelődéspolitikai irányelvek, melyek között helyet kapott a stílus szabadságának meghirdetése. Ezt a szabadságot sokan természetesen a megengedettnél tágabban értelmezték, a szocialista tartalomtól, a viszonylagosan valóság-hű képi megoldástól,

megfogalmazásmódtól azonban a továbbiakban sem lehetett eltérni. A hatvanas években készült alkotások azonban egyre inkább eltértek a szocialista realizmus bevált kliséitől, a közérthetőségtől, így azokat, s az új ideológiát egyaránt magyarázni kellett. E tárgykörben több cikk látott napvilágot a megyei napilapban is, melyek közönség és művészet kapcsolatának erősítését, művész-közönségtalálkozók létrehozását szorgalmazták.⁽¹²⁾

Ha nem kívánunk részletekbe bocsátkozni, Salgótarjánban a hatvanas évek folyamán megnyíló képzőművészeti rendezvényeket – a gyakori egyéni kiállítások mellett – jellegzeteségeik alapján négy nagy csoportba sorolhatjuk.

A bemutatók sorának gerincét a különböző szervezeti, csoportos tárlatok alkották (a periodikusan ismétlődő területi kiállítások, a Stúdió téli kiállításai, a rajzpedagógusok évenkénti bemutatkozásai, 1968-tól, majd az Országos Zománcművészeti Kiállítás 1969-től, s alkalmoszerű csoportos rendezvények).

Jellegzetes alakulatai voltak a kor képzőművészeti életének a különféle tematikus tárlatok, melyek elsősorban ideológikus töltetet hordoztak, mint a József Attila Művelődési Központban, a Képcsarnok rendezésében 1961 tavaszán megnyílt, a Munka dicsérete címet viselő kiállítás.

Külföldi kiállításokról – természetesen kizárólag szocialista országokból – viszonylag keveset tudunk Salgótarjánban. Az ideológiai tartalom miatt is ki kell emelnünk közülük 1968 őszén a fiatal szovjet képzőművészek bemutatkozását, mely a lenini komsszomol fennállásának ötvenedik évfordulójához kötődött. Fontosabbnak kell tekintenünk az 1965 novemberében, a Nógrád Megyei Tanács nagytermében megrendezett kiállítást, melyen közép-szlovákiai képzőművészek fiatal generációja mutatkozott be. A kiállított anyag túlnyomó része a város közönsége számára szokatlan, viszonylag „avantgard” szellemben fogant, mely a kortárs kritikát a „formalizmus, üres modernkedés” kárhoztatására készítette. E tárlatot – talán a kedélyek megnyugtatósa érdekében is – a szlovák képzőművészet hagyományos vonásait hangsúlyozó kiállítás követte. E két rendezvény vált tulajdonképpeni alapjául a későbbi közép-szlovákiai művészeti kapcsolatoknak.

A fenti rendezvények mellett tovább folytatódott a reprodukciókat bemutató kiállítások sora a TIT és a Múcsarnok rendezésében. E tárlatok azonban fokozatosan a megye közséigeibe szorultak ki.

E viszonylag gazdag, sokszínű kiállítási programot – különösen a kultúrcentrum határozatot követően – ismeretterjesztő előadások sorozatai, a művészetekhez kapcsolódó klubok egészítették ki. Az első – mint az 1960-ban létrejött bányászakadémia s a Bányász Művelődési Otthonban 1961-től működő Művészbarátok Klubja – elsőlegesen a szocialista ízlésnevelésre, a kispolgári dekadencia, a giccs és a valódi művészet megkülönböztetésére helyezték a hangsúlyt. A későbbiek – az 1964-ben megalakult Értelmiségi Fórum, az 1965-ben induló Művészklub s az 1966-tól a TIT szervezésében működő Művészeti Fórum – programja a korábbiaknál nagyobb igényű, színvonalasabb volt; elsősorban a város értelmiségét célozva meg. Impozánsnak is tűnhetne e felsorolás, ha nem tudnánk, hogy e fórumok gyakorlatilag csupán egy-két évig léteztek –, érdektelenség következtében a hatvanas évek végén megszűntek.

Összevetve az ötvenes évek kulturális életével, a fentiekből is szembetűnő az ugrásszerű változás a hatvanas évek salgótarjáni képzőművészeti közegében. Köszönhető volt ez egyrészt

az országos tendenciák alakulásának, a képzőművészet általánosan egyre kitüntetettebb szerepének a művelődésügyön belül, másrészt a konkrét helyi sajátosságoknak. Ez a felívelés azonban az évtized végére megtorpant. A rendezvények számának növekedése nem minden esetben jelentette a színvonal emelkedését is, több kiállítás, fórum gyakorlatilag előkészítetlen volt, melyre a közönség érdektelenséggel válaszolt. A helyi művésztszadalmon belüli feszültségek szintén kihatottak a tárlatok nivójára. 1969-ben párbeszédre került sor az alkotók, a megyei pártbizottság és a megyei tanács képviselői részvételével. Az összefügetlen a művészeti élet irányítói ígéretet tettek arra, hogy az alkotók által felvetett problémákat – állandó kiállító hely és művésztelep hiánya, gyenge mecenatúra s az igényelt mennyiséget messze nem követő műteremlakás-építkezés – a jövőben megvitatják.⁽¹³⁾ E gondok megoldása a következő évtized közepéig-végéig váratott magára, az azonban nyilvánvalóvá vált, a művészetiirányítás számára, hogy a kialakult rendezvényeken, kiállítási formákon a közeljövőben finomítani kell, s ismét meg kell találni a kontaktust művészet és közönsége között.

Az 1970-es években a hazai művelődéspolitika fejlődésének, alakulásának útját továbbra is az MSZMP központi határozatai jelölték ki. Közülük legjelentősebbnek az MSZMP XI. kongresszusán (1975) megszületett ún. közművelődési határozatot tekinthetjük, melynek alapelvei a művészet valamennyi ágára – így a képzőművészetre is – érvényessé váltak. A határozat a szó kimondott értelmében a „köz művelésére” helyezte a hangsúlyt, hiszen úgy tűnik, a megfelelő évtizedben nemcsak Nógrádban, de országos szinten sem váltották be a kultúra terjesztésének kialakult formái a hozzájuk fűzött reményeket.

A XI. kongresszus határozata a „népről a népnek, érthetően” program fokozott követésére hívta fel az alkotók figyelmét. Feladatként jelölte meg, hogy „szorosabbá kell tenni a kapcsolatot az alkotóműhelyek és művészek, illetve a munkások, a kultúrát szerető, értő dolgozók között”, s hangsúlyozta a „közművelődési szemlélet” erősítésének fontosságát.⁽¹⁴⁾

A művelődéspolitika változásai természetesen Nógrád megyében és Salgótarjánban is tetten érhetők. Míg a hatvanas években a fő feladat a kulturális hátrányok, a műveltséget lebecsülő közfelfogás leküzdése volt a hetvenes évek célkitűzésévé – a munkásság és az ifjúság művelődését célzó intézkedések mellett – a rendezvények számának csökkentése vált a minőség javára. A művelt, szakmáját értő ember, az értelmiségi fokozottabb megbecsülésének fontos mutatója volt az 1970. évi városi pártértekezlet egyik programpontja; az „ezer szakembert Salgótarjánnak” feladat meghirdetése.

Városunkban a hetvenes években is nyomon követhetjük a művészetiirányítás korábbiakban kialakult hármas tagozódását. Ennek felépítése, rendszere azonban – a változó korszellemnek megfelelően – finomodott, „modernizálódott.”

A művészeti – s általában a kulturális – élet irányítása Salgótarjánban, s a megyében továbbra is az MSZMP Nógrád Megyei Bizottsága felügyelete alatt állt. Ide érkeztek a megyei művelődési osztály jelentései az elvégzett munkáról, s itt születtek az alapvető, meghatározó döntések, melyek hűen követték az 1975. évi közművelődési határozat elveit. A helyi pártszervek azonban már ebben az évtizedben stílusvitákba nem szóltak bele, s a művészeti életet pedig elsősorban nem kinyilatkoztatásszerű határozatok révén, hanem a helyi lapok – a Palócföld, s a Nógrád – hasábjain keresztül irányították.

A képzőművészek tevékenységének felügyelete, irányítása, a nagyobb léptékű konkrét feladatok a továbbiakban is a Nógrád Megyei Tanács és annak művelődési osztálya hatáskörébe

tartoztak. Az intézményen belül a művelődés különböző ágazataival foglalkozó szak fórumok alakultak, melyek az ideológiai titkár révén tartották a kapcsolatot a pártszervekkel. Szintén a Nógrád Megyei Tanács Művelődési Osztályához került – az 1974. évi megyei művelődéspolitikai határozat értelmében – a kiállítások felügyeleti jogköre is.

A művészeti irányító tevékenység mellett a megye fontos feladata maradt továbbra is az alkotók támogatására – köztéri beruházások és képzőművészeti vásárlások révén. A megvásárolt alkotások zömét – mint a korábbiakban is – a balassagyarmati Palóc Múzeumban raktározták. A túlnyomó részt helyi alkotók munkásságát reprezentáló anyag színvonalában, mennyiségében egyre inkább indokoltá tette egy, kimondottan képzőművészeti galéria létrehozását. A – korábban még inkább városi igényű – kiállítóhelyiség kialakításának gondolatával a Nógrád Megyei Tanács a hatvanas évek folyamán már több ízben foglalkozott, hiszen a kiállítások számának szaporodásával egyre nagyobb szükség volt egy önálló bemutatóterem létrehozására.

Az egyszerre képtár és kiállítóterem funkciót hordozó helyiség jövőjére nézve a művelődési osztály 1971-ben talált megoldást, mely szerint a jövőbeni Megyei Képzőművészeti Galéria a Salgótarjánban felépítendő „új múzeum és kiállítási csarnok” épületén belül működött volna. A galéria gyűjtőköreként a megyei művészek, illetve a XX. századi, „forradalmi indíttatású” alkotók műveinek vásárlását jelölték meg. Meg kell itt jegyezni, hogy a hetvenes évek közepe táján alakult ki fokozatosan a múzeum képzőművészeti gyűjtőköre is, mely Bereczky Loránd művészettörténész javaslatai alapján, az egyedi rajz vásárlását jelentette. 1980. – az új múzeum épület átadása – után a múzeum és a galéria feladatköre összeolvadt, egységessé vált.

A megyei művelődési osztály átfogó irányítása mellett a hetvenes években Salgótarján Város Tanácsa továbbra is a város művészeti életének konkrét szabályozását végezte. A szabályozás – egyben a felsőbb szervek felé történő elszámolás – alapvető formái az ún. városi középtávú művelődési tervek voltak, melyek öt éves időtartamokat öleltek fel. E két terv – 1971-től 1975-ig, illetve 1976-tól 1980-ig – a kultúrközpont határozat gondolatkeretén belül fogalmazódott meg, hangsúlyozva a közművelődési tevékenység munkás- és ifjúságcentrikusságát. Fontos momentumként kell kiemelnünk, hogy a város vezetése fokozatosan meg kívánta szüntetni a helyi kulturális életen belül az ötvenes évek közepétől fennálló aránytalanságot. A városi tanács VB. 1975. márciusi ülésén elhangzott, hogy a képzőművészet propagálása mellett az egyéb művészetek nyújtotta nevelés – elsősorban a legtöbb feladatot nyújtó zenei oktatás, képzés – lehetőségei is bővíljenek.⁽¹⁵⁾ A fenti törekvés ellenére a kultúrán belül a hetvenes években továbbra is a képzőművészet volt a leghangsúlyosabb, bár erősödött az irodalom szerepe is, elsősorban az új formában, igényes tartalommal megjelenő Palócföld révén.

A kultúrközpont továbbra is érvényes gondolatviszonya, feladatköre jegyében a hetvenes évek elején olyan periodikusan ismétlődő tárlatok jöttek létre, – illetve alakultak ki már meglévő rendezvényekből –, melyek nemcsak a megyei, de az országos művészeti-művelődési életben is hangsúlyossá tették Salgótarján szerepét.

Közülük a legjelentékenyebb az észak-magyarországi művészek fokozatosan kifáradó tavaszi rendezvényei helyébe első ízben 1970-ben lépő Salgótarjáni Tavaszi Tárlat volt. E kiállítás, felzárkózva a Miskolcon, Szegeden, Debrecenben, Hódmezővásárhelyt nyíló rendezvényekhez, fokozatosan országos jellegűvé vált. Kezdetben – a megyei művészek mellett – csupán a Nógrádból elszármazott, országosan is ismertté vált alkotók, mint Csohány Kálmán, Fábián Gyöngyvér, ifj. Szabó István mutatták be műveiket a Tárlaton, az évtized második felére azonban egyre több, a megyétől független, kiváló alkotó vett részt a rendezvényen.

1969-ben nyílt meg először Salgótarjában az Országos Zománcművészeti Kiállítás. A rendezvény 1971-től Országos Zománcművészeti Biennálé néven élt tovább. Az új kiállítási forma azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket – a bemutatott alkotások művészi színvonalának emelkedését. Ezért 1977-től a Nógrád Megyei Tanács VB., a Salgótarjáni Városi Tanács VB., a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége és annak helyi szervezete védnöksége alatt egy új, Salgótarjáni Zománc- és Üvegművészeti Biennálé jött létre. A rendezvény tagítani kívánta a művészeti kiállítás nyújtotta lehetőségeket, érzékeltetve a két anyag szerepét a tárgyak világában, s az építészetben is. A hetvenes, nyolcvanas évek fordulójára azonban e kiállítás is kifulladás, elsősorban az alkotók érdektelensége következtében. A zománcművészet nagy rendezvényei véglegesen Kecskemétre orientálódtak, meghíúsítva azokat az elképzeléseket, melyek szerint Salgótarján iparára országos rangú iparművészeti kiállításokat lehet „telepíteni”.

Tovább élt, de napjainkra már megszűntnek tekinthetjük az Országos Szabadtéri Szoborkiállítás. Az első rendezvény – néhány, az előző évtized végére visszanyúló előzmény után – 1971. nyarán nyílt meg a Múcsarnok, Salgótarján Város Tanácsa és a József Attila Művelődési Központ szervezésében, az utóbbi intézmény előterében, illetve előtte, a város közösségi fórumaként is szolgáló Fő téren. A rendezvényt életre hívó tényezők között fontos szerepet játszott a kulturális nevelő célzat. A város lakossága a már meglévő köztéri szobrok mellett a Tavaszi Tárlat keretei között elsősorban a kortárs kispaszttikával ismerkedhetett csupán meg. A hetvenes években állított újabb köztéri alkotások – Varga Imre kitűnő Radnóti-ját kivéve – többnyire nívós voltak ellenére inkább a hazai szobrászművészet konzervatívabb irányvonalát követték. Ezt kívánta ellensúlyozni a legmodernebb törekvéseket is bemutatni kívánó Országos Szabadtéri Szoborkiállítás, mely azonban a bemutatott művek sokfélesége eredményeképpen óhatatlanul nem nyújthatott egységes képet. A nyolcvanas évek folyamán egyre „avantgardabb”, egyre áttételesebb tartalmú művek kerültek a közönség elé, ezzel párhuzamosan, a kiállított szobrok száma egyre csökkent.

A hetvenes évek folyamán a fenti jelentős, országos igényű kiállítások mellett – az egyéni és időszakos csoportos tárlatokon kívül – a munkásművelődés célkitűzéseihez több rendezvény is kapcsolódott. 1975-től, a Munkás Kulturális Hetek keretében több jeles művész – többek között Mustó János, Iványi Ödön, Földi Péter, Czinke Ferenc, Hibó Tamás – vállalta, hogy bemutatja alkotásait. E kiállítások leggyakoribb témája – természetesen – a munkásábrázolás volt. A hetvenes évek végétől pedig telente az OTP épületében szocialista brigádok szervezésében és rendezésében megnyílt képzőművészeti kiállításokat tekinthettek meg az érdeklődők.

A fentiekén kívül számos, alkalomhoz, évfordulóhoz kötődő, illetve politikai-ideológiai állásfoglalást közvetítő tárlat nyílt meg Salgótarjában és a megyében (Karancslapujtón 1944. és a Megtörtetés sorozatok vándorkiállításai, kiállítás Vietnamért, illetve a tanácsok létrejöttének harminc éves évfordulója alkalmából szervezett tárlat.)

A helyi művészek körében már a hetvenes évek elején felmerült egy nemzetközi jellegű művésztelep létrehozásának gondolata. E kezdeményezésre reagált a Nógrád Megyei Tanács egy telep létrehozásával 1974-ben, melyre – hazai résztvevők mellett – a szocialista országok alkotóit várták. Művésztelepek természetesen már a hatvanas években is nyíltak a megyében és Salgótarján környékén. Többségük tematikája – a város és vidéke üzemeihez, ipari hagyományaihoz kapcsolódva – az iparvidék, a munkásélet, a szocialista termelés megörökítésében merült ki. Az újonnan létrejött alkotótelepet 1976-tól Intersymposion néven a megyei múzeumi szervezet működtette 1991. évi megszűnéséig. A résztvevők köre az évek során egyre bővült; fokozatosan nőtt a nemcsak szocialista országbeli résztvevők száma, a nyolcvanas évek elején

pedig – a fenntartó intézmény gyűjtőköréhez igazodva – a művésztelep elsődlegesen grafikai jellegűvé vált.

A rangos rendezvények is hozzájárultak ahhoz, hogy a hetvenes években több méltató tanulmány, cikk jelent meg publicisták és jeles művészettörténészek – többek között Breczky Loránd, Végvári Lajos, Rideg Gábor – tollából. Ezek az írások a kiállítások mellett követendő példaként állítják a modern városközpont, s a környezet harmóniáját, a művészeti élet fejlettségét, a helyi mecenatúrát (a hetvenes évek második felére kialakult, a kiállítások rendszerváltásáig érvényes díjazási-vásárlási rendszere, melyben elsősorban a tanácsi és tömegszervezetek vettek részt mecénásként.)

A kialakult (és kialakított) képnél a valóság természetesen jóval sokrétűbb volt. Annyi azonban bizonyos, hogy a hetvenes évek végére kialakult egy olyan művészgárda a városban, s a megyében, mely országos és nemzetközi kiállításokon is megállta a helyét. A művészi alkotó munka kiteljesedését egyre kevésbé befolyásolták az ideológiai jellegű elvárások. Az esetenként már „nyugaton” is megforduló alkotók számára lehetőség nyílt a kortárs európai képzőművészet legfrissebb irányzatainak megismerésére.

A nyolcvanas évek elejétől a képzőművészeti élet – dolgozatunkban vázolt – rendszere átalakult, gyakorlatilag új szakasz kezdődött Salgótarján művészeti közegében. A reprezentatív rendezvényeket – a Tavaszi Tárlatot, az Intersymposiont, s 1982-től a Rajzbiennálét – az új épületbe költöző, Nógrádi Sándor nevét felvevő múzeum működtette. Csupán az Országos Szabadtéri Szoborkiállítás maradt a József Attila Művelődési Központ kezelésében. E rendezvények gyakorlatilag a rendszerváltásig változatlan formában fennmaradtak, néhány kiállítás pedig a mai napig bizonyítja életképességét.

Feladatunknak elsősorban e művészeti fórumok kialakulása, eredete vizsgálatát tekintetük, összhangban egy kor művelődéspolitikájával. Egy olyan korszakéval, melyben az ideológia az élet szinte minden területén meghatározó, befolyásoló erőt jelentett. Ezzel együtt ez a korszak megteremtett egy kulturális központot Salgótarjánban, létrehozva olyan alapokat, melyekre ma is tudunk építeni. Természetesen, az eredmények felsorolása során nem szabad elfeledkeznünk azokról az eszközökről, módszerekről, melyek segítségével létrehozták ezeket az alapokat, s nem szabad elfeledkeznünk – különösen korszakunk kezdetén – a művészi életre nehezedő ideológiai nyomásról sem.

JEGYZETEK

1. Művészek és mecénások, Salgótarján, 1922 – 1946.
A Nógrádi Sándor Múzeum kiállításának katalógusa, 1989.
Balogh Zoltán: Előszó: 5.o.
2. Molnár Pál: A kulturális forradalom eredményei és problémái
Nógrád megyében (1948 – 1956). 79.o. in: Tanulmányok,
dokumentumok a felszabadult Nógrád megye 30 éves fejlődéséből.
Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága, 1975.
3. Jegyzőkönyv. Felvétel a Salgótarjánban, 1957. III. 1-én, a megyei
képzőművészeti csoport alakuló ülésén. 1.o.
4. Nógrád Megyei Levéltár (a továbbiakban: NML): XXIII. 13. 3.
Jelentés Nógrád megye 1956 – 57. évi művelődésügyi
helyzetéről. 22.o.
5. NML – MSZMP Nógrád Megyei Bizottsága Archívuma: 1 fond
12 csop. 1959. 83. ő.e. szám. A Megyei Tanács Művelődési
Osztályának jelentése a művelődéspolitikai irányelvek
végrehajtásának tapasztalatairól a megyei PB határozata alapján.
1959. IV. 17. – VIII. 4. 7.o.
6. NML: XXIII. 13. 9. Nógrád Megyei Tanács Művelődési Osztálya
nem iktatott iratai. Az MSZMP Szocialista Munkáspárt
művelődéspolitikai irányelveinek végrehajtása megyénkben
(1960.) 12. o.
7. A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődéspolitikájának
irányelvei. in: Művelődéspolitikánk 25 éve. Művelődéspolitikai
tanácskozás, Budapest, 1983. december 15-től. Kossuth,
1984. 261.o.
8. NML – MSZMP Nógrád Megyei Bizottsága Archívuma: 1 fond
3 csop. 1961. 129. ő.e. szám. Az MSZMP Nógrád Megyei Végrehajtó
Bizottságának irányelvei az 1961 – 62. év művelődési munkájához.
9. Nógrádi Népiújság, XVII. évf. 103 – 104. sz. 1961. dec. 23., 12 o.
10. NML: XXIII. 527. 22. Salgótarján város Tanácsa VB. jkv. 1968.
I. félév 1. sz. jkv. Salgótarján város Tanácsa Végrehajtó
Bizottságának 1968. január 15-én tartott üléséről készült
jegyzőkönyv. 6.o.
11. NML: XXIII. 527. 8. Salgótarján város Tanácsa VB. jkv. 1960.
VB. ülések jegyzőkönyvei.
12. Nógrád, XXIII. évf., 83. sz. 1967. április 9., 7.o.
13. NML – MSZMP Nógrád megyei Bizottsága Archívuma: 1 fond
3 csop. 1967 – 1969. 85. ő.e. szám. A pártszerv jelentései a
megyében folyó közművelődési munka helyzetéről. 1969. XI. 14.
14. Az MSZMP XI. kongresszusának határozata a párt munkájáról és a
további feladatokról (részlet). in.: Művészetpolitikánk időszertű
kérdései. Tanulmányok. Szerk.: Agárdi Péter. Kossuth, 1977. 83. o.
15. NML: XXIII. 526. 11. Salgótarján város Tanácsa, tanácsülések
jegyzőkönyvei. 1975. Salgótarján város Tanácsa 1975. március 13-án
tartott üléséről készült jegyzőkönyv. A művelődésügyi ágazat
helyzete, a fejlesztés távlati koncepciói.
16. Nógrád, XXXIII. évf., 180.sz. 1978. október 4., 4.o.

Nyomdák, sajtó, könyvkiadás Salgótarjában a kezdetektől 1945-ig

Bódi Györgyné

A 18–19. század Európájának általános, meghatározó vonása a polgárosodás. A modern gyár-
ipar, a városiasodás, a bonyolult hivatali apparátus kiépítése, az általános tankötelezettség be-
vezetése, a szakképzés, a felsőfokú iskoláztatás elterjedése előidézője és következménye a
nyomdaipar, a könyvkultúra és a könyvhöz kapcsolódó intézmények terjedésének. A nyomda-
termékek szolgálják a tanulást, a szórakozást, a gyors tájékozódást, az ügyviteli munkát.

Mindezt anyanyelven, nagy mennyiségben, olcsón szeretne volna magának tudni a váro-
sok, majd a falvak népe is. Mondhatjuk a 19. században az olvasás társadalmi méretűvé vált, a
hivatásukból adódóan olvasók mellett megsokszorozódott az ún. átlagolvasók száma.

A nyomdák, a kiadók az üzleti haszon reményében gondoskodtak arról, hogy ezen igénye-
ket kielégítsék. Elterjedt a tudományos és szakirodalom, az ismeretterjesztő és tudomány-
népszerűsítő olvasmány, a szépirodalom, az ifjúsági és női irodalom, a pedagógiai olvasmá-
nyok, az útikönyvek és térképek és a havi, heti, napi formában friss információt nyújtó sajtó.

1812-ben elkészült König és Bauer hengeres gyorsajtója, amely gyorsan, nagy példány-
számban, csökkenő nyomdai költséggel készítette az újságokat. Magyarországon 1840-ben al-
kalmazták először.

1846-ban a rotációs gép feltalálása megnyitotta az utat a több százezer példányszámos la-
pok előtt. Hazánkban először 1872-ben készült újság rotációs géppel.

Az egyéb technikai találmányok, mint a Linotype-gép, majd a Monotype-gép a szedési fo-
lyamatokat korszerűsítették. Magyarországon először 1900-ban a Budapesti Hírlapot szedték
ezzel az eljárással.

Az illusztrációs igények kielégítését szolgálta a litográfia (könyomtatás – síknyomás – a
zsír és a víz ellentétes tulajdonságait felhasználva) majd az offszetnyomás (alumíniumlemez a
fotó nyomóformára vitelében). A könyvek kötése is rohamosan terjedt (vászon, félvászon, pa-
pírkötés, fűzött).

Szükségszerűen fogalmazódott meg a szerzői jogvédelem is. Anglia 1709-ben törvényben
rögzítette a copyright-jogot. 1886-ban az ún. berni konvenció megállapította a nemzetközi köl-
csönösség alapelveit a szerzői jogvédelmi területen.

Hazánk történetében 1848. április 11-én született meg a nyomdaipar, a kiadás polgári
szabadságjoga. A XVIII. t. c. kimondta, hogy gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közöl-

heti és szabadon terjesztheti. Tartalmában ez azt jelentette, hogy lapalapításhoz, nyomdaalapításhoz, kiadványok nyomtatásához nem kellett előzetes engedély. Viszont bejelentési kötelezettség volt és a nyomda, a lap tulajdonosa, kiadója kauciót (5000–10000 forintot) volt kénytelen letétbe helyezni. Minden nyomdatermékhez szerepeltetni kellett a szerző vagy szerkesztő nevét, a nyomdatulajdonos nevét és címét. Az elkészült nyomdatermekből egy példányt a hatóságnak, egy példányt a Nemzeti Múzeumnak kellett beszolgáltatni.

Könyvkereskedés alapításához nem kellett engedély. A szabadságharcot követő önkényuralom új intézkedéseket vezetett be, a kiegyezést követően a szigorítások megszűntek. Bizonyítja ezt az, hogy 1872-ben a nyomdászat szabad iparrá vált, nyomdát bárki alapíthatott, akinek pénze, ismerete, kedve volt.

Az 1884. évi XVII. t. c. azonban képesítéshez kötött iparágak közé sorolta a nyomdászatot és az egyéb grafikai ipart.

A magyarországi nyomdaipar gyors fejlődésnek indult. 1866-ban 106 nyomda működött, 17 a fővárosban, 89 vidéken. 1900-ban már 680 nyomda, köztük 149 fővárosi és 531 vidéki nyomda szolgálta a polgárokat. 1914-ben összesen 1261, 287 fővárosi és 974 vidéki nyomda dolgozott. Sok városban több is. Kedvezett a vidéki nyomdaüzemek megszületésének, hogy 1890-től megalakult az Első Magyar Betűöntőde Rt.

A rohamosan növekvő papírszükségletet a századfordulón már 20 magyarországi papírgyár látta el. A nagyüzemi nyomdászat rotációs papírhengereit a Gömör megyei Nagyszlabos gyára termelte.

A nyomdák zöme – még a kis, vidéki nyomdák is – igyekeztek tevékenységüket könyvkötéssel, kiadóhivatallal, terjesztő apparátussal összekapcsolni. A nagy részvénytársaságok papírgyárakat is magukhoz kapcsoltak. A vidéki vállalkozások legtöbbször papírkereskedéssel foglalkozott.

A szerzői jog ügyében az 1875. évi XXXVII. és az 1884. évi törvény tett lépéseket. Az 1921. évi LIV. törvény pedig lehetővé tette, hogy 1922-ben Magyarország csatlakozzon a már említett berni konvencióhoz.

Ismeretes, hogy városunk fejlődése el nem szakítható a kiegyezést követő iparosodástól, a bányák, vasutak, a gyárak megnyitásától. A Salgó-Tarjánban ideiglenesen majd véglegesen munkát vállaló kétkezi- és szakmunkások, az üzemi tisztségviselők, a rohamléptekkel fejlődő község, nagyközség majd város tisztviselői kara, a lakossági szolgáltatásokat biztosító kisiparosok és kereskedők, az egyházi majd állami kezelésbe kerülő elemi iskolák, az üzemi és települési tanonciskolák, a polgári iskola majd a reálgimnázium fokozatosan megteremtette azt a használói kört, melyhez nyomda csatlakozott. Üzemi, hivatali, pénzügyi úrlapok, jegyzőkönyvek, meghívók, plakátok, szórólapok, újságok és könyvek kellettek, melyek igen korán életre hívták Salgótarjánban a nyomdákat. Az eddigi publikációk 1897-re datálják Salgótarján első nyomdájának létrejöttét. Ezzel szemben a most számbavett nyomdatermek korábbi időpontot igazolnak.

Salgótarján első nyomdáját Friedler Ármin alapította. Levéltári iparlajstrom ezt nem igazolja, mégis tényként fogadhatjuk el a nyomdatulajdonos 1902. július 20-án s Salgótarjáni Lapokban közzétett hirdetését: „A már 25 év óta Salgótarjánban fennálló, jól berendezett könyv-

kötészetemet és könyvnyomdát, könyv és papírkereskedésemet ajánlom a közösségnek becses figyelmébe. Vidéki megrendelések pontosan és legolcsóbban eszközöltetnek.”⁽¹⁾

Amennyiben Friedler Ármin emlékezet nem csalt, akkor nyomdáját 1877 körül alapította településünkön. Ezt igazolja egyrészt dr. Belitzky Jánosnak a Nógrád 1966. november 9-i számában közzétett írása az első salgótarjáni újságról, amely „Salgó- Tarján” címmel 1882. októberében látta meg a napvilágot Friedler Ármin nyomdájában.⁽²⁾ A lap példányai azonban az Országos Széchényi Könyvtárban sem találhatók meg, csak katalóguscédula jelzi egykori létezésüket.

Másrészt kutatásom során előbukkant olyan kiadvány, amely igazolja a Friedler nyomda korábbi létezését. E könyvecskére még szeretnék visszatérni. A Friedler nyomda által kiadott újságok a következők (az évszám itt azt jelenti, hogy mettől meddig nyomta a nyomda):

Salgó-Tarján	1882-1883
Salgótarjáni Lapok	1902-1904
Salgótarjáni Hírlap	1905-1910
Nógrád Megyei Tanügy (2. Címváltozat)	1903. jan. – 1903. máj. 1914. jan. – 1914. szept.
Salgótarján és Vidéke (3. Címváltozat)	1912-1914

Az utóbbi két lapnál már megjelenik Friedler Sámuel (Samu) neve. Freidler Ármin nyomdatulajdonos volt, s egyben kiadó. A lapkiadás iránti elkötelezettségét bizonyítja a Salgótarjáni Hírlap indulásakor megjelent írása:

„... a közjó érdekében kiadom, mégha anyagi kárral járna is annak előállítása. A heti lapok szokásos 20 fillér árát túlmagasnak tartottam – nem is gondolva concurentiára – felére láttam úgy az előfizetést, mint az egyes szám árát leszállítani, hogy módot nyújtsak arra, hogy a szegényebb anyagi helyzetűek is beszerezhessék azt.”⁽³⁾

A nyomda tevékenységi körébe tartoztak még a polgári élet eseményeihez, színtereihez kapcsolódó nyomtatványok. Hirdetésében ezt így fogalmazta meg:

„Métányos árak mellett szép Báli meghívók! Tánczrendek! Levél-papírok! Borítékok! Névjegyek! Gyászszenvenyek! Számlák! Falragaszok! És minden egyéb nyomtatványok készítettnek a legnagyobb választékban Friedler Ármin könyvnyomdájában Salgótarján.”⁽⁴⁾

Könyvkiadásában az első az 1889-ben megjelent 18 centiméteres, 16 lapos könyvecske „Salgó-tarjáni protestáns egyház értesítője 1888. évről” címet viseli. A könyv rövid áttekintést ad a salgótarjáni evangélikusok hitéletéről, pénzügyi helyzetéről és az önkéntes pénzfelajánlásokról. A kiadvány finom rajzolatú, fedőlapja puha, az egyes oldalakat sordíszek teszik vonzóvá.⁽⁵⁾

Ugyancsak a Friedler nyomda terméke az 1900-ban készült „Salgótarján nagyközség szervezeti szabályrendelete” 150 oldal terjedelemben, amely bizonyítja, hogy az egyes vidéki nyomdák megrendelői között ott találjuk a helyi közigazgatást.

1910-ben a Friedler nyomda kinyomtatta „A Salgótarjáni Leányegylet Alapszabályai” c. könyvecskét. A kilenc oldal egy olyan civil szerveződés dokumentuma, amely a századfordulót követően kezdte el tevékenységét településünkön.

A Friedler nyomda tevékenységében öt olyan képeslapra is felhívnám a figyelmet, amelyek az 1900-as évek elején mutatják be településünket. Az idegenforgalmi érdeklődés felkeltése, az utazásra invitálás szintén a polgárosodás fontos eleme volt.

Fennmaradt a nyomda munkái közül egy olyan színházi plakát is, amely 1900-ban hívta a polgárokat az acélgyári színjátszók bemutatójára: „Csiky Gergely: Czifra nyomorúság” c. darabját a Vadász szálloda dísztermében mutatták be.

1910. október 20-án a Salgótarjáni Járási Iparlajstromba bejegyezték Friedler Sámuel könyv- és papírkereskedését. Friedler Sámuel valószínű, hogy továbbvitte Friedler Ármin nyomdai vállalkozását. A Salgótarján és Vidéke (3. címváltozat) 1912. október 27-i számán már a Friedler Sámuel név olvasható, a lap egyébként a korábbi feltételezésekhez képest tovább élt és egészen 1914. július 30-ig jelent meg. Ezt igazoló példányai fennmaradtak. Friedler Sámuel rövid ideig nyomta a Nógrád Megyei Tanügy (2. címváltozat) 1914. januári és februári számát. Édesapja könyvkiadási törekvéseit is folytatta, már 1911-ben megjelentette a „Munkarendszabályok a Salgótarjáni Köszénbánya Rt. személyzete számára” c. üzemi kiadványt s 2 darab képeslap is igazolja tevékenységét. A Friedler nyomda világháború utáni története sajátosan alakult, erre majd visszatérünk.

Salgótarján második nyomdáját 1897. június 25-én jegyezték be a Salgótarjáni Járási Iparlajstromba. Bogenglück Ignác nyomdai ipart és papírkereskedést működtetett. 1904. február 15-én Bogenglück Regina (valószínűleg leánya) nevén jegyezték be a nyomdai és könyvkereskedői ipart. ⁽⁷⁾ Bogenglück Regina Polacsek József vezetésével nyomdai tevékenységet folytatót, kiadványok is jelentek meg a neve alatt. A Nógrád Megyei Tanügy (2. címváltozat) 1904. évi 6-7. számában az alábbi bejelentés világított rá a nyomda további sorsára: „Névmagyarosítás : Ifj. Bogenglück Ignác salgótarjáni könyvnyomdász családi nevét miniszteri engedéllyel „Boros”-ra változtatta és az eddig Polacsek néven nevezett nyomdát Boros néven fogja tovább vezetni.” ⁽⁸⁾

A továbbiakban tehát egynek tekintjük, mintegy családi vállalkozásnak a Bogenglück Ignác, a Polacsek József, a Boros, a Boros R. nyomdákat. E nyomda ugyancsak feladatának tekintette a helyi sajtó előállítását, üzleti próbálkozásaik a településen túlra is mutattak. Az általuk nyomott lapok:

Salgótarján és Vidéke (1. Címváltozat)	1897. aug. 15.
Sziráki Hírlap (1. Címváltozat)	1897. aug. 15.
Nógrád Megyei Tanügy (2. Címváltozat)	1903. máj. 31. - 1910. aug. 15.
Népjog (Losonc)	1908. márc. 15. - 1908. jún. 7.
Salgótarján és Vidéke (3. Címváltozat)	1908. nov. 11. - 1912. okt. 27.
Salgótarjáni Lapok (a Salgótarjáni Polgári Kör lapja)	1904. szept. 4. - 1908. máj. 20.

A nyomda helye 1904-be a Fő utca, a polgári iskolával szembeni terület. 1908. április 1-től a „Korona” szálloda mellett, 1909-ben pedig a Fő utcán, a Hungária mellett volt található.

Az ezen nyomdát működtetők szintén törekedtek termékeik skáláját szélesíteni, 1903–1907 között képeslapot is nyomtak és árusítottak papírkereskedésükben. Könyvkiadásukról nem tudunk, Salgótarján mai közgyűjteményeinek katalógusai illet nem rejtenek. Technikai felszereltségéről sem tudunk sokat, tény azonban, hogy 1904-ben egy hirdetés beszámolt a nyomda életének fontos eseményéről:

„Könyvnyomdámát újév óta 1 nagy gyorsajtóval megnagyobbítottam és ugyanazon házba a polgári iskolával szembe helyeztem. Polacsek, Salgótarján.”⁽⁹⁾

Ifj. Bogenglück Ignác nagy hanbsúlyt helyezett a papírkereskedésre és a könyvkötészetre, melyet így hirdetett– „Mélyen tisztelt közönség! Ezzel tudomására hozom, hogy 11 év óta fennálló jól berendezett könyvnyomdámát egy modern gépekkel felszerelt könyvkötészettel bővítettem ki, amelyben az új kor igényeinek megfelelő csinos munkák készülnek a lehető leg-szolidabb áron. Magamat becses jóindulatába ajánlva, maradtam tisztelettel: Boros R.”.⁽¹⁰⁾

A papírkereskedésben üzleti könyvekhez, jegyzőkönyvekhez hozzájuthatott a helyi ipar-vállalatok adminisztrációja, a közigazgatás alkalmazottai, a gyarapodó település családtagjai pedig használt és új iskolai könyveket is itt vásárolhattak.

Salgótarján második nyomdájának 1912 utáni sorsáról nem tudunk. Tény azonban, hogy az első világháborút megelőző években három új nyomdai próbálkozás tűnt fel a nagyközségben.

1910-ben Laufer Ernő és Ujj István jegyeztette be nyomdai tevékenységét a Salgótarjáni Járási Iparlajstromba.⁽¹¹⁾ Időrendben azonban nyomdai tevékenységével megelőzi őket Singer Lajos, akinek neve 1908. június 10-én tűnt fel a Salgótarján és Vidéke (3. címváltozat) utolsó lapján. Singer Lajos próbálkozásáról szinte csak hirdetéseiből értesülhetünk: „Könyvnyomda - könyvkötészet - papíráruház - Singer Lajos - Salgótarján. Tisztelettel tudatom a N. É. közönséggel, hogy könyvnyomdámát a Ponyi- féle házból a „Népbank” épületébe helyeztem át. Egyúttal tudatom azt is, hogy nyomdámát megnagyobbítottam s így a legkényesebb nyomdai munkákra is vállalkozom. Készülnek: körlevelek, levélpapírok, borítékok, számlák, meghívók, alapszabályok, művek, árjegyzékek, névjegyek.”⁽¹²⁾ A nyomda nem lehetett hosszabb életű, mert 1908. november 11-én Singer Lajos neve eltűnt a lapról.

A Singer nyomda valószínű rövid életű vállalkozás volt. Ujj István – a felszerelés megvásárlója lehetett – 1911-ben ugyanazon helyen ajánlotta iparát:

„Ujj István gyorsajtóval berendezett könyvnyomdája Salgótarján Népbank épületében. Ajánlja magát mindennemű nyomtatványok és irodai munkák elkészítésére. Meghívók, eljegyzési kártyák művészies kivitelben.”⁽¹³⁾

Ujj István nyomdájában két lap készült:

Nógrád Megyei Tanügy (2. Címváltozat) 1910. aug. 15. - 1911. febr. 18.
Salgótarján és Vidéke (4. Címváltozat) 1919 - 1921. júl. 17. - 1921. szept. 15.
(ekkor már harmadik évfolyam).

Az utóbbi az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga salgótarjáni osztályának hivatalos lapja volt, egylapos sajtótermékként.

Ujj István nyomdai tevékenységében könyvkiadást nem találtunk.

Laufer Ernő nyomdai vállalkozása ugyancsak a háború előtti utolsó békeévhez köthető. Sajtótermékeket is megjelentetett:

Nógrád Megyei Tanügy (2. Címváltozat)	1911. febr. 28. – 1914. jan.
Salgótarján	1911. júl. 12.
(Egyetlen töredezett példánya maradt fenn, aminek nyomdája pontosan nem meghatározható, a lap hirdetési oldalán, mindketten hirdették nyomdai vállalkozásukat.)	
Parisiana	

Német és magyar nyelvű divatlap volt, amely női, férfi és gyermekkonfekciót ajánlott kőnyomatos, színes divatrajzokkal. Egyetlen példánya 1911-ből maradt fenn.

Laufer Ernő hirdetése a következőképpen mutatta be nyomdáját és papírkereskedését:

„Laufer Ernő papírkereskedése, könyvnyomdája, könyvkötészete Salgótarján (telefon) 48. szám. Raktárban tart mindennemű irodai felszereléseket, üzleti könyveket. – Levélpapíros, újságok állandóan. – Legszebb képeslevelezőlapok! – Könyvnyomdai munkák legszebb kivitelben. – Jutányos árak! – Szolid kiszolgálás!”

Összegezve elmondhatjuk, hogy Salgótarján kiegyezés utáni történetében több nyomda küzdött fennmaradásáért, bizonyítja ezt az is, hogy a településünkön ez idő alatt nyomott 12 időszaki kiadvány közül egy-egy lapot többen is nyomtak. Erős volt a konkurencia, a verseny, árajánlataikban igyekeztek a másik nyomda ajánlata alá menni. A Nógrádmegyei Tanügy (2. címváltozat) 4 nyomdát járt meg az idők folyamán. A településen túlmutató piacszerzés (Losonc, Szirák) csak tiszavirág életűek voltak. Az első világháború, a forradalmak az első nyomdai próbálkozásokat megviselték, Salgótarján rendezett tanácsú várossá válása pedig egy új szakasz kezdetét jelentette a nyomdák történetében. 1922. áprilisában kísérlet történt salgótarjáni könyvnyomda és könyvkötészet alapítására Salgótarjáni Népbank Könyvnyomda és Könyvkötészet alakítására Friedler Sámuel üzletvezető vezetésével. (A vállalkozás azonban így módon nem sikerült és lemondás folytán megszűnt. ⁽¹⁴⁾)

1924. decemberében alakuló közgyűlését tartotta a Salgótarjáni Turul Könyvnyomda Részvénytársaság. A vállalat tárgyát „nyomdaipar keretébe tartozó mindennemű munkák” alkották. Alaptőkéjét 1927. március 20-án tartott közgyűlésükön pengőben állapították meg. A 32 ezer pengő tőke 100 darab 320 pengő értékű részvény formájában biztosította a pénzügyi hátteret. Az Rt. cégvezetői Bérczi Sándor, Liptay B. Jenő, Bagy Bertalan, dr. Pollatsek Armin, Szauer Andor, Szóbl Alajos – tehát Salgótarján prominens személyiségei. A nyomda vezetőjeként Friedler Samut jelölik a dokumentumok, valószínű, hogy így élt tovább Salgótarján legrégebbi nyomdája. ⁽¹⁵⁾ Az 1923-as és 1925-ös városi virilis listán Szóbl Alajos kivételével mindannyian előkelő helyet foglaltak el és a képviselő-testület tagjai voltak.

A Turul nyomda által megjelentetett lapok a következők voltak:

A Munka	1923. máj. 1. - 1924. márc. 15.
Nógrád-Honti Kultúra	
(Nógrádi kultúra címváltozatban is)	1924. febr. 15. - 1924. márc.
	1925. márc. - 1928. nov.

Csak látszólagos ellentmondásnak tűnik az Rt. megalakulása és az első nyomdatermék időpontja közötti különbség. Friedler Samu nyomdája már 1923-tól működhetett, aztán alakult meg a társaság, amely az ő szakértelmét és nyomdai berendezéseit vette igénybe.

A Turul nyomda tevékenységéhez nagyon érdekes helyismereti könyvkiadás fűződik. A Chorin Ferenc magán Reálgimnázium értesítőit a nyomda készíti az 1923/1926-os összevont tanévtől 1936/1937-es tanévig. Itt nyomják Dornyay Béla: Salgótarján történetéhez című, 1928-ban megjelent tanulmányát, a Salgótarjáni Acélgyári Tiszti Kaszinó Alapszabályát az 1927-es évben. Fontos megrendelője lehetett a nyomdának a Salgótarjáni Takarékpénztár, melynek fennmaradtak üzleti jelentései és zárszámadásai 1931 és 1938-ból. A banki ügyviteli nyomtatványok már akkor is jól fizető megrendelések lehettek.

Az idegenforgalmi kiadványok közül meg kell említenünk a nyomda színvonalas kiadványait, képeslapokat az 1920-as és 30-as évekből. Ezeket Friedler Samu könyv- és papírkereskedésében árulta is.

Igazi üzleti kiadvány a „Salgótarjáni Útmutató” az 1930-as évekből. Hasznos ismereteket tartalmaz a menetrendekről, telefon-előfizetőkről, a már működő salgói menedékház szálláslehetőségeiről. Jelentős része a kiadványnak a hirdetési oldalak – ez képezhette anyagi oldalát a kiadásnak. Hasonló próbálkozás az 1936-ban megjelent ár- és áruismertető, amely a Salgótarján és Vidéke Törekvés Fogyasztási Szövetkezet kiadványa volt. Fennmaradt a nyomda néhány röplapja, plakátja is az 1930-as évek végéről. A nyomda technikai felszereltségéről nem találunk adatokat, de a kiadványok minősége azt mutatja, hogy ízlésesek, megjelenik bennük fotóanyag is, a hirdetései rajzosak, változatosak.

A személyi feltételekről csupán csak 1929-ből maradt fenn adat. Eszerint nyolc személy dolgozott a nyomdában, állandó alkalmazásban volt Schupp Gábor, Schupp Géza, Győri József, Mihalik Mária. Keresetük havi 320 és 98 pengő között változott. Az alkalmanként dolgozók Szüle Ferenc, Pecha Antal és Fekete László voltak, akik 50-112 pengő között kaptak bért. Nyolcadik személyként Friedler Samu nevét olvashatjuk 260 pengő havi díjazással.⁽¹⁶⁾

Friedler Samu 1935-ig működtette üzletét is, ahol mesekönyveket, imakönyveket, vászon iskolatáskákat gyaránt árusított.

A Turul Nyomda Rt. tevékenységében az 1930-as évek végén hanyatlás következett be. 1937 áprilisában kiléptek a vállalkozásból dr. Pollatsek Ármin, Szauer Andor, Szöbl Alajos. Helyükre az igazgatóságba választották Friedler Samut és Hochhauser Károlyt. 1941. október 28-tól a nyomda nem végzett nyomdai tevékenységet, felszámolása 1942. április 11-én következett be – ezt a munkát is Friedler Samu végezte el. Közrejárhatott itt az 1939. május 5.-i IV. törvény, amely a zsidók gazdasági térfoglalását korlátozta.

Salgótarján két világháború közötti életében egy másik nyomdai vállalkozás is szerepet játszott. A város vezetősége, a középrétegek egy keresztény-nemzeti szellemű hetilapban kí-

vánták programjukat, elképzeléseiket közzé tenni. „A Munka” c. lapot ugyan közel egy évig a Turul nyomda nyomta, de lázas munka folyt a „Munka” Sajtóvállalat Rt. megszervezéséért, a részvényjegyzési pénzek összegyűjtéséért. A lap 1923. június 2-án közzétette azoknak a megbízottaknak a neveit, akik a gyárak, üzemek, a város egyes körzeteiben, s a városon kívül (Nemtibánya, Mátránovák község és bányatelep, Nagybátony) területén e feladatot végezték. A részvénytársaság 1923. szeptember 1-én tette közzé „A Munka” oldalán a városháza tanácsstermében tartandó szeptember 16-án sorra kerülő alakuló közgyűlés időpontját. Sajnos, adatok nem maradtak fenn, illetve eddig még nem bukkantak fel az alapítókról, az igazgatóság tagjairól. A Salgótarjáni Iparlajstromban rögzítették „A Munka” könyvnyomda megalakulását 1924-ben, majd a lemondás tényét is 1925. február 5-én. ⁽¹⁷⁾ Tehát „A Munka” Sajtóvállalat Rt. olyan vállalkozásban gondolkodott, ahol kiadóhivatal, nyomda, lapterjesztés együtt, egy pénzügyi alapon működik. Mégis, 1924. március 15-én városunk hetilapján a következőket tüntették fel: „Munka nyomda – nyomdatulajdonos Végh Kálmán”.

Sajnos, Végh Kálmánról nem sokat tudunk. 1893-ban, Hatvanban született, nyomdáját Salgótarjánban a Fő tér 479. szám alatt működtette. Joggal feltételezhetjük, hogy élvezte a város vezetőinek támogatását, ő pedig cserébe gépeit, szakmai tudását adta a vállalkozáshoz. Ezt a feltételezést igazolja egy 1925. október 10-én kelt polgármesteri levél, amely beszámolt az alispánnak arról, hogy Salgótarján r.t. város területén két lapot nyomnak, az egyik „A Munka”, amelynek „saját nyomdája nincs”, Végh Kálmán nyomdájában készül 1000 példányban. A Nógrád-Honti-Kultúra tanügyi szaklap 500 példányban jelenik meg, s a Turul Nyomda Rt. nyomja. ⁽¹⁸⁾

Végh Kálmán nyomdája lapkiadás tekintetében igen gazdag:

A Munka	1924. márc. – 1944. nov. 11.
Nógrádi Kultúra (Nógrádi-Honti-Kultúra)	1924- márc. – 1925. Márc.
majd	1929-től 1944. okt.
Bell Miklós-féle „Gazdasági reform párt” központjának körlevele	1933. márc. 1. – 1936. ápr. 10.
Egyházközségi értesítő (2. címváltozat)	1944. 1-2. szám.

A nyomda munkásságában jelentősek az iskolai évkönyvek:

A Salgótarjáni Polgári Iskola évkönyvei 1925/26-os tanévtől 1941/42-ig
Chorin Ferenc Egyesületi Gimnázium és a Magyar Királyi Állami
Gimnázium és Kereskedelmi Középiskola évkönyvei 1938/39 – 1843/44-ig.

Salgótarján helytörténeti irodalmának felbecsülhetetlen értékei időrendben felsorolva szintén e nyomdában készültek:

1. Wabrosch Béla: A salgótarjáni Acélgyári Tiszti-casino története 1925.
2. Wabrosch Béla: A salgótarjáni Acélgyári Olvasókör története 1926.
3. Salgótarjáni Almanach 1925.
4. Salgótarjáni Almanach 1926.
5. Dornyay Béla: Salgótarján és vidéke őskorához 1926.
6. Dornyay Béla: Turista-körút Salgótarján – Karacs – Salgó ... é. n.
7. Dornyay Béla: Salgótarján okmánytárához é. n.
8. Dornyay Béla: Salgótarján és a Karacs – Medves – Vidék részletes kalauza 1929.
Talán a legszebb könyve a nyomdának, metszetekkel, térképekkel.
9. A Salgótarjáni MÁV Segédtiszti Olvasókör alapszabályai 1930.

10. Bell Miklós: Gazdasági reformterv-kivonata 1931.

Salgótarjáni könyvek c. sorozat:

11. (1) Dornyai Béla: Beudant 1818. évi tanulmányútja Salgótarján vidékén 1933.

12. (2) Dornyai Béla: Kisterenye kettős centenáriuma 1934.

13. (3) Dornyai Béla: Salgótarján két földesura II. Rákóczi Ferenc szolgálatában 1935.

14. (4) Dornyai Béla: Sósartyán nevezetességei 1936.

15. (5) Ambrus Béla: Egykorú hamis dénár-lelet Kisterenyén 1936.

16. (10) Dornyai Béla: Arany János „Katalinja” Salgótarján egykori úrnője é. n.

17. Salgó-várrom és az alatta fekvő Salgómenedékház 1935.

18. Figus Béla: A Salgótarjáni Ipartestület 50 éves története 1936.

19. A salgótarjáni Római Katolikus Temetkezési Egylet alapszabályai 1936.

A nyomda könyvkiadási tevékenységének feltárása természetesen még nem lezárt.

Végh Kálmán nyomdája fontos szállítója volt a városi ügyviteli iratoknak, tájékoztatóknak, szórólapoknak, plakátoknak, biankó meghívóknak. A városban működő nagyszámú egyesület, társaság is rendelt nála hasonló termékeket. Ezek feltárása még további időt vesz igénybe. A nyomda szállította a helyi kereskedelmi, iparvállalkozásainak, üzemeinek is a szükséges nyomtatványokat.

A nyomdában készültek képeslapok is, amelyek a 30-as évek Salgótarjánának fontos dokumentumai.

Összességében a Végh nyomda termékeire elmondhatjuk, hogy izlések, egyszerű kivitelűek. A Balassi Bálint Társaság által indított Salgótarjáni könyvek sorozati jellegükben is érdekesek. A nyomda felszereltségét bizonyítja, hogy egyre gyakrabban közöltek kiadványai fotókat is. A könyvek kötése többségében puha papírkötés, kivételt képez a fővárosban nyomtatott Dzsida József: A Salgótarjáni Köszénbánya Rt. nógrádi szénbányászatának története 1868–1943. St. 1944, melynek kemény táblakötése Végh Kálmánál készült.

1943-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtára (Budapest, VIII. Múzeum körút 14-16.) főigazgatója dr. Fitz József levélben kereste meg az alispáni hivatalt a törvényhatóság területén működő nyomdák ellenőrzése ügyében. Dr. Förster Kálmán polgármester választát 1943. április 7-én adta meg:

„Jelentem, hogy a városban két nyomda van üzemben és pedig a Végh Kálmán tulajdonát képező nyomda, amely egyúttal „A Munka” hetilap és a Nógrádi Kultúra havi szaklap kiadója, a másik Szládik Lajos nyomdája, mely lapkiadással nem foglalkozik”.⁽¹⁹⁾

Tehát a Turul Nyomda Rt. megszűnését követően Végh Kálmán vállalkozása mellett nyomdai tevékenységbe kezdett Szládik Lajos, aki Nyitrabányán született 1906-ban. Iparigazolványát 1941. október 14-én kapta meg. Az időpontok egybeesése valószínűvé teszi, hogy a felszámolás alatt álló Turul Nyomda Rt. felszerelését vásárolta meg.⁽²⁰⁾

Szládik Lajos nyomdája csak 1945 után adott ki lapot. Említésre méltó néhány könyvformátumú kiadványa, amelyek szintén fontos részét képezik Salgótarján helytörténeti irodalmának:

1. Salgótarjáni Polgári Iskola évkönyve 1942/43.

2. A „Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkásai Temetkezési Biztosító Egyesülete” módosított alapszabályai 1943.

3. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Nógrád megyei bányászatánál működő szénosztályozók üzemszabályzata 1943.

4. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság Salgótarjáni Acélgyári felügyelő és munkásszemélyzet egyletének alapszabályai 1910 – újra kiadása é. n.

Ugyancsak fennmaradt 1943-ból a nyomda munkái közül egy olyan színes plakát, amely az Acélgyári Olvasó Egylet színibemutatójára invitál. A plakát mutatós, a Távol-kelet hangulatát idézi, hiszen a darab címe: Kállay Miklós: Roninok kincse.

Mind Végh Kálmán, mind Szládik Lajos nyomdája túlélte a második világháborút. Az iparigazolványok bemutatása és az igazolóbizottság döntését követően mindketten folytatták nyomdai tevékenységüket. Ennek nyomon követése, a nyomdák további sorsának feltárása már egy másik dolgozat tárgyát képezheti.

JEGYZETEK

1. Salgótarjáni Lapok, 1. évf. 1902. júl. 20. 4. 1.
2. Belitzky János: Az első salgótarjáni újság. = Nógrád, 22. évf. 1966. nov. 9. 4. 1.
3. Friedler Ármin: A kiadó szava = Salgótarjáni Hírlap, 1. évf. 1905. szept. 3. 1. 1.
4. Nógrádmegyei Tanügy (2.), 4. évf. 1903. márc. 31. 18. 1.
5. A Salgó-tarjáni protestáns egyház értesítője 1888. évről – Salgó-Tarján: Friedler Kny., 1889. – 16. 1.
6. Salgó-Tarján nagy község szervezeti szabályrendelete. – Salgó-Tarján: Friedler, 1900. – 150 1.
7. Nógrád Megyei Levéltár: Salgótarjáni járási Iparlajstrom kivonat V. –183. 209.
8. Nógrádmegyei Tanügy (2.), 5. évf. 1904. 6–7- 29. 1.
9. Népjog, 1. évf. 1908. márc. 15. 6. 1.
– Salgótarján és Vidéke (3.), 2. évf. 1909. aug. 4. 4. 1.
– Nógrádmegyei Tanügy, 5. évf. 1904. márc. 31. 16. 1.
10. Népjog, 1. évf. 1908. márc. 15. 6. 1.
11. Nógrád Megyei Levéltár: Salgótarjáni járási Iparlajstrom kivonat V. –183. 209.
12. Salgótarján és Vidéke (3.) 1. évf. 1908. aug. 26. 6. 1.
13. Parisiana, 1. évf. 1911. júl. 12. 10. 1.
14. Nógrád Megyei Levéltár: Salgótarján r. t. város Iparlajstroma 1922-1930. V. – 183/b. 210.
15. Nógrád Megyei Levéltár: Salgótarjáni Polgármesteri Iratok: 6291/1922, 1054/1925. – Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompsz 1927–28. évre 1375. 1.
16. Nógrád Megyei Levéltár: Salgótarjáni Polgármesteri Iratok: 2783/1929
17. Nógrád Megyei Levéltár: Salgótarján r. t. város Iparlajstroma 1922–1923 V. 183/b. 210.
„A Munka” 1. évf. 1923. jún. 4. 1.
Uo. szept. 1. 4. 1.
18. Nógrád Megyei Levéltár: Salgótarjáni Polgármesteri Iratok: 7808/1925
19. Nógrád Megyei Levéltár: Salgótarjáni Polgármesteri Iratok: 3918/1943
20. Nógrád Megyei Levéltár: Salgótarján járási Iparlajstrom V. –183. 213

A művészet segít embernek maradni

Salgótarján színházi életéről

Csongrády Béla

„A színház mindig tele volt, s tele is van paradoxonokkal”

(Kárpáti Aurél író, kritikus, színháztörténész)

Nyilván tudatosan kezdtem dolgozatomat ezzel az idézettel, hiszen a feladat, amire most vállalkozom, szintén paradox: egy olyan város színházi életéről kívánok szólni, amelynek nincs, nem is volt, s belátható időn belül nem is lesz önálló színháza sem társulatilag, sem az épületet tekintve. A színielőadások iránti igény azonban itt is – ha, mint később szó lesz róla erősen differenciáltan is – éppúgy kialakult, mint más településeken, s ezt lényegében mindig – már a várossá válás első évtizedeitől kezdve – vendégszereplések révén lehetett csak kielégíteni. Így az elemzés elsősorban tények, kuriózumok bemutatására vállalkozhat a színházak oldaláról, semmint az egyébként érdekes műsorpolitikai, színháztörténeti tendenciák értékelésére, a befogadói oldalról azonban levonható néhány figyelemre méltó tanulság a kultúrához, jelesül a színházművészethez való viszonyt illetően. (Ezúttal nem említjük részletesebben a múlt század végétől szórványokban mind a mai napig fellelhető és funkcionáló öntevékeny művészeti csoportok, színjátszó együttesek, élükön az acélgyári Petőfivel, a negyvenes–ötvenes–hatvanas években különösen aktív tevékenységét, színházpótló vagy utánpótlásnevelő szerepét. Az előbbire jó példa a Petőfi Színjátszócsoporthoz 1954-ben bemutatott Lehár-operett, a Luxemburg grófja legendás előadása, amely nemcsak a gyár körüli lakótelep lakossága körében, hanem szinte a város egészét megmozgatván aratott fergeteges sikert. A csoportból került ki például a Svájcban operaénekkessé lett Turek László, vagy később Hollay Kálmán, aki előbb segédszínészként szerepelt, majd a főiskola elvégzése után bekerült a magyar színházi élet vérkeringésébe és jelenleg is aktív színész. Az 1984-ben alakult KiViSzi-ből Kocsis Pál végzett főiskolát, most a kaposvári Csiky Gergely Színház tagja.)

1922-t követően Salgótarjánban a „varosi szintű” (és nem az üzemekhez, gyártelepekhez kötődő) művészeti élet meglehetősen szerénynek mutatkozott valamennyi területen. Ennek általános társadalmi és speciális helyi okai egyaránt voltak. Művészeti jellegű rendezvények a városi (polgári) kaszinóhoz, a római katolikus olvasókörhöz, az ipartestülethez és más egylethez kötődtek elsősorban. Érdekességként említhető, hogy az Apolló Moziban olykor színtársulatok is felléptek. A vándortársulatok általában néhány hetes szereplésre érkeztek a városba, többek között Deák Lőrinc, Halmi Jenő, Radó László, Vértes Károly vezetésével. A Munka című hetilap cikkeiben az években sorra arról kesergett, hogy a legműveltebb és legtehetősebb közönség távol marad a színielőadásoktól. Ez a magatartás persze lehetett kritikája is az enyhén szólva változó színvonalú korabeli „hakniknak”, az viszont tény, hogy például 1935-ben Páger Antal is szerepelt a városban, rá egy évre pedig Salamon Béla.

A második világháború után a rendszeresnek nevezhető színházi előadások a megyeszékhelyé lett Salgótarjánban is – mint az ország oly sok helységében – az 1951-ben létrehozott Faluszínház majd később Déryné Színház vendégszerepléseivel kezdődtek, annál is inkább, mert a társulat egyik vidéki bázisa, főhadiszállása sokáig Baglyasalján, a művelődési ház emeletén volt.

Fontos dátum a színházi kultúra alapjainak megteremtésében, a színház nélküli város igényeinek kielégítésében 1954. július 20-a, amikor Mona Brand ausztrál író, a Hamilton család című darabjával a debreceni Csokonai Színház társulata – zsúfolt nézőtér előtt – fellépett Salgótarjánban. Abban az évben tíz napig, a következőben már hat hétig, a József Attila Művelődési Központ elődjéül szolgáló Kassai sori ipartestületi székházban, – köznyelven „iparban”, az akkori hivatalos szóhasználat szerint a pártoktatók házában –, színházi előadásokra még kényszerűségből is alig alkalmas teremben szerepeltek a debreceniek, mintegy előlegezve később még szélesebb körűen kibontakozó kapcsolataikat. „Nyári hazájukban”, – ahogy a korabeli megyei lap, a Szabad Nógrád fogalmazott – a debreceni művészek repertoárján – többek között – az alábbi darabok szerepeltek: Gül baba, Cirkuszhercegnő, Sok hűhó semmiért, Csárdáskirálynő, Pillangókisasszony, A tanítónő, tehát nagyjából fele-fele arányban képviseltettek a szórakoztató és a komolyabb hangvételű művek. A színészek soraiban ott volt a tragikus sorsú Soós Imre mellett például Békés Rita, Mensáros László, Oszwald Gyula, Simor Erzs, Solti Bertalan, s – hogy az évek múltán a legnagyobb hírnévre szert tett nevet is említsük – Márkus László is. (A Csárdáskirálynőben Bóni grófként olyan sikert aratott, hogy a közönség az előadás végén felállva, dobogva tombolt. A Gül babában nyújtott Zülfikar alakítását e sorok írójának is volt szerencséje látni, mint ahogy azoknak az előadásoknak a döntő többségét is, amelyekről a következőkben lesz szó . . .)

Akkoriban az Egri Gárdonyi Színház is át-átjárt Salgótarjánba, olyannyira, hogy még a „két város egy színház” gondolata is felmerült, de e konstrukció végül is Miskolccal valósult meg jó néhány év erejéig. Megfordult a nógrádi megyeszékhelyen néhány budapesti színház is (emlékezzetek a Nemzeti Színház társulatának két Prestley-előadása, az Egyetemi Színpad Univesitas Együttesének „És mit fizetnek”? című politikai értelemben pikáns kabaréja az azóta sikeres rendezővé avanzsált Fodor Tamással vagy a színházszervező Jordán Tamással, a Budapesti Irodalmi Színpad centenáriumi Madách-emlékestje Bara Margittal, Bessenyei Ferencel, Jancsó Adriennel, Tordy Gézával.)

„– Most már afelé haladunk, hogy színháztermes kultúrpalotája lesz a megyeszékhelynek, hogyan lesz benne színházi élet ?” – tette fel a kérdést 1962-ben a Palócföld hasábjain Barna Tibor, a megyei lap publicistája, aztán még éveken át színikritikusa. A válasza már „csak” négy esztendőtt kellett várni. Közben 1964 végén napvilágot látott az MSZMP megyei bizottságának határozata Salgótarján kulturális centrummá fejlesztéséről. Az indoklásban – többek között – ez állt: „A megyei székhellyé válás szükségyszerűen vetette fel a város kulturális helyzetének megalapozását és a megyei kisugárzó szerepének fokozását. Amíg a politikai és gazdasági tényezők a megyei székhellyé válás során alapvetően adva voltak, sőt ezek indokolták azt, a város kulturális állapotai elégtelenek, a megyei székhelyhez méltatlanok.” A feladatok sorában a következők olvashatók: „El kell készíteni az új művelődési ház programját. A város kulturális életének központja, a megyei népművelési tevékenység centruma is kell, hogy legyen... Igényes és jó színvonalú színházi életet kell biztosítani budapesti, miskolci és a helyi színjátszó egyesületek programszerű igénybe vételével.”

1966. április 3-án felavatták a jellegzetes városközpont egyik meghatározó épületét, a Szrogh György tervezte József Attila Művelődési Központot (akkori nevén Házat). Az ünnepi

műsorban – mások mellett – fellépett Szecsődi Irén és Szabó Miklós operaénekes, Horváth Ferenc előadóművész.

Az első jelentős színháztermi élményt nyújtó előadásra még abban a hónapban sor került: április 22-én mutatkozott be a vadonatúj intézmény színpadán az akkoriban nagyon jó hírű Pécsi Balett. Az Eck Imre koreografálta Etűdök kétkben, valamint Szokolay Sándor: Az iszonyat balladája és Vujicsics Tihamér: Változatok egy találkozásra című darabokat nagy tetszéssel fogadta a nézőteret zsúfolásig megtöltő közönség.

1966 ősztén meglehetősen vegyes kínálat fogadta a színházba járókat az új épületben. Az eredeti tervek szerint főként fővárosi társulatokra akartak alapozni a szervezők, de ez az elképzelés csak részben valósult meg. Az akkor még létező Kis Színpad Heltai Jenő Naftalin című bohózatát – Kabos László főszereplésével – hozta Salgótarjánba, a Budapesti Irodalmi Színpad a Magyar Orfeusz című összállítással, a Budapest Táncegyüttes Ballada az emberről című táncjátékkal vendégeskedett a nemrégiben avatott színpadon. Több előadással szerepelt viszont a nógrádi megyeszékhelyen – már akkor is és később is – a Miskolci Nemzeti Színház (például Gyárfás Miklós: Egérút), a Szolnoki Szigligeti Színház (Egy bolond százat csinál, A kaktusz virága) és a Déryné Színház (Ábrahám Pál: Bál a Savoyban; Tóth Miklós: Fejések). Érdekességként említendő, hogy az I. Országos Vasas Munkás Színjátszó Fesztiválon – amelyet a Kohász Művelődési Központ rendezett '66 ősztén –, a helyi Petőfi Színjátszócsoporthoz József Attila Művelődési Központban mutatta be Faulkner: Rekviem egy apácaért című drámáját Vertich József rendezésében. A produkció az együttes sok évtizedes fennállása alatt egyike volt a legmagasabb – már-már profi – szintű előadásoknak. Ugyancsak ritkaságszámba ment, hogy december 31-én, azaz szilveszter éjszakáján – mintegy megelőlegezve a későbbi városi óévbúcsúztató rendezvényeket – a Déryné Színház Oké, miszter Kovács című vígjátékot mutatta be. 1967 nyarán a szolnoki színház tíz napig vendégeskedett Salgótarjánban: a Viktória című nagyoperettel, a Szegény kis betörő című komédiával és a Kétszázezer és egy című – hirosimai témájú – drámával.

Ekkor – tehát jó egy évvel az új intézmény megnyitása után – Barna Tibor ellentmondásos helyzetről számolhatott be: „A sokféle rendeltetés, melyek betöltésére a József Attila Művelődési Házat megteremtettük, a város és a megye új tartalmi igényeiből ered. Ezek sorából egy: a város, a megye színházi kultúrájának megalapozása. Sem Nógrádnak, sem magának Salgótarjánnak, vagy a megye másik városának, Balassagyarmatnak nincsenek számba vehető színházi tradíciói... Objektív és szubjektív tényezők egyaránt közrejátszanak, hogy az új művelődési ott-hon első évében leginkább a színházi élet megteremtése, kibontakoztatása terén jutottunk a legnehézkesebben előre... A színház felettébb érzékeny szervezet az érdektelenségre: pártoló publikum híján elveszti életnedveit. Csak ott pompázik ékesen, ahol kedvező feltételekre lel. Színházkultúrát teremtő törekvéseink mégsem múltak el egészen haszontalanul az egyesztendő művelődési ház táján. Jól számba vehető már egy mindegyre szaporodó tábor, amely rendszeres látogatója a színházi rendezvényeknek, s ez a biztató jelenség mindinkább felkelti a korábban húzódozó színházak együttműködő készségét is. Különösen a Szolnoki Szigligeti Színházzal létrejött kapcsolatunkat mondhatjuk rendkívül hasznosnak már eddig is, de még inkább a továbbiakat illetően... Ma még nem érzékeljük eléggé, milyen nagy értékű a szolgálat, melyre a Szolnoki Szigligeti Színház a kedvünkért vállalkozott.” (Nógrád, 1967. július 9.)

Ezek után nem meglepő, hogy a következő évek színházi évadjaira szóló bérletsorozatok programját már egyértelműen a Berényi Gábor dirigálta Szolnoki Szigligeti Színház és Giricz

Mátyás vezette Debreceni Csokonai Színház társulata szolgáltatta. Utóbbiak elsősorban operaprodukcioikat – sok más mellett Álarcosbál, Bohémélet, Carmen, Faust, Hunyady László, Nabucco, Paraszttbecsület, Traviata, Truhadur – hozták el Salgótarjánba általában két–három – egy vagy két felnőtt és egy diák – előadás keretében. Hasonló rendszerben játszottak a szolnokiak is, akiknek első itt bemutatott darabjai között volt Visnyevszkij Optimista tragédiája, Brecht Kurázi mamája, Raffai Sarolta Egyszál magamja, Jókai Anna: Fejünk felől a tetőt című drámája, Arthur Miller Bűnbeesés utánja. Az utóbbiban Gyöngyössy Katalin játszotta Marilyn Monroe szerepét, s a stáblistán – mások mellett – ott volt Andaházy Margit, Hegedüs Ágnes, Horváth Sándor vagy a Dallas tévésorozatban Jockey hangját kölcsönző Kránitz Lajos neve is. A kitűnő előadás Székely Gábor rendezői diplomamunkája volt. Néhány év múlva ő igazgatója is lett a színháznak, még hozzá olyan sikeres, hogy vele az élen jó néhányan – Csomós Mari, aki Gyurkó László Szerelmem, Elektra című drámájában és Vajda László, aki Örkény Tóték-jában volt „hátborzongató postás”, Pap Zoltán, aki például Görgey Gábor–Stark Tibor Lilla és a kísértetek című Csokonai-darabban játszott, és mások – a kaposváriakkal egyetemben a Nemzeti Színházhoz szerződtek. Más utat választott az elsősorban nagy nevetetőként számon tartott Halász László, aki a Mikroszkóp Színpadon szerepelt aztán hosszú éveken át. 1972-ben, Hervé Nebáncsvirág című operettjének őrnagy szerepe után a következőket nyilatkozta akkor már több éves itteni élményeiről Sulyok Lászlónak, a megyei lap munkatársának: „A salgótarjáni közönség óriásiit fejlődött az utóbbi években: megszokta, megszerette a színházat. Annak ellenére, hogy egy kicsit nehéz feilelkesíteni, lángra gyújtani, kulturált, hálás közönség. Mondhatom, minden előadás után jól éreztem magam, mert megkaptam a tapsokat: s mi mást kívánhat még magának egy színész a közönségtől. Emberségből is jelesre vizsgáztak a tarjániak. Legutóbb A bolondok háza című Show-darab egyik előadásán rosszul lettem, a közönség szurkolt értem. Szünetben pedig egy kedves orvosházaspár – sajnos a nevükre nem emlékszem – vitt el a kocsijával a kórházba, hogy elsősegélyben részesítsenek. Ezúton is szeretném megköszönni kedvességüket, segítőkészségüket. Úgy érzem megszerettek Salgótarjánban.” (*Nógrád*, 1972. december 17.) Frappánsan és még elismerőbben mondott véleményt Iványi József, a szolnokiak – Jászai-díjas, érdemes művész – vezetőszínésze: „Imádom a várost lakóival, cigányfestőjével együtt.” (*Nógrád*, 1973. június 1.) Iványi József – többek között – Arthur Miller Pillantás a hídról című drámájában szerepelt itt. Erről az alakításáról írta a következőket Lakos György: „Eddie szép és nehéz szerepét Iványi Józsefre osztotta Horváth Jenő rendező. Iványi nagy átéléssel igyekezett elélni állítani az egyébként szürke dokmunkást, akit fékezhetetlen szerelme tesz különbözővé társaitól, szomszédaitól és „védelmébe vett” vendégeitől.” (*Nógrád* 1973. január 25.) Az akkori társulat másik jelentős személyiségéről, Polgár Gézáról így írt Lakos György: „Lengyel Menyhért–Lendvai Kamilló Sancho Panza királysága című darabja egyébként nem hagy nyomot a nézőben, azonnal örömmel elfelejti. Amire emlékezni érdemes a szolnokiak vendéjátékából is, az csupán a nagyszerű színészi játék... Mindenképpen Polgár Géza, Jászai-díjas, a címszereplő viszi a darabot. Kimunkált, szép, elmélyült alakítás az övé...” (*Nógrád*, 1973. május 10.)

Ugyancsak a szolnoki színház révén lett a tarjániak „jó ismerőse” például Szombathy Gyula – (különösen nagyszerű volt Marlowe–Brecht II. Edward című darabjában, Gaveston-ként, a király barátjaként), Máriáss József, – aki a Szomszédok című tévésorozatban Raksányi Gellért előtt játszotta a házibizalmi. Szolnokon kezdett Bodnár Erika, vagy a későbbi időszakból Udvaros Dorottya és ugyancsak a tévés Szomszédokból közismertté lett Fehér Anna is. Palócz László ugyanebből a sorozatból pesti színészként lépett fel Tarjánban Örkény István Macskajáték-ában. Szintén sokat játszott itt a Kisváros című tévésorozat mai sztárja, Hollósi Frigyes, aki segédszínészként kezdett Szolnokon. Az egyik ördögfi volt például Vörös-

marty Csongor és Tündé-jében. A szolnokiak számos kiváló előadásából is kiemelkedik Dürrenmatt Az öreg hölgy látogatása című drámája, amelyben Temessy Hédi és mint vendég Kern András nyújtott emlékezetes alakítást. A város és a szolnoki társulat jó kapcsolatát mutatja az is, hogy 1971. október 19-én itt volt a bemutatója Fényes Szabolcs Maya című nagyoperettjének, tehát a tarjáni közönség előbb látta ezt az előadást, mint a Tisza-parti. Éppen az operettekben aratott nagy sikereket a Tarjánba szinte már hazajáró Baranyai Ibolya, Krasznó Klári, Sebestyén Éva, ifj. Újlaky László és rendezőként Bor József is.

A debreceniek 1968-ban az első salgótarjáni művészeti hetek programjában Kerekes Imre Kapaszkodj Malvin, jön a kanyar című tragikomédiáját mutatták be, 1972-ben, a várossá válás 50. évfordulójára Taar Ferenc, a Csokonai Színház akkori igazgatója írt egy drámát Salgótarjánról, amely Láng és tövis címmel jelent meg a Palócföldben és a Nógrád hasábjain. Ugyanott a következőket nyilatkozta: „A dolog úgy kezdődött, hogy a város vezetői nekem szegtek a kérdést: írnék-e Salgótarjánról egy színdarabot a jubileum tiszteletére. Már nem tudom, hogy a nagy megtiszteltetésből fakadt zavarom tette-e, vagy a paraszti ösök kurázsit kedvelő vére buzgott fel bennem, tény az, hogy a kérésre habozás nélkül igent mondtam és azon nyomban meg is köszöntem a bátorságukat! Mert ahhoz sem kevés kurácsi kellett bizony, hogy egy vadidegenre rábízzák, mit szálal össze egy olyan város múltjából és jelenéből, amelyben olykor még a „bennszülöttek” sem tudnak biztonsággal eligazodni... A könyvek, tanulmányok „sínre tettek”, eligazítottak. De keveset mondtak az emberről, annak belső világáról... Úgy határoztam, hogy éppen ezt próbálom megkeresni... Ahogyan most kopogtatom e sorokat írógépememen, megjelennek képzeletemben a tarjáni emberek. Ismerősök és barátok. Fiatalok és öregek. Élők és holtak. Őket kerestem. És őket idézem most.” (*Nógrád, 1973. január 16.*) A darab – amely műfaját tekintve mozaiktechnikával megírt riportdrámának, dokumentumdrámának volt tekinthető – színpadra alkalmazott változatát a debreceni társulat – tudomásunk szerint – csak a József Attila Művelődési Központban mutatta be, először 1973. november 6-án, díszelőadás keretében. A rendező Ruszt József volt, az író alakját Simor Ottó formálta meg. Ő fűzte közös szála a történelmi emléképeket, az emberi sorsmozzanatok, vallomásfoslányokat, amelyek az ünneplő városban járva riporteri sétaútjain megérintették. A többi jelentősebb szerepben Gerbár Tibor, Novák István, Sárközi Zoltán, Sárosdy Rezső lépett fel. Furák Terézt, a tragikus sorsú mozgalmista lányt Földessy Margit keltette életre. Éppen ellentétes előjellel volt érdekes valamivel korábban egy ókori klasszikus, Platon monodrámája, a Szokrates védőbeszédje, amelyet – a Huszonötödik Színház produkciójaként Haumann Péter úgy, olyan intim közegben adott elő, hogy a közönség is a színpadon ült. Ez az előadás egyébként része volt az 1971 I. fél évében indított kamaraszínpadi sorozatnak.

Közben – éppen a folyamatos játékrend nyomán – időről-időre felvetődött a kérdés a lapok hasábjain, kulturális vitákban: színházi város e Salgótarján? Az igennel válaszolók a rendszeres, évadszerű programokra apelláltak, a nemet mondók több mindennel érveltek: hiába az esztétikusan kiképzett nézőtér, a jó akusztika, ha nincs zsinórpaddlás, ha szűk a zenekari árok, ha csak alkalmiak az előadások, ha örökösen kísért a pénzhiány, ha viszonylag kevés a néző. (Erre majd még visszatérünk, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy például 1969 júniusában a Miskolci Nemzeti Színház egyik délutánra tervezett előadását érdektelenség miatt el kellett halasztani és este is csak mintegy százan voltak kíváncsiak Arthur Miller Az ügynök halála című világhírű drámájára.)

A vendégszereplések azonban tovább folytatódtak, értelemszerűen váltásokkal. Így a nyolcvanas évektől kezdve fokozatosan visszaszorult az addig szinte „egyeduralkodó” és a vá-

ros emléklapokká váltak, méltán kitüntetett szolnoki és debreceni társulat (a mellőzés, elmaradás okait érdemes lenne külön is kutatni, elemezni) s a hangsúly a fővárosi társulatokra (főként a Budapesti Kamaraszínházra, a Vidám Színpadra, a Madách Kamarára) tevődött, kiegészülve – legtöbbször – egri, székesfehérvári, kecskeméti, tatabányai vendégjátékokkal. A bemutatott darabok mintegy fele képviselt esztétikai értéket (csak példaként említjük Tennessee Williams Űvegfigurák-ját éppen Szolnokról Töröcsik Marival, ugyancsak az amerikai írótól az egri Gárdonyi Géza Színház vendégszereplésében bemutatott drámát A vágy villamosá-t, D. Wassermann Kakukkfészek-jének Bujtor féle feldolgozását a székesfehérvári színházzal, a Népszínház előadásában Steinbeck Egerek és emberek-jét, az egriek által színre vitt Sütő András darabot, az Egy lócsiszár virágvasárnapját a kassai Csendes Lászlóval a címszerepben, az Evangéliumi Színház Téli zsoltár-át Apáczai Csere János életéről Bitskey Tiborral, de ide sorolható a több társulat által is jegyzett Shakespeare-sorozat.) Említésre érdemes, hogy az elmúlt években – éppen a rendszerváltás következményeként – a bérletsorozatba beépült a losonci Kármán Színkör, a füleki Zsákszínház egy-egy előadása is. (Korábban, mi sem természetesebb, szlovák színház, a besztercebányai Tajovsky Opera vendégszerepelt Salgótarjánban.) Másként fontos, hogy a – fentebb már említett – helyi KiViSzI színjátszó csoport egy-egy műsora is bérleti, vagy bérleten kívüli darab volt.

Az előadások másik felét a bohózatok, szórakoztató zenés színházi produkciók tették ki. Ezek között volt számos igényesen megoldott darab (például a Thália Mindhalálig Beatles című összeállítás, a Budapesti Kamaraszínház Piaf című musicalja Vári Éva főszereplésével, vagy az egriektől Presser Pádlás-a Tábori Nórával, ugyancsak tőlük a bonyolult színpadtechnikai megoldásokat is megvalósító musical-előadás: Kandler-Ebb-McNally Görkorszolyapályá-ja) és még több a „tizenkettő egy tucat” színvonalú. Sajnos ez utóbbiak száma és aránya az utóbbi időben megnövekedett. Ez a tendencia a most induló évadra is jellemző lesz, elriasztván azok egy részét, akik magvas műélvezet kedvéért menn(én)ek színházba, s nem a harsány humor jelenti a kikapcsolódásukat.

Ugyanakkor azzal is tisztában kell lenni, hogy a műsorszervezés gondját is magára vállaló közművelődési intézmény meglehetősen kiszolgáltatott helyzetben van: elsősorban pénztárcája szűkössége, a szöba jöhető „tájékoztató” darabok magas árai, de a színházak bizonytalanságai miatt is. Hiszen nem egyszer kényszerül „becsapni” közönségét darab- és időpontcserékkel, s az is előfordul, hogy a bérletsorozatban (esetleg többször is) beígért előadás végleg lekerül a napirendről, mert az anyaszínházban sem mutatták be. (Ez történt például a szolnoki Salemi boszorkányok-kal vagy az egri III. Richárd-dal.) Amíg egy profi színház esetében a bemutatott darabok bizonyos tendenciát sejtetnek, szakmai ízlésre, következetességre vallanak, egy jószerepével teljesen vendégszereplésre épülő programnál mindenekelőtt az a szempont, hogy melyik színház ér rá, melyik vállalkozik tájékoztatóra, melyik az „idegenben” is játszható darab és nem utolsósorban, hogy mennyi az egy előadásra jutó költség. Ez utóbbinak ugyanis csak egy hányadát lehet a közönségre hárítani a jegyárban.

Mindezzel együtt is a József Attila Művelődési Központ színpadán az elmúlt évtizedben a mai magyar színházművészet színe-java, számos nagy egyénisége megfordult. A már eddig említetteken kívül többször is szerepelt itt Balázs Péter, Bács Ferenc, Bajor Imre, Bencze Ilona, Bodrogi Gyula, Csala Zsuzsa, Csákányi Eszter, Cseke Péter, Egri Kati, Eperjes Károly, Galla Miklós, Gálfi László, Gáspár Sándor, Harsányi Gábor, Hernádi Judit, Koncz Gábor, Kállay Ilona, Lóte Attila, Margittai Ági, Moór Mariann, Mikó István, Nemcsák Károly, Nyertes Zsuzsa, Olsavszky Éva, Pécsi Ildikó, Piros Ildikó, Reviczky Gábor, Schütz Ila, Straub Dezső, Székelyi József, Tahi-Tóth László, Timár Éva, Torday Teri, Voith Ági, rendezett például

Babarczy László, Gali László, Hegedűs D. Géza, Koltai Róbert, Makk Károly, Szilágyi Tibor, Udvaros Béla, Taub János. Igazán tekintélyes lista, pedig közel sem teljes, s elnézést kell kérni azoktól, akik nevét színészként vagy rendezőként felsorolásszerűen sem említettük. Az is találkozhattott tehát „élőben” (különösen, hogy több éven át a Balassi Bálint Könyvtár pódiumműsorai, a Holló Színház úgynevezett klubestjei keretében is megtehetette) élvonalbeli színészekkel, aki soha máshol nem látott színházi előadást, s ha szeretne sem tudna – főként egzisztenciális okok miatt – a fővárosba utazni valamit, vagy valakit megnézni.

Nem kis dolog tehát ez a helyben teremtetett lehetőség, s látszatra egyértelműen zárja le az újra és újra felvetődő kérdést: kell-e színház a salgótarjáni közönségnek?

Pedig, ha csak a bérletesek számát, a sorozatos félházakat vesszük alapul, akkor – érzelmeim, meggyőződéseim ellenére – azt vagyok kénytelen kimondani, hogy nincs szükségük a salgótarjániaknak rendszeres színházi előadásokra. Pontosabban nem kell számukra egy ilyen „vegyes” kínálatú, elmélyült gondolkodásra is készítő program, amely komoly művészi értékeket, „katartikus” élményeket is hordoz. Kell viszont a vidámkodás, de az is inkább akkor, ha jól ismert színészek, mondhatni sztárok játsszák a főszerepet. Mert akkor nem a darabra, nem a színházi teljesítményre kíváncsiak a nézők közül sokan, hanem a tévéből, filmből, rádióból, különböző kabaréműsorokból ismert humoristának számító személyiségekre. (Természetesen azonnal más képet mutatnának az érdeklődési mutatók is, ha lenne a városban két-háromszáz fős, színházi előadásokra alkalmas kamaraterem, ahová könnyű lenne telt házas rendezvényeket szervezni, egy bohózat, vagy egy kabaré jobban is illik olyan nagyságrendbe, nem beszélve a színészekről, akik nyilván még nagyobb kedvvel játszanának zsúfolt, mint foghíjas nézőtér előtt.)

Végül is az embereknek szuverén joguk, hogy mit szeretnek, kedvelik-e a színházat – mint a művészeti ágak egyikét – mivel töltik szabadidejüket, mire költik a pénzüket, de az mégiscsak furcsa, hogy az értelmiségnek a tehetősebb, márkás nyugati gépkocsikra is költeni tudó része sem jár színházba, a vállalkozók – akik közül nem kevesen ugyancsak diplomások – alig érdeklődnek a színház iránt. Nyilván nem azokról a kispénzüekről van szó, akiknek a szó szoros értelmében nem futja színházjegyre, hanem azokról, akik szellemi igénytelenségből, restségből, érdektelenségből és ki tudja még milyen okokból nem méltányolják azt a tényt, hogy itt helyben – nem kis szervezőmunka és ugyancsak nagy anyagi áldozatok árán – időnként kiváló társulatokat, remek előadásokat lehet látni. A potenciális közönség egy jó része sajnos rendkívül tájékozatlan, nem olvas helyi lapot, nem vesz kézbe műsorfüzetet, szórólapot, nem néz városi televíziót, nem pillant a plakátokra, s így nyilván nem is tudja, hogy mit veszít némelyik előadással, egy-egy ragyogó alakítás megtekintésének elmulasztásával. Hiába akarta a József Attila Művelődési Központ éveken át ifjúsági előadásokkal, a középiskolások részére hirdetett és tartott speciális tematikájú sorozatokkal mintegy „kinevelni” a színházbarátok utánpótlását. Vagy valahol másutt hasznosul e törekvés, vagy nem is volt igazán sikeres.

Szerencsére van egy néhány száz fős törzsközönség, amelyik kitart a színház mellett, nem is nagyon bánja, hogy nincs állandó társulat, hiszen akkor mindig – de legalábbis sokáig – ugyanazokat az arcokat kellene néznie, nem látná közvetlen közelről a tömegkommunikáció révén megismert kedvenceit, és azt vallja, hogy egy magára valamit is adó megyeszékhely, tekintettel polgáira, éppúgy nem lehet meg színházi program nélkül, mint ahogyan irodalmi, zenei, képzőművészeti kultúra nélkül sem, vagy éppen, – hogy ne csak kulturális példát mondjak – minőségi sport nélkül. Igaza van Baranyi Ferenc költőnek, akinek szép gondolata az értelmiség, a polgárság színházhoz való viszonyára is érvényes: „Kicsit szabadon idézve József Atti-

lát: ehetsz, ihatsz, ölelhetsz akkor is, ha nem engeded be a költészetet, vagy a művészetet az életedbe! De talán kulturáltabban eszel, talán igazabb ügyekre üríted a kupádat, ha iszol, emancipáltabban ölelsz és szebb álmokat álmodva alszol, ha a művészet, az irodalom is helyet kap az életedben, mert ez segít embernek maradni. Ma már sajnos nem arról van szó, hogy emberebbé lenni, hanem hogy embernek maradni, s ez válik most már egyre nehezebb feladattá.” (*Nógrád Megyei Hírlap, 1997. október 18.*)

A fentiek semmi mást, csupán ezt kívánták sugallni, hozzátéve, hogy eddig még a város vezetése is mindig hasonlóképpen gondolkodott, amikor a színházakat meghívó, vendégül látó intézmény költségvetéséről döntött. Ez persze nem jelenti azt, hogy éppen e téren ne vetődne fel a szponzori támogatás igénye, amelyet a József Attila Művelődési Központ „színházi páholy” akciója is igyekszik segíteni, egyelőre nem túl sok sikerrel. Pedig most már második éve csak hat előadásból áll egy évad: október végétől a tavasz elejéig tart mindössze, s főként a humor jegyében szerveződik. (S ehhez még „hozzáadódik” a második éve tartó Keddi kabaré című sorozat, amelyben ugyan közismert, népszerű személyiségek, mondhatni sztárok léptek, illetve lépnek fel: Antal Imre, Bach Szilvia, Heller Tamás, Koltai Róbert, Koós János, Maksa Zoltán, Mikó István, Nagy Bandó András stb., de természetszerűen a színháztermi program szórakoztató jellegét erősítik.)

Mindenesetre nagy kár lenne, ha az igazi színházi előadások csökkenő trendje folytatódna és sokat szegényednénk szellemileg, erkölcsileg egyaránt, ha netán megszűnne egy szép hagyomány: a három évtizede rendszeres színházi élet. A visszalépés helyett inkább azon kellene meditatlni, – lásd a sok vonatkozásban szintén nehéz sorsú Tatabánya példáját, ahol a rendszerváltást követően csináltak színházat –, hogy miként lehetne a gazdag tradíciókra építve legalább az első lépéseket megtenni egy „félprofi” majd „profi” színház irányába. Bár jelenleg irreális ez az álmodozás, talán a várossá válás századik évfordulójára megteremtődnek a feltételei a színházteremtésnek.

Egyelőre örüljünk annak a ténynek, hogy volt, van színházi élet Salgótarjánban, s mondhatjuk róla a magunkét – Kosztolányi Dezsővel szólva – azon a jogon, hogy nézők vagyunk, hogy színházba járunk s onnan élményekkel térünk haza, amelyeket megpróbálunk leírni (is).

Kaszinók, vendéglők, kocsmák A társasági élet színterei Salgótarjában 1900 – 1945

Balogh Zoltán

A kiegyezés után Salgótarjában az ipar és bányászat urbanizációs hatása nyomán a település képének, környezetének átalakulása mellett a lakosság életformájában is hosszan tartó változások indultak meg. A bevándorolt jórészt külföldi eredetű munkacső számára lakótelepeket, kolóniákat építettek, ellátásukra élelemtárakat, magazinokat állítottak fel munkaadóik.

Az életformaváltás egyes elemeit így a munkatevékenység és a divat átalakulását találóan jellemezte a századforduló táján a losonci sajtó egy salgótarjáni levelezője. „Kapa, kasza, fenőköszörű és gereblye helyét a csákány, kalapács és bányászmeccs foglalta el, a pitykés „lájbit” kiszorította a munkás zubbony.” Rámutat a levélíró arra is, hogy nemcsak a viselet változott, hanem kicserélődtek a lakosok is: „a mezítlábas százszorszép” rövid szoknyás, pántlikába font hajú „Nyiss kaput kapitány”-t játszó vidám, jó palóc lányokat cügos cipellős, tunikás, illedelmes hajadonok” váltották fel.⁽¹⁾

Dolgozatunkban azt vizsgáljuk, hogyan jelentkezett, miben nyilvánult meg az életmód változása a szórakozás területén. Írásunkban arra keressük a választ, hogy a salgótarjáni polgár, a gyárigazgatótól a kétkezi munkásig milyen társas szórakozási lehetőségeket teremtett magának, milyen lehetőségei adódtak a hétköznapi és a hétvégi ünnepi kikapcsolódásra. A társadalmi helyzet és környezet döntő szerepet játszik az egyén számára elérhető szórakozási formák körülhatárolásában. A sajátos magyarországi társadalmi fejlődés és a német (porosz) munkaszervezet, munkakultúra keveredése elkülönült, rétegzett, kevert ipari társadalmat hozott létre. (Egyik jellemző példája ennek, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. szervezete.)

A magyar társadalomban továbbélő feudális maradványok, hacsak a megszólítást vesszük figyelembe is, éles határt vontak a társadalom egyes rétegei közé. A köztük meglévő műveltségi különbségek tovább mélyítették e szakadékot. (Érettségi nélkül pl. reménytelen volt a tisztí kaszinói tagság.) Ipari munkásságunk társadalmi összetétele tovább fokozta a rétegek közötti szociális különbségeket. A munkásság elitje, a jól fizetett külföldi származású művelt szakmunkásság életszínvonala élesen elvált a mindennapi létfenntartásért küzdő tanulatlan, zömében paraszti származású segédmunkás – napszámos rétegtől.

A vagyoni és a műveltségi viszonyok különbségei természetesen megmutakoztak a szórakozás területén is, eltérő sajátságokkal ruházva fel az egyes társadalmi csoportok szabadidős szokásainak és formáinak rendszerét. Ennek megfelelően a tisztviselők tisztí, az altisztek és segédtisztek altisztí kaszinókba tömörültek. A szervezett munkásság klubhelyiségéül a munkásotthonok szolgáltak. A szakmunkásság olvasó- és társas egyletekben talált magának értelmes és hasznos kikapcsolódást, míg a bányamunkások és a segédmunkások leginkább a kocsmában mulatták az időt. A város köztisztviselői, nem vállalati középrétegei (iparosok, kereske-

dők) az ipartestületi otthonban és a nekik tetsző vendéglőkben kerestek megnyugvást a fojtogató napi gondok elől.

A kaszinók világa

Elsőként a vállalati tisztviselők társaséletének színtereit, a város társadalmi életének mintát nyújtó kaszinókat tekintjük át. Az önálló épülettel rendelkező, egyesületként működő társas-körök alapszabályaiban fontos helyet foglalnak el a tagok számára kellemes időtöltést biztosító tevékenységformák. A művelt társaskörhöz illő szórakozás elemeinek megismeréséhez egy századforduló körüli alkalmi couplet (kuplé) nyújt segítséget. A századvégi nagyváros szülöttje, az új műfaj megkomponálása is tulajdonképpen a szórakozás egyik fajtájának tekinthető. Esetünkben erre alkalmat Koháry János Inászó-bányatelepi tanító 25 éves pedagógusi munkásságának évfordulója nyújtott. Az inászó-i kaszinóban tartott ünnepségen elhangzott kuplé számba veszi a századforduló kaszinóinak jellemző szórakozási formáit.

„...Aki volt már tűzoltó és daláros
S mint muzsikust ismeri őt a város
Volt nevelő, diurnista és jáger
Ismeri ő, mi a kontra és a sláger.
Ferbli, tarokk, skat, huszonegy, preferánsz
Neki az mind seczko jedno, alles ánsz,
Kugliban is van ő neki virtusa,
S mindig győzött, bár nehéz volt a tusa.
Azonfelül karambolban oly erős
Véle játszni nem is mer már ismerős.”⁽²⁾

A még talán a művelt nemesi élet egyik attributumaként jellemezhető zenei képzettség mellett ugyanúgy megtaláljuk a kaszinók világához szorosan hozzátartozó, sőt elválaszthatatlan kellemes időtöltését, a kártyázást. A szenvedélyes kártyások minden este verték a blattot, de a kártyakompániák találkozóinak klasszikus időpontja a vasárnapi délutánok voltak. A dohány- és pipafüstbe burkolózott kártyaasztaloknál ülő idősebb nemzedék főként tarokkot játszott, esetleg kalábert. A fiatalabbak egy kis hazardírozástól sem riadva vissza ferblit, huszonegyet osztottak.

A társasági élet eme nemesi múltban gyökerezett hagyományain túl feltűnnek a polgári világ szórakozási szokásai. A XIX. század 2. felének külföldi, főleg németajkú tisztviselői magukkal hozták és meghonosították az osztrák és német városok, falvak jellegzetes játékát, a kuglizást. A szórakozásként űzött kuglizás társasági összetartó erejét felismerve a lanyhuló kaszinói élet felélénkítésére szervezett kuglidélutánokat az acélgyári tisztviselők számára igazgatójuk, Fabini Henrik az 1930-as évek elején. A Kaszinó klubhelyiségében csüörtökönként rendezett házi versenybe nemcsak a mozgékonyabb fiatal, hanem az idősebb tisztviselő generáció is bekapcsolódott. Az igazgató által kezdeményezett könnyed kikapcsolódás egyben a baráti összejövetelek felújítását, a kollegalitás elmélyülését tűzte ki célul.

Amíg a társaságok a kuglibábu ledöntése felett érzett sikernek májustól szeptemberig örülhettek, a hosszú téli estéken a kaszinói élet egy másik nélkülözhetetlen tartozéka, a biliárd vette át a kuglizás szerepét. A különböző játékok közben, amelyeknek színteréül a kaszinók tekepályái, játéktérmei, vagy játékszobái szolgáltak, egyben a vélemények kicserélésére is lehetőség nyílt. S hogy a mindennapi munkahelyi és egyéb, a férfiak között dívó témán (pl. a nők)

túl a világ dolgait is megvitathassák, erről a játéktérmekekben, tekepályákon elhelyezett újságok gondoskodtak. A kaszinótagok kényelmének szolgálatában éppen olyan fontos szerepet töltöttek be az e helyek berendezéséhez szorosan hozzátartozó újságtartók, mint a játék állását jelző jegyzőtablák. Mint ahogyan az igazi tekepályák sem működtek fedett sörkimerő helyiség nélkül, egyes helyeken pedig a játékba belefeledkező vendégek kényelmét pincérek is szolgálták.

Az említett játékformákat nem kedvelő, vagy éppen biliárdasztalra váró tagság különféle társasjátékokban találhatta a neki megfelelő szórakozást. A kaszinókban is mind nagyobb teret hódító sakkjáték mellé a játékipar újdonságai is felkerültek a kaszinói játékok étlapjára (pl. a lóversenyjáték, dominó).⁽³⁾

A kaszinókhoz jelesül az Acélgári Tiszti Kaszinóhoz kapcsolódnak a XX. század új versenyszerű és tömegszórakoztató mozzalmának, a sporttevékenységnek a kezdetei. A kaszinó új és érdekes dolgokra fogékony fiatal tisztviselői sem akartak kimaradni a fővárosban mind nagyobb teret hódító testedzésből. Az indulást nagy mértékben segítette az 1890-es évek elején a gyár vezetése által biztosított, jól felszerelt önálló, tágas tornaterem. A kellemes időöltésnek mutatózó új szórakozási forma a test tagjainak felfrissítése, edzése által egyben hasznos kapcsolódásnak is bizonyult. Ki-ki felmérhette erőnléti állapotát, hány saslengésig, húzódkodásig jut el a korláton, illetve a nyújtón. A bátrabbak a lóval próbálkoztak, a legerősebbek a keresztfüggést gyakorolhatták, hogy a legközelebbi, a tornát népszerűsítő bemutatón minél tökéletesebben mutassák be a gyakorlatot. A nyeszlettebbje súlyzókkal erősíthetett, hogy legalább a korláton vagy a nyújtón meg tudja tartani magát. A tornával párhuzamosan erősödött meg a vívás igénye, ennek eredménye lett a századforduló táján a kaszinói Salgótarjáni Vívó- és Tornaeget megalakulása. A Wabrosch Béla körül tömörülő sportoló tisztviselők egy maroknyi csoportjának támadt az az ötlete, hogy egy football játék társaságot teremtsenek. Nevükhöz fűződik a kaszinói kereteket kinövő első sportegyesület, a nagy múltú Salgótarjáni Sport Egyesület létrehívása.

Kellemes és hasznos időöltésnek bizonyult az új testedző tevékenységek között a tenisz, amely bekapcsolta a hölgyeket is a kedvtelésből űzött testedzésbe. A teniszpályák gyakori vendégeivé váltak a tisztviselők leányai, feleségei. A nem éppen olcsó fehér sport nem is nagyon indulhatott máshonnan, mint a tisztviselői elitkörökből. A divatos korabeli öltözet, a teniszűtő, a labdák nem kevés kiadásba kerültek. Az úttörő munkát e sportág elindításában is az Acélgári Tiszti Kaszinó végezte, amely a gyári vezetés hathatós támogatása mellett 1906-ban nyitotta meg két játéktérrel bíró teniszpályáját a kaszinói tekepálya fölött. Az első világháború után a baglyasaljai tiszti kaszinó épített teniszpályát, városi népszerűségét pedig az 1930-as évek elején alakított Salgótarjáni Tenisz Egyesület jelzi.⁽⁴⁾

A sportterek, futballpályák téli alakítása révén lehetőség adódott a családi szórakozásként űzött korcsolyázásra, amelyből az ifjúság mellett főleg a hölgyek vették ki részüket. A teniszezés és korcsolyázás mellett főleg a hölgyek vették ki részüket. A teniszezés és korcsolyázás mellett a hölgyek elsősorban a társasági élet fő alkalmainak számító bálók és táncmulatságok alkalmával vehették birtokba a kaszinót. A férfiak szentélyének legféltettebb helyiségeit, a játéktérmet vagy a kártyaszobát legfeljebb a biliárdozó, sakkozó serdülő fiúgyermekek használhatták. A baglyasaljai kaszinó 1907. évi leltárában feltűnő Képes Családi Játék mindenesetre azt tanúsítja, hogy a leánygyermekeknek szánták ezt a társadalmi szerepek elsajátítását célzó társasjátékot. Az úri hölgyek társadalmi szerepéről vallott korabeli felfogás szerint, a fenti alkalmak kivételével nem illett a férfiu társasági élet színtereit felkeresni, vagy pl. ott biliárdozni. Számukra az illetan leginkább az otthon ülést, a cselédek felügyeletét, a gyermeknevelés

irányítását írta elő. Talán éppen ebből a szerepből való kitörés hívta létre a jótékonykodást, természetesen az alapvető emberbaráti szeretet mellett. Így nem véletlen, hogy a tisztviselő felelőségeket ott találjuk a jótékony célú és karitatív egyetek (MANSZ, Szt. Erzsébet Nőegylet) programjainak szervezői között. (pl. karácsonyi vásár.) A mulatságokon kívül nekik a kikapcsolódást a baráti viszonyban álló családokkal közösen rendezett jourok, piknikek jelentették.

Jelentős változást hozott, a kaszinó használói körének bővülését jelentette a városi kaszinónak az 1920-as évek végén bevezetett újítása. Eszerint előbb minden csütörtökön, később kedden a kaszinótagok hölgy hozzátartozói is bebocsátást nyertek a kaszinó összes helyiségeibe, szabadon használhatták annak termeit.⁽⁵⁾

A kaszinói társasági élet fényes ünnepségeinek számítottak az évente rendezett farsangi jelmezbálok és elmaradhatatlanok voltak az óévűcsúztató estélyek. A jótékony célú farsangi bálok bevételét legtöbbször a keresztény felekezeti egyházak és iskolák javára fordították. Mindemellett önálló rendezvényeket tartottak, amelyek jövedelme a szegényebb sorsú gyermekek felruházását szolgálta. A farsangi bálok és szilveszteri táncmulatságok általában hangversennyel, de legalábbis zeneesttel, ritkábban a kaszinótagok által előadott műkedvelői előadással voltak összekötve. Egy-egy híresebb vendégművész fellépésén kívül a bányatársulati vagy az acélgyári zenekar komoly zenei hangversenye vezette be a bálokat és többnyire a táncmulatságok alatt is az általuk játszott báli zene hangjaira vagy hivatásos cigányzenészek muzsikájára rophatták a táncot a jelenlévők. Lelkes fogadtatásra találtak egyúttal a közönség körében a zenekedvelő kaszinótagokból verbuválódott vonósnégyesek, kiségyüttesek produkciói is. A tradicionális báli táncrendet (csárdás, valcer, polka, négyes), csak a világháború éveiben Európába behozott észak- és latin-amerikai táncok (tangó, onestep, foxtrott, shimmy) forgatták fel. A korábban a nemzeti táncok tanítását végző táncanfolyamok is a fiatalság szórakozási igényeinek megfelelő új táncstílusokra helyezték a hangsúlyt. Az új táncokkal együtt, új zenei stílus a dzsessz is meghonosodott Salgótarjánban. Dzsessz-zenekarok alakultak, amelyek közül a városszerte ismert acélgyári Szürke Fiúk voltak a leghíresebbek. A kaszinói bálokon a régi és az új megfért egymással. A bálok közönségeihez illően az 1930-as évek közepétől már ők is zenéltek, felváltva valamelyik híres cigányprímás zenekarával.⁽⁶⁾

A kaszinói társasági élet szoros, elválaszthatatlan részét alkották a társas vacsorák és a kaszinótagok által közösen rendezett majálisok és piknikek. Az újabb idegen eredetű zsúrok, piknikek mellett azonban továbbra is kiváló evési-ivási alkalmak maradtak a hagyományos disznótoros vacsorák, melyeket az Acélgyári Tiszti Kaszinó házi vonós zenekara, a malacbanda muzsikája fűszerezett, de ők húzták a talpalávalót a nyári estélyeken is. A hurka, kolbász és egyéb finomságok mellé a gyenge gyomrúaknak csuszát kínáltak. A nyári estélyeken is volt csusza, de népszerűbb volt a karmonádli, a sertéskarajból készített húsétel. A kaszinótagok a XX. század elejétől egyre gyakrabban keresték fel a környék történelmi emlékeit vagy éppen 1910. május 22-én a Halley üstökös távcsővel való megtekintésére vonultak ki Salgóbányára. Felejtethetetlen élményt nyújtottak a nyáriideji közös zsványpecsenye-sütések egy-egy salgói kirándulás alkalmával. Az efféle gasztronómiai kalandot nem vetették meg a bányai tisztviselők sem. Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület salgótarjáni csoportja egy-egy kihelyezett, Salgóbányán vagy a Gyurtyánosban tartott ülésének elválaszthatatlan részét képezte a zsványpecsenye-sütés, amire aztán igazán csúszott a jó hideg sör. A mulatságok társas vacsorái alkalmával összeállított hidegtálból álló menü, az ún. buffet az 1920-as évekig tartotta magát. Ekkor a tisztviselőket is erősen sújtó infláció és a vele járó drágaság felszámolta a családok efféle estebédeit. Az új pénz és a gazdasági válság cnyhülése ismét lehetővé tette a régi hagyomány felújítását, de a társas vacsorákat most már elsősorban szilveszter esténként rendezték.

A hidegtálak is visszakerültek az étlapra, de eddigi uralmukat meg kellett osztani a finomnál finomabb meleg ételekkel. Az Acélgyári Tiszti Kaszinóban 1939-ben pl. a következő menüt szolgálták fel 1,80 pengőért: Vesepecsenye vadasan, körítéssel, kenyérrel, almás és túrós rétes-sel. A menü összeállításával elégedetlen vendégek a főételt malacsültre cserélhették. A nagy-evők a bárhelyiség szendvicsével vigasztalódhattak. Aperitifként nemzetiszín szalaggal átkötött Kecskeméti fűtűlős barack, Szatmári szilva, konyak, a hölgyeknek likőr álltak rendelkezésre. A malacsültre jól esett a keményhabú Dreher dupla márciusi sör. A borkedvelők tokaji és verpeléti fehér borok, valamint Egri Bikavér és Soproni Kékfrankos között válogathattak. Az új évet Törley pezsgővel köszöntötték.⁽⁷⁾

Miután áttekintettük a tisztviselői kaszinók társasági életének és szórakozásának egyes elemeit, megállapíthatjuk, hogy a XIX. század végétől alapjában véve az Acélgyári Tiszti Kaszinó és a Baglyasaljai Bányatiszti Kaszinó keretében folyt szervezett és többé-kevésbé rendszeres kaszinói élet és a városi értelmiség összefogását felvállaló Városi Kaszinó tevékenysége emelhető ki. A bányatársulati kaszinót használó bányai tisztviselők bár azonos jellegű tevékenységet folytattak, ezt nem egyesületi keretek között végezték. A többi kisebb bányai és gyári kaszinókban (inászói, üveggyári, gépgyári) a tisztviselői elit csekély létszáma miatt sem alakulhatott ki különálló tartalmas kaszinói élet. A várossá válásig vállalatonként külön kaszinói élet volt jellemző. Az elkülönülésben az Acélgyári Tiszti Kaszinó járt élen, féltve őrizve bizalmas és családi jellegét: 1920-ban 72 tagja volt. A várossá válás után újabb tisztviselő rétegek előtt is megnyílt az Acélgyári Tiszti Kaszinó (1923-ban már 101 tagja volt.)

A város felé való nyitottság eredménye a különböző foglalkozású értelmiségiek városi kaszinóban tömörülése is. Ez egyben politikai kaszinóként is működött, ahol a város sorsáról döntöttek. Végezetül hangsúlyoznunk kell a kaszinók mintaadó szerepét, hiszen az olvasókörök és társas egyletek e mintára szerveződtek. Különösen az Acélgyári Tiszti Kaszinó szerepe fontos: úttörő volt a polgári és nagyvárosi szórakozási formák (kugli, testedzés, kabaré) meghonosításában és elterjesztésében, de hamarosan a többi kaszinóban is megjelentek e tevékenységformák.

Társasélet a munkások körében

A tisztviselőkhöz hasonlóan a szénbányák és gyárak termelésének irányításában kulcsszerepet játszó jórészt külföldi eredetű, művelt szórakozáshoz szokott szakmunkásság sem nagyon lehetett elégedett a Salgótarjánban talált szórakozási lehetőségekkel. Pedig éppen őket vették célba, jó jövedelmezésük révén, a XIX. század végén sorra nyitó kávéházak és bordélyházak. A századfordulón több mint húszat számláló salgótarjáni kocsmák nem igen adtak nagyon lehetőséget még a békés iddogálásra, beszélgetésre sem. A nyugati minta szerint szövetöltönyt és kalapot viselő mesterek, iparosok, felvigyázók könnyen válhattak célpontjává a szórakozást egyedül a lerészegedésben megtaláló soknemzetiségű bányamunkások, segédmunkások támadásának. A szakmunkásság társasági élete ezért elsősorban a vállalati kávéházakban zajlott. A műveltebb szórakozás igénye hívta létre az olvasó- és társasegyleteket, hogy a munkásoknak legyen hol pihenniük, művelődniük, szórakozniuk. A mintát a szórakozásban is a tisztviselői kaszinók nyújtották, az olvasóegyletek tehát törekedtek arra, hogy helyiségeikben megtalálható legyenek azok a szórakozási lehetőségek, amelyeket a tisztviselői kaszinók biztosítottak. A helyiséggondok megoldódása után hozzá lehetett látni az egyleti helyiségek felszereléséhez. Az 1920-as évek elejére a legtöbb egyesületben olvasó és játéktér, könyvtár várta a kikapcsolódást kereső tagokat. Nem vesztett népszerűségéből a munkások kedvelt szórakozási formájává vált kuglizás sem. (A május végi- jú-

nus eleji kuglizónytások valóságos ünnepi alkalomnak számítottak a munkások körében.) A napi kemény munka után jólesett pihenésképpen egy kicsit játszani, levezetni a felgyülemlett feszültséget. A játszmák tétje általában a vesztes által fizetendő kör volt. Korszó sörök, fröccsök érkeztek, ahogy éppen egy-egy csapat nyert vagy veszített. Az innivalóról a kuglipályák mellett felépített kimérő helyiségek gondoskodtak, ezek híján a kintinból hozattak italt. A csaposnak azonban e pénz vagy tárgyi nyereménydíjas kugliver- senyeken akadt leginkább dolga. Egymás után ürültek a Dreher söröshordók, hogy a verseny hevétől kiszáradt küzdőfelek ebből merítsenek erőt a végső győzelemhez.⁽⁸⁾

A zenekar, a dalárda, a műkedvelő színjátszó csoport, a testedzés fontos szerepet kaptak az olvasóegyletekbe és olvasókörokbe tömörült szakmunkásság szórakozásában. Alapításuk célját teljességgel fogalmazza meg a Salgótarjáni Palackgyári Munkások Társas Egylete alapszabálya, 1906-ban. Eszerint minden tevékenységük arra irányul, hogy a felsorolt szórakozások keretén belül a társas életet és az összetartozást előmozdítsák. A társas együttlét szervezését és az összetartozás elmélyítését mindenekelőtt a munkásság igen heterogén nemzetiségi összetétele indokolta. Valószínű, hogy a munkásság nemzetiségi sokszínűsége is nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a bányász és acélgyár, valamint salgóbányai telepe kivételével nem működtek zenekarok, dalárdák. Ebben különleges színtestet képviselt a palackgyár, ahol német és magyar dalkör egymás mellett működött. Ezek, valamint a műkedvelő színjátszó csoportok tömegesebb alakulása az 1920-1930-as években lesz jellemző. Elsősorban a dalárdáknál jelenthetett nem csekély gondot a német, szlovák, vend, lengyel nyelvzavarban a közös nyelv megtalálása. A dalárdák megszervezése tehát az elmagyarosodott második és harmadik nemzedékre maradt. Nekik jutott a műkedvelő csoportok felkarolása is, vagy színjátszóként vagy az előadások közönségeként. Ők jöttek számításba mint a sportegyesületek aktív és pártoló tagjai és ők szurkoltak a versenyen a hazai csapatért.

A dalárdák, zenekarok ünnepek alkalmával történő fellépéseiken túl, amelyekben a dalkörök gyakran a templomi kórus szerepét is betöltötték, (pl. húsvéti passió éneklése) vasárnaponként, tagtársaikat, munkatársaikat szórakoztatták hangversenyeikkel, dalestjeikkel. A zenekarok amellet, hogy saját maguk szórakoztatására alakultak a hangszerrel és zenei érzékkel megáldott munkásokból, a színjátszó csoportok számára is igen nagy hasznot hajtottak, hiszen a népszínművek, operettek, kabaréestek, boházatok savát-borsát adó betétdalok zenei kíséret nélkül elég színtelenek lettek volna. A bányatársulati és az acélgyári zenekart katonazenészekből toborozták. A kor új zenei stílusával lépést tartva az 1930-as években szalonzenekarok alkultak, tovább színesítve ezáltal a műkedvelők zenés színdarabjai repertoárját. Mint ahogy elsőrendű szerepet játszottak a zenekarok a táncmultságok, bálók alkalmával. A legnagyobb városi bál multságokra így az Acélgyári Olvasóegylet Calico báljára és az Üveggyári Olvasókök által rendezett üvegesek báljára célszerű volt időben gondoskodni a belépőről. Emellett a többi kolóniai olvasókök táncmultságai is igen népszerűek voltak a lakosság körében. Nem utolsósorban, mint a kedvelt szórakozási lehetőségeken kívül ezek a multságok, valamint a táncanfolyamok szolgálták a fiatalok ismerkedési alkalmainak. A táncanfolyamokon az ifjúság már gramofonzenére sajátíthatta el az új társastáncok lépéseit.⁽⁹⁾

A szervezett salgótarjáni munkásságot a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Országos Szövetségének 1903-ban alakult és többször betöltött helyi csoportja képviselte, mert a bányamunkásoknak csak 1918-ban engedélyezték szakszervezetük létrehozását. A vasasok egyleti helyiségei különböző vendéglőkben voltak, így a XX. század első évtizedeiben szórakozásuk a szaklap olvasásában, a hírek megbeszélésében és a néha napján rendezett táncmultságban merült ki. Társas összejöveteleivel a közhasznú felolvasással elérte az egyesület, hogy a neme-

sebb szórakozás híján a szabad idejét csapszékben töltő munkásságnak sikerült más alternatívát felmutatnia, mint naphosszat a kocsmában ülni, részegre innia magát. A nemesebb szórakozások lehetősége az 1920-as években a szakszervezeti és a bányamunkásotthonok létesítésével teremtdőtt meg.

Szívesen töltötték a munkások szabadidejüket az otthonok könyvtáraiban, a szak-, napi- és képeslapok olvasásával, esténként egy-egy biliárdparti közben vitatva meg a politika kérdéseit. A társas játékok között egyre inkább teret nyert a sakk, mind többen edzettek a nagy megmérettetésre. 1928-ban Michlő Józseffel, a neves fővárosi munkás sakkozóval 17 sakkozó játszott szimultánt a Munkásotthonban. A nemes szórakozások biztosításán kívül az otthonok érdekképviselői szerepet is elláttak és egyben a munkások műveltségét emelni szándékozó tudományos ismeretterjesztő tanfolyamok, előadások és társadalmi viták fórumává léptek elő. A munkásotthonokban hét végén is zajlott az élet, a szombat és vasárnap délutánok voltak a kulturestek, mulatságok ideális időpontjai.⁽¹⁰⁾

Az olvasókörök, -egyletek, munkásotthonok élen jártak a kor technikai vívmányai által terjesztett kultúra közvetítésében, elterjesztésében. A városban már a XX. század elejétől nagy népszerűségnek örvendő mozi az 1920-as évek közepétől bevonult az egyesületek szórakoztatási eszköztárába és egyben azok fő jövedelmi forrásává lépett elő. A hangosfilm elterjedése egyre több embert ültetett a vetítővásznak elé, hogy a nagyerejű mozihős, Tarzan kalandjait végig izgulhassa vagy Erol Flynn-nek drukkolhasson a kalózok elleni csatában. Különösen a bányatelepek közönségének szórakozási lehetőségei bővültek a mozi által. A zagyvapálfalvai kaszinó 500 fős színháztermében hetenként háromszor rendezett filmelőadásokra a bányatársulat külön villamosjáratokat indított, amelyek Kotyháza-telepről, Etesről, Baglyasaljáról, s gyakran még Salgótarjánból is díjtalanul szállították a moziba és vissza a közönséget. Az 1920-as évek második felétől pedig felzárkózott a mozi mellé a szórakoztatásban a XX. század egyik nagy találmánya, a rádió. Az új tömegkommunikációs eszköz vonzereje gyakoribb látogatásra ösztönözte az olvasóköri tagokat.

Az 1930-as években a korszak nagy népművelési és munkásnevelési programjai keretében alakult kultúrházak még tovább bővítették a munkások szórakozási lehetőségeit. Mozifelszereléssel, zongorával, világvevő Philips rádióval, több férőhelyes színpadokkal, klubszobával álltak a kulturális fejlődés és szórakozás szolgálatára. Az 1930-as évek második felétől bevezetett nyolc órás munkaidő pedig lehetővé is tette, hogy minden nap felkeressék az intézményeket. A hírlapokból kiolvasható információkat megtoldhatták a rádió legfrissebb híreivel. Szájtátva hallgatták a zenei közvetítéseket a rádióban, a cigányzenét, magyar nótát. A nótaszerető, nótás kedvű tagok repertoárjába hamarosan a rádióból hallott dallamok is felkerültek. Lélegzetüket visszatartva kísérték figyelemmel a sportközvetítéseket, különösen a magyar labdarúgó válogatott akkori szereplését.⁽¹¹⁾

Szórakozás a vendéglőkben

A Salgótarjánt ért urbanizációs hatások nyomán a századfordulóra a település polgárainak a szórakozással szemben támasztott társadalmi igényei megnövekedtek. Egyrészt a lakosság anyagi feltételeinek, iskolázottsági szintjének javulásával bővült az igényesebben szórakozni vágyók köre. Másrészt a szabadidő megnövekedése a vasárnap munkaszüneti nappá nyilvánítása által a szórakozás változatosabb formáit igényelte. A polgári és főleg a kispolgári rétegek szélesedésére következtethetünk a vendéglátás mennyiségi és minőségi bővüléséből. E rétegek etke-

zési és társas szórakozási igényei újabb vendéglők és kávéházak, cukrászda létesítéséhez vezettek. Előtérbe kerültek a hangulatos, családi kisvendéglők, ahol a család nyugodt légkörben költötte el vasárnapi ebédjét. Kialakulhatott a vasárnapi vendéglőbe járás szokása, hogy a háziasszony mentesüljön a főzés gondjai alól. Ünnepek alkalmával pedig az otthon sült tésztát cukrász-süteményekkel egészíthették ki. A cukrászda és a fent említett családi kisvendéglők lehetőséget adtak a családok fiú- és leánytagjai megismerkedésére is, és főleg a cukrászdák találkahelyként is funkcionáltak. Igen népszerűek voltak emellett a kuglipályákkal felszerelt kerthelyiségek, amelyek egyben a nyári multságok legkedveltebb színterei is voltak. Legtöbbször a Fő utcán lévő Wehovszky-kertet keresték fel, ahol naponta kugliversenyeket rendeztek és frissen csapolt sörök kedvelőinek az akkor divatos müncheni Paulaner sörrel szolgáltak, aki megéhezett, zónapörköltöt vehetett magához. Esténként pedig katonazenekar vagy cigányzene mellett rophatták a táncot a fiatalok. Újdonsága révén volt népszerű a Dreher sörház, amelyet 1906-ban nyitottak a Korona szálloda egyik helyiségében. A csapolt kőbányai sör poharanként 16 krajcárba került, egy korsóért 24 krajcárt kértek. A sörház gazdag ital kínálatában és áraiban is az elegáns szállodák követelményeinek igyekezett megfelelni. Palackozott borok, magyar és francia pezsgők várták a zsebüket nem kímélőket. A nem éppen szerény italárak, a zajos mulatozások, a vendégeket a minél nagyobb fogyasztásra csábító kasszírnők sokakat elriaszthattak azonban a betéréstől.

Polgári igényre válaszolva nyitottak ki az első kávéházak még az 1880-as években, de még nem igen tudtak meggyökeresedni, a helyi sajtó megteremtésével próbálkozó vállalkozásokhoz hasonlóan. A kocsmánál és vendéglőnél urbanizáltabb környezetben szórakozni kívánó salgótarjáni polgár a századfordulótól már válogathatott is a kávéházakban. Az időszakot – az országos tendenciához hasonlóan – a kávéház-nyitási láz jellemezte. A salgótarjáni vendéglátás virágkora idején elsősorban a szállodák létesítettek kávéházat, de alakult 2-3 önálló kávéház is. A fogyasztás polgáriasabb típusához kötött kávéház a szórakozás gazdag lehetőségeit kínálta és megfelelő környezetet biztosított a társasági élet konkrét célú összejöveteleinek is. A salgótarjáni polgár, legyen az szakmunkás, hivatalnok vagy tanító, főleg ha nőtlen volt, szívesen kereste fel a kávéházat. Örömmel szabadult ki szűk lakásából, hogy magányát egy kicsit a kávéház mozgalmasságával feloldja. Mert ott a nyitvatartás ideje alatt mindig sikerült társaságra lelnie. Miután a helyi és az országos sajtóból értesült a vármegye, az ország és a világ legfrissebb dolgairól, beszálhatott a biliárd- vagy kártyapartiba. Ha pedig a játék hevében megszomjazott, palackozott kőbányai sört iszogathatott vagy csapoltat hozatott a pincérrel a vendéglőből. A játéktársak és a társaság megválasztásánál is érdemes volt odafigyelni, mert a biliárdban és a kártyában is akadtak vámszedők, akik a vendégek kifosztására specializáltak magukat. Legalább ennyire veszélyesek és gátlástalanok voltak a potyázók, akik pénzt szimatolva pióciaként tapadtak rá az elegánsabb öltözetben lévő áldozataikra. Nemegyszer az egyébként is borsos árak mellett – a fogyasztás serkentésére szerződöttet cigányzenekarral és a kasszírnővel összejátszva könnyítették a lépre csalt vendég zsebein.

A legnagyobb forgalmat a Korona (később Hungária), Pannonia és a Vadász szállodák kávéházai bonyolították. A főtéri állomás felépültéig (1913) nem kis számmal keresték fel főként az utazók az akkor még egyetlen vasúti állomás mellett fekvő Badacsony szálloda kávéházát. A század eleji Salgótarjáni kávéházi életéről azonban nem túl hízelgő képet festett a helyi sajtó. „A mi kávéházaink legtöbbje olyan tanya, mely rejtett zuggal szolgál a törvénybe, tisztességbe ütköző különböző cselekmények elkövetésére... Ezek között a legerősebb a hazárdjáték. Nem új dolog rég ismert körjelensége ez kávéházainknak.” Az egyik kávéházban pld. egy kisiparosokból, ügyvédek, kiskereskedőkből álló társaság több száz, egyikük pedig 1400 koronát vesztett a makaó nevű játékon. Mint később a Korona kávéház tulajdonosának tiltakozó nyilatko-

zatából kiderült, az eset a Pannonia nevű kávéházban történt. Kellett is vigyázni a Korona tisztes hírnevére, mert a legtöbb zűr – a sajtó rendőrségi jelentései szerint – ott volt. Általános lehetett azonban Salgótarjánban a kávéházak kártyabarlang szerepe, a legelitebb helyeken: a fent említett Pannoniában, de a Vadász szálloda kávéházában este, nem ritkán nappal is belépő egymás mellé rakott asztalokat talált, ahol „vesztettül csapkodták a kártyát”. Az itteni helyzetre is ráillett Benedek Elek megállapítása a fővárosi kávéházak erkölcsi metelyt terjesztő szerepéről, hogy a kávéházakat nem is a jövedelemből, hanem a kártyapénzből tartják fenn. A társasági élet fő alkalmainak számítottak a mulatságok, bálók és táncvigalmak, amelyeknek főleg a Vadász szálloda nagyterme adott helyet. Farsang idején, a báli szezonban egymás után rendezték báljaikat a különféle egyletek, társaságok, testületek. Nem szívesen szalasztották el az alkalmat főleg a hölgyek, hogy a legújabb divatnak megfelelő ruháikban pompázzanak a bálokon. Többnyire a jótékonykodó József Asztaltársaság vagy az Izraelita Nőegylet nyitotta a sort, de visszatérő rendezvény volt a rendőrbál és az ipartestület mulatságai is igen népszerűek voltak. A talpalávalót legtöbbször Bódi Rudi és zenekara húzta, aki emellett önálló zeneestét és hangversenyt is tartott zenekedvelőknek. Megfordult itt a losonci 25-ik gyalogezred zenekara, amely 1908 farsangján az ipartestület táncestélyéhez szolgáltatta a zenét. A Vadással ellentétben a Pannonia ekkoriban elég szűkkörű társaság programjait bonyolította le. Többnyire az ezres nagyságú izraelita lakosság tartotta itt különféle rendezvényeit, időnként pedig hitközségi esküvőket ültek. Néha napján a Kereskedelmi Alkalmazottak Szakegylete salgótarjáni csoportja rendezett egy-egy táncestet, vagy éppen a tagság érdekeit szolgáló intézkedésekről tartottak értekezletet, (pld. fél 9-es záróra), de azért jutott hely a Budapesti Nemzetközi Orfeum előadásának is 1909. júliusában. Feltevésünket, miszerint a Pannonia elsősorban a salgótarjáni izraeliták találkozó és szórakozó helye lehetett, megerősítik a korabeli sajtó híradásai. 1909. január 20-án az izraelita hitközség választó tagjai tartottak a Pannonia kávéházban értekezletet a közelgő tisztújításról.

A Vadászhoz hasonlóan, szintén felekezetre való tekintet nélkül, egyedül az üzletre koncentrálni fogadta vendégeit a Wehovszky-kert. Legfeljebb annyi volt a különbség, hogy a Wehovszky-kert rendezvényei a jó időtől függtek, tehát elsősorban nyári programokat, táncmulatságot, műkedvelői előadást rendeztek. Népszerű volt a Wehovszky-kert finom sörei, ízletes ételei, de elsősorban kuglipályája miatt. Szűkebb rétegek társasági életét szolgálta Ponyi István „Hazám” kávéháza és az ipartestületi „Otthon”. Előbbi – nevéből ítélve – Salgótarján hazafias érzelmű polgárainak találkozóhelye lehetett, utóbbi az iparosok közösségi életének egyik színtere volt. Főként székháza megépülte (1912), de méginkább a várossá válás után lett az iparos kereskedő polgárság társasági életének egyik központja.

Az ipari munkásság érdekvédelmi szervezete, a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Salgótarjáni Helyi Csoportja székhelye a Löwy vendéglő volt. Rendezvényeik nagy többsége azonban a csoport betiltásáig a Benedek-féle „Zöld Koszorú” vendéglőben zajlott.⁽¹²⁾

A várossá válás után néhány évig még a Vadász szálloda játszott meghatározó szerepet a város társaséletében. Fennállásáig továbbra is a Vadász nagyterme volt a színhelye a városba érkező színészek vándortársulatoknak, rövid ideig pedig a Városi Kaszinó tartotta itt rendezvényeit. A bérlő minden lehetséges eszközt bevetett a szálloda megmentésére. A köztisztviselőkre számítva elsősorban, akiknek a száma a várossá válás után nőtt meg jelentősen, előfizetéses étkezést biztosított. A vendégek becsalogatására amerikai rendszerű biliárdasztalokat szerzett be, és a reklám egyik legkézenfekvőbb megoldását választva versenyeket rendezett.

A Vadász szálloda mellett majd pedig 1927-es felszámolásával egyre feljebb tört a szomszédos Pannónia szálloda, kávéház és étterem. A korábban a salgótarjáni izraeliták találkozó- és szórakozóhelyeként számontartott Pannónia igényessége mellett nyitottabbá és modernebb szórakozási formák meghonosítójává vált. Tulajdonosa, Nagy József indította el a kertmozit a Pannónia kerthelyiségeiben, amelyben 1924. május 1-től szeptember 30-ig vetítettek filmet. A pesti módit követve kerthelyiségében ping-pong játékszertermet is berendezett, hogy az új sport gyakorlására lehetőséget nyújtson közönségének. A Pannónia adott helyet az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE) rendezvényeinek és annak kaszinóhelyiségéül is szolgált, később az SBTC otthona is lett. A Vadász kiválása után a vándor színírtársulatok előadásait is a Pannóniában tartották, amíg az Ipartestület színházterme el nem készült. A Pannóniában léptek fel először budapesti jazz-zenészek, hogy megkedveltessék az Újvilág divatos zenéjét. A modern táncok bemutatására két táncosnőt és egy táncost szerződtetett a tulajdonos.

Az 1920-as években újabb vállalkozások követeltek részt Salgótarján társasági életének szervezéséből. A két szálloda mellé – időrendi sorrendben – a Tátrakereszt söröző, a Városi Vigadó, az Omilyák vendéglő és a palackgyári kávéházak nyitottak fel. A Tátrakereszt sörözőt Minarek János nyitotta 1923-ban, aki üzletét fedett nyári kávéháznak is szánta egyben. Legkellemesebb családi szórakozóhelyként hirdette magát a „Tátra”-kert, ahol naponta meleg villásreggeli és hideg ételek voltak fogyaszthatók, amelyek mellé kitűnő sört csapoltak. Zenét 4 órától a közkedvelt „Rudas” cigány zenekar szolgáltattott. A hely kiválóan alkalmas volt nyári mulatságok rendezésére, így nem véletlen, hogy a helybeli nyomdászok és könyvkötők és az OMKE is ezt választotta táncmulatsága színhelyéül. A lakosság szórakozási lehetőségei között a táncmulatságon kívül elterjedt és kedvelt forma volt a táncdal egybekötött műkedvelői előadás. Az előadások és táncestek időpontjával leggyakrabban a farsangi ünnepkör egy vasárnapját jelölték ki, de húsvéti, pünkösdi, szüreti bálokat is rendeztek, a szilveszterest pedig szintén elmaradhatatlan alkalom volt. A vállalati, egyesületi színjátszók mellett, akik elsősorban szűkebb körökben léptek fel, igen fontos szerepet töltött be a fiatalság városi válás utáni társasági életének szervezésében a Forgáchi Műkedvelő Gárda. A Forgáchi Műkedvelő Gárda a Salgótarjáni Bányatelepi Torna Club (SBTC) Forgáchi Osztályának Műkedvelő Gárdája néven 1920-ban alakult meg. 1925 végén vették fel a Közkedvelt Színpad nevet, és választották a színpad helyéül Omilyák Károly Liget utcai vendéglőjét. Ezt megelőzően igen gyakran léptek fel a Városi Vigadóban és a palackgyári kávéház helyiségeiben. Előadásai között a legkedveltebbek a népszínművek és a kabaré előadások voltak. A népszínművek közül is falusi vígjátékokat mutattak be leggyakrabban, de felléptek operettel is és előadtak drámát és vígjátékokat is.

1925-1928 között épült fel az Újtelep, a „hivatalnokok városa” a Tarján patak régi medrének betöltésével nyert területen. Új emeletes közhivatalok és kertes családi villák épültek. Minden bizonnyal a hivatalnokok ellátása céljával nyitotta meg Külvásártéri vendéglőjét a Liget utcában Omilyák Károly. Az asztalos mesterből vendéglőssé lett Omilyák vendéglője rövid idő alatt a közönség legkedveltebb szórakozó és mulatóhelyévé vált. Az Omilyák vendéglő hírnevét a Forgáchi Műkedvelő Gárdából alakult Közkedvelt Színpad szereplői alapozták meg, akik itt találták meg a műkedvelői előadásaihoz legalkalmasabb helyiséget. Az 1925. november 15-i műkedvelői előadásra és táncestélyre szóló meghívó adja a közönség tudomására, „hogy az Omilyák Károly vendéglő műkedvelő helyiségét „Közkedvelt Színpad” elnevezéssel adjuk át a közönségnek.” Hogy valóban a város legnépszerűbb és közkedvelt színtere volt az Omilyák vendéglő, bizonyítja a műsorok és rendezők sokfélesége is. Fellépett itt többek között a Salgótarjáni Iparos Ifjúság Műkedvelő Gárdája, akik egyszer egy falusi énekes vígjátékot, másszor Csiky Gergely: A nagymama c. vígjátékát adták elő. Alkalmasnak találta a vendéglőt a salgótarjáni elemi és polgári iskola is, hogy tanulói részvételével műsoros estet rendezzen. A harang-

alap javára rendezett est a kor és az iskola szellemének megfelelően irredenta szavalatokkal, énekekkel, magyar táncokkal idézték fel a Trianon által elszakított magyar területek kultúráját. Megfelelt a vendéglő a salgótarjáni önkéntes tűzoltó testületnek is a testület segélyalapja javára rendezett táncmulatság céljaira. Nem talált kifogásoló okot a Salgótarjáni Keresztény Szocialista Vasas Dalkör Műkedvelő Gárdája sem, hogy ne ott tartsa zárkörű táncestélyét és műkedvelő előadását. Az Omilyák vendéglő egyben táncterem is volt, így nem volt véletlen, hogy ebben táncanfolyamot is tartottak, amelyen a legöregebb csárdástól a legújabb dzsáváig minden táncot oktattak. A háború alatt és után Amerikából betört és nálunk is divatba jött táncok, pld. a tangó lépéseinek elsajátítása hozzá tartozott a fiatalok akkori általános polgári műveltségéhez. A sport színeinek képviselőitében a Salgó Football Club rendezett szilveszterestélyt a vendéglőben 1927-ben. A vendéglő kerthelyiségében sportolásra nyílt lehetőség, ping-pongasztalok mellett trenírozhatta a vendég reflexeit. Az elméleti sport kedvelői a sakktáblákra függesztve szemeket kortyolhattak bele az Omilyák által kínált kitűnő verpeléti fajborokba. A gondtalanabb szórakozást keresők függő teke, tivoli löverseny, malom játékokkal üthették agyon az időt. A kerthelyiség árnya és állandóan friss csapolásúnak és jegesnek ígért söre adott enyhét a tikkasztó hőség elől betérőknek. A vendéglő ízletes harapnivalói pedig az ital utánpótlást gerjesztették.

Élénk társasági és műkedvelői élet zajlott már a háború előtt is az üvegyári kintinban, ahol elsősorban a Salgótarjáni Palackgyári Munkások Társas Egylete tartotta mulatságait, színjátszó társulata megalakulása után előadásait. A palackgyári kintin 1926-ban, a gyár újraindításának évében érdemelte ki a város egyik legnépszerűbb szórakozó- és mulatóhelye címet. A kintin népszerűségének növekedésében elvitathatatlan érdem illette a Közkedvelt Színpadot, akik az év minden jelesebb ünnepnapján felléptek itt. A Húsvét vasárnapján tartott locsolóbál pedig egyben a közkedvelt Színpad elődje, a Forgáchi Műkedvelő Gárda 6 éves fennállásának ünnepe is volt. Természetesen a látogatottság növekedése minden bizonnyal kapcsolatba hozható volt a kintin jó helyiségadottságaival, kiváló táncteremével nem utolsósorban pedig azzal, hogy minden vasárnap éjjel 2-ig tartott a tánc. A kintin vonzerejét csak fokozta, hogy frissen csapolt sörét poharanként 3500, korsónként 6000 koronáért mérték.⁽¹³⁾

Az 1930-as évek elejének nagy eseményét jelentette az ipartestület épületének bővítése. A színházat 2 nagy teremmel bővítették. Ezáltal modern színpaddal ellátott nagy színházteremhez jutott a város. Ezentúl itt léptek fel a városban vendégszereplő színtársulatok, itt rendezhették jótékony célú műsoraikat a helyi társadalmi egyesületek. Így a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ) helyi csoportja 1935-ben „Jó palócok” című jótékony célú irodalmi és művészeti estjét már az Ipartestület színháztermében tartotta. Az esten vidám palóc jelennet és palóc dalátíratokat adtak elő a szereplők. A résztvevőknek különleges élményben volt részükhöz, a híres kazári és lapujtői Bokréta csoportok fellépését láthatták. A MANSZ egyik fő propagálója volt a magyar ruhának. Felhívta tagjait, hogy a Hősök Napján tartandó ünnepségre lehetőleg magyar ruhában jelenjenek meg. A Salgótarjáni Nőegyletek helyi csoportjának tagjaként részt vett a Magyar Estek rendezésében. Egy 1936 őszen tartott Magyar Esten a magyar viselet történetét bemutató előadás mellett magyar ruhabemutatót is tartottak az iskolai, intézeti és estélyi ruhák XX. századi divatjából.

Az 1930-as évektől czzel a vendéglők szinte teljesen kiszorultak a műkedvelő társaságok és az egyesületek színházi életéből, megszűntek rendezvényeik színhelyének lenni. Egyedül a szállodák különtermei maradtak versenyben. Továbbra is a Pannonia adott helyet az újabb társadalmi szervezetek alakulásához. 1937 őszen az Országos Magyar Izraelita és Keresztény Egyesülés salgótarjáni csoportja mutatkozott be. Programjuk szerint „olyan irodalmi és közművelődési egyesülés” kívántak lenni, amely „minden politikai mozgalomtól távol tartja magát,

egyetlen úton akar haladni, közös országútján a magyar és zsidó irodalomnak, művészetnek." A közös együttműködés első programja a zsidók Chanukka estélyének megünneplése volt. A Pannonia kitartott további elképzelése mellett is, és továbbra is fővárosi szalonzenekarokat hívott a városba hétfévenként és nagyobb ünnepeken, amelyek nem ritkán felváltva zenéltek egy-egy helyi cigányzenekarral. Igyekezett a Pannonia hírességeket is megnyerni a salgótarjáni fellépésre. A Nemzeti szálloda adott otthont az SSE, a Pannonia az SBTC rendezvényeinek. A Nemzeti különtermében tartotta összejöveteleit a Balassa Bálint Asztaltársaság, a Pannoniáéban az OMKE tartotta hagyományosan rendezvényeit. A két szálloda fej-fej mellett hozta létre grill-nek nevezett éjszakai mulatóit az 1940-es évek végén. A Nemzeti azonban egzotikus mulatójával mégis lepipálta a Pannoniát. A mulatót Bock László bérlő budapesti minták alapján varázsoltatta keleties falszínnel, kínai tárgyú festményekkel és tárgyakkal és hangulatvilágítással bíró egzotikus légkört árasztó Sanghaj bárrá. A rövid életű bár kivívta Salgótarján fiataljainak tetszését, kedvelt szórakozó- és mulatóhely lett.⁽¹⁴⁾

Az 1920-as évek fellendülő társasági életét azonban nagyban beárnyékolta az, hogy az alkoholfogyasztás ijesztő méreteket öltött a városban. Erről a város tisztii főorvosa így tájékoztott jelentésében: „a városban és a városhoz tartozó telepeken évente elfogyasztottak 1 millió liter bort, 250 ezer liter sört és 5000 liter pálinkát, összesen mintegy 30 milliárd korona értékben.” Ebből a hatalmas összegből „... a város vízvezeték, csatornázás, utcarendezés, fásítás, személteltakarítás, kórház, járványkórház, tüdőbeteg gondozás, azaz a legszükségesebb közegészségügyi berendezések költségeit egyetlen év alatt fedezni lehetne!” Az alkoholizmus terjedéséhez nagymértékben hozzájárultak az italfogyasztás korlátlan lehetőségei. A fennálló törvények megengedték a fűszer-vegyeskereskedőknek, szatócsoknak, hogy égetett szeszes italokat helyben való fogyasztásra is árusíthatnak. Az egyéni bortermelőknek, szesz-nagykereskedőknek szintén engedélyezték a kimérést. 1935-ben pld. 71 italmérő helyen lehetett alkoholhoz jutni. A Magyar Szállodások, Vendéglősök és Korcsmárosok Országos Szövetsége helyi csoportjának időről időre visszatérő problémája volt az egyre szaporodó termelői bormérések, a vendéglői ételeket adó kávémérések, kifőzések és kereskedői üzletek italmérései elleni küzdelem. Az alkoholizmus elleni harc fontos állomása volt az 1927. évi ifjúságvédelmi törvény megalkotása. A törvény kimondta, hogy a 18. életévét be nem töltött ifjak számára nyilvános helyiségben vagy helyen (vendéglő, kávéház, szálloda, kimérés, kocsmák, automata büfé, üzlet, vásár, táncmulatság) szeszes italt kiszolgálni nem szabad, még akkor sem, ha felnőtt kísérettel vannak! Az ifjúsági alkoholizálásról szóló híreket megerősíti az életmódot és a kocsmák számának szaporodását okolva ezért, a salgótarjáni bányatársulati orvos 1927. évi betegforgalmi jelentése. Eszerint a kézművesek hétfői hatalmas beteglétszámát szinte a fiatalkorúak adják, „akik vásárnap és ünnepnap a szórakozást és alkoholizálást túlságba viszik, mert úgy Salgótarjánban, mint a falvakban a mulatozásra és kicsapongásra bő alkalom nyílik.”⁽¹⁵⁾

A műkedvelői előadások, egyesületi rendezvények helyszínének áthelyeződésével, amely a vendéglők forgalmának jelentékeny visszaesésével járt együtt, a vendéglők visszatértek tevékenységeik hagyományos formáihoz. Társas játékok, sakk beszerzésével a kerthelyiségekkel bíró vendéglők kuglizó létesítésével igyekeztek vendégeik szórakozását szolgálni. A vendéglői forgalom ingadozását törzsvendégkör kiépítésével próbálták kiküszöbölni és asztaltársaságok támogatásával segítették elő. Az újabb alapítású vendéglők tehát nagy súlyt helyeztek ételeik minőségére, italkínálatuk bővítésére, lehetőség szerint csapolt sör kimérésére alkalmas eszköz beszerzésére. Naponta csak a forgalmasabb helyeken csapoltak, a kisebb vendéglőkben általában szombat délben ütötték csapra a 25 literes Dreher hordót, hogy legalább vasárnapra elfogyjon a sör. A Karancs utca elején lévő KISS vendéglő megengedhette magának a mindennapi csapolást. Fogyasztókról elsősorban a vendéglővel egy épületben lévő Városi Kaszinót láto-

gató tisztviselők gondoskodtak. Előszeretettel időztek a helyőrség tisztjei is a vendéglőben, a söntésben a környékeliek borozgattak, beszélgettek szívesen.

Naponkénti friss csapolást, kitűnő fajborokat, ízletes magyar konyhát ígért a Fő utcán található Czirbesz vendéglőt 1937-ben átvevő Bodó Lajos, aki eddig az üvegyári kaszinót vezette. A mulatni vágyó salgótarjáni és vidéki polgárokat csinos pincérnők biztatták fogyasztásra és cigányzenészek gondoskodtak az illő hangulatról. A városi Liget vendéglő, amelyet a köznyelv továbbra is Kioszk névvel illetett, cigányzenekara mellé a Szürke Fiúk jazz együttesét szerződtette. Csütörtökön, szombaton és vasárnap az ifjúság vette birtokba a vendéglőt, hogy az újabb tánc kultúrájának áldozzon a táncparketten. A Liget vendéglőben rendezte hagyományos pünkösdi jótékony célú népnepélyét a Szent Erzsébet Nőegylet.

A város egyik leghíresebb, legkedveltebb vendéglőjét Jóvári Mihály alakította 1936-ban ki a Kassai soron a volt Praznovszky kocsmából. Jóvári neve, aki korábban az ipartestület bérlője volt, már akkor is kiváló konyhájáról és nagyszerű kiszolgálásáról volt közismert. A vendéglő zóna- és kispörköltje, amit általában délelőtt 10 óra körül fogyasztottak a piacozók, amikor a forgalom egy része már lement, szinte legendává és beszédtemává vált a vendégek között. Délben gulyásleves, túrós tészta és mindehhez frissen csapolt Dreher sör várta a jó magyar házikonyhát kedvelőket. A söntés egész nap látogatott volt már kora reggeltől. Este pedig megteltek a fehér abrosszal megterített asztalok, ahol a törzsvendégek foglaltak helyet. A mulatáshoz szükséges zenét az iparos és kereskedői látogatói körhöz illetően cigányzenekar húzta. Szokás volt a törzsvendégek körében a vasárnapi mise utáni betérés egy pikoló sörre. Hogy jobban csússzon a sör, általában ringlit fogyasztottak sóskiflivel, így nem ritkán több pikolót is sikeredett felhörpinteni.

1933-ban a pénzügyőrség közelében nyílt meg Barthos Tamás nyugalmazott honvédtiszt helyettes vendéglője a Kassai soron. A később Székely Pihenő nevet felvevő vendéglő jó konyhájáról volt híres, jellegzetes erdélyi ételeket kínáltak, pld. székely fatányéros. Délelőtt a környéken lévő hivatalok dolgozói tértek be egy kolbászra, tormás virslire és egy korsó sörre vagy egy jó fröccsre. Kerthelyiségében magyar nótaesteket rendezett, hogy a hagyományos cigányzenekar kíséréte mellett elhangzó dalokat népszerűsítse.

A Fő utca és a Menház utca sarkán álló Jancsovcics vendéglőt már csak fekvése miatt sem nagyon lehetett elkerülni. A Fő téri állomás közelében fekvő közismert vendéglő „minden igényt kielégítő, olcsó meleg és hideg étkezést” ígért, „figyelmes, polgárias házi kiszolgálással”. A vendégei előtt Salgótarján város és közismert vendéglője jó hírnevét a jövőre is megőrizni és gyarapítani szándékozó Jancsovcics valódi fajborokkal és frissen csapolt sörrel csábítgatta a közönséget. Kiváló konyhája és kitűnő cigányzenekara tette az acélgyári fiatalok közeli kedvenc szórakozóhelyévé. Elsőrangú ajánlólevelet és biztos látogatói kört jelentett ezenkívül Jancsovcics Károly számára, hogy 18 éven át dolgozott géplakatosként az Acélgyárban és az Olvasóegylet dalkörének tenorista tagja volt. Tehát a telt ház általában biztosított volt, jelesebb ünnepek előtt pedig célszerű volt asztalt foglalni a vendéglőben szórakozni vágyóknak. A Jancsovcics vendéglőn kívül az acélgyári fiatalokat egy másik távolabbi, igen kedvelt helyükön, a Badacsony szálloda vendéglőjében is gyakran lehetett látni. A Nagyállomás közelében lévő vendéglőt munka után előszeretettel keresték fel, hogy egy jót borozgassanak vagy a fizetés napján egy kicsit kirúgjanak a hámból. A vendéglő legfőbb vonzerejét a várostól való távolsága, a szabadabb, a kisvárosi közösség gátjaitól mentes mulatozás, szórakozás nyújtotta. Mint ahogy az sem lehetett véletlen, hogy az iparos és kereskedő- ifjak találkáikat éppen itt intézték. Egyéb-ként pedig a vendéglő elsősorban a vásárok idején népesült be, a vásárolók oda- és visszafelé is

megálltak. Hajnalban egy jó kisüsti adta meg a hangulatot, délután vagy estefelé pedig egy jó fröccsre volt érdemes beugrani.⁽¹⁶⁾

A vendéglők, kocsmák forgalmának fellendítésében jelentős szerepet játszottak a hétvégi sportműsorok, amelyek egyre több embernek nyújtottak szórakozást. Különösen nagy tömegeket vonzott a labdarúgás, ami nem kis mértékben a nemzeti válogatott kitűnő világajnoki szerepléseinek volt betudható. A salgótarjáni labdarúgás magasabb szintre emelését jelentősen segítette, hogy az első világháború után a XX. század eleje óta fennálló Salgótarjáni Sportegyesület (SSE) mellett új csapat alakult, a Salgótarjáni Torna Club. A bányavállalat támogatásáért cserébe Salgótarjáni Bányatelepi Torna Club (SBTC) 1935-ben érte el legnagyobb sikereit. Ekkor Magyarország amatőr bajnokaként bekerült a Nemzeti Ligába, sőt a magyar vándordíjat, a Corinthián Kupát is elnyerte.

A labdarúgó-mérkőzések alkalmával jó forgalmat remélhettek a vendéglősök, kocsmárosok is. Főleg a meccsek után kellett a csaposnak igyekeznie, hogy a sok száraz torok mielőbb hozzájusson söréhez, fröccséhez, megmeneküljön a kiszáradástól. A legnagyobb vendégforgalomra a sportpályák közelében lévő üzletek számíthattak, így pld. a Városi KIOSZK az SBTC sporttelepén, a Losonci utcában vagy a tőle nem messze lévő Polk vendéglő. A SSE sporttelepe körül, amely Magyarország egyik legszebb fekvésű sportpályáját mondhatta magáénak a Dolinkában, a Vadász Vendéglő bonyolította le legnagyobb forgalmat. A jó eredmények, az SBTC és az SSE szereplése a Nemzeti Ligában, a telepi futballcsapatok mérkőzései a Salgó Serleg Csoportban újabb mindennapos beszédtemával gazdagíthatják a férfi emberek kocsmai, vendéglői találkozásait. A helyi lap részletes sporttudósításai már kevésnek bizonyultak, a salgótarjáni polgár információéhségének kielégítésére sportújság jelenik meg a lap mellékleteként. Egy-egy győzelem, mint pld. 1933-ban az Országos Amatőr Bajnokság döntőjében elért 1–0 a Bp. Törekvés ellen, hetekig téma volt a városban a hivataloktól a vendéglőkig. A Nemzeti Ligába való jutás és a Corinthián Kupa elnyerése után pedig a játékosok a város mecénáló vendéglátóipari egységeit látogatták végig a szurkolók társaságában. A Jancsovics, Jóvári, Polk vendéglőben vendégül látták a játékosokat, a népes szurkolóserég fogyasztása pedig jó forgalmat hozott a tulajdonosoknak. Hagyományosan jó kapcsolatuk volt a salgótarjáni cukrászoknak a sporttal. Többek között üzletükben lehetett kapni jegyet a hazai mérkőzésekre. Náluk fizethették be a szurkolók a filléres vonatokra a menetdíjat, ha az idegenbeli találkozókra utaztak. Nem volt véletlen tehát, hogy Duda Lajos cukrászdája, mint a „sportolók találkozó helye” ajánlhatta üzletét vendégei figyelmébe. Nem túlzott a Peész cukrászda tulajdonosa sem, amikor újfajta szolgáltatásra hívta fel a figyelmet: „a sport minden ágában díjtalan felvilágosítást ad.” Az 1930-as évek közepén a Peész cukrászda a játékosok és a szurkolók találkozóhelye volt. A játékosok és a szurkolók együtt nézték meg az SBTC-ről készült legújabb sportfilmeket, melyet maga Peész Árpád készített. A cukrászda emellett kávéházi szolgáltatásokat is nyújtott. Márványlapos asztalairól márványteremnek nevezett helyiségében bárki – kötelező fogyasztás nélkül – olvashatta a sportújságot és a többi lapot. Többféle társasjáték között legtöbbször a gombfocinak hódoltak. A Peész cukrászdból indult a TOTÓ elődje, a heti tippelés, amely a szurkolók kedvelt szórakozásává lett. Nyereménydíjas góltotót a Jancsik cukrászda tulajdonosa is rendezett, amikor az 1938-ban a Nemzeti Ligában feljutott SSE első mérkőzésén a Hungáriával találkozott.

Az 1920-as években egy újabb sport, a sakkjáték kibontakozása figyelhető meg. A század elejétől a teke, a biliárd és a kártya társaságában eleinte csak szórakozásként űzött sakk szorosan kötődött a vendéglőkhöz, kocsmaikhoz. Sporttá válása az Acélgyári Olvasóegylet kebelében indult meg. Itt rendezték az első ifjúsági sakkversenyt 1927-ben. Még ugyanebben az évben

felnőtt sakkverseny is volt a Vigadóban. A város sakkéletének kibontakozását és fejlődését jelentős mértékben mozdította elő a Salgótarjáni Sakk-kör megalakulása, 1928-ban. Az alakulást követő években a sakk-kör tagjai a Fő utcán lévő Czirbesz vendéglő különtermében rendezték be főhadiszállásukat. A sakk megkedveltetése terén sokat lendített Michlő Józsefnek, kitűnő fővárosi munkás sakkozónak Salgótarjában adott szimultánja, 1928-ban. Rövidesen egyre több vendéglő és kocsmá szerzett be sakk készleteket, állított fel különasztalokat, hogy vendégeik a sportnak hódolhassanak. Külön asztal várta pld. a Nemzeti belső termében a sakkozókat, amikor az fénykorát élte.⁽¹⁷⁾

A századfordulótól az életmód terén az évtizedek folyamán bekövetkezett változások tehát a társasélet és szórakozási szokások polgárosodásához, a szórakozási lehetőségek gazdagodásához vezettek. Nem követte e változásokat azonban a bérviszonyok megfelelő alakulása. A még a munkásságon belül is meglévő magas jövedelmi különbségek tömegeket rekesztettek ki a kulturált szórakozás lehetőségéből. Ugyanakkor a megnövekedett szabadidő hasznos eltöltése komoly gondot okozott főként a munkások körében. A munkásság meglehetősen rossz lakásviszonyok között élő része nehezen tudta eltölteni a szabadidejét vagy legalábbis annak egyetlen módját, a telephez legközelebb eső kocsmában való ivászatot ismerte. A szabadidő hasznos eltöltésének irányítására olasz és német mintára szerveződött szabadidő mozgalmak, amelyeket főleg a bányamunkások között próbáltak meghonosítani, de a város turisztikai egyesülete is legnagyobb sikerének azt tartotta, hogy elvonta a munkásokat a vendéglőktől és „a régente divatos kocsmazástól és egyéb káros szórakozástól.”

JEGYZETEK

1. Levelezés, Losonci Hírlap 1895. július 27.
2. Jánosi György: A szórakozás történelmi funkcióváltozásai. Bp., 1986. 235. – Tárca Inászóról. Couplet, írta Pásztty László Koháry János 25 éves tanítói évfordulója alkalmából. Losonci Hírlap, 1896. október 17.
3. Wabrosch Béla: A Salgótarjáni Acélgyári Tiszti Casinó története. 1888-1925. Salgótarján, é.n. 36-37.
Fotó: Az Acélgyári Tiszti Kaszinó (ATK) játéktérme 1928 körül. Nógrádi Történeti Múzeum Fényképtára (NTM Ft) ltsz.: 2434. – A Baglyasaljai Bányatiszti Kaszinó (BBK) leltári könyve, 1907. Bányamúzeum (BM) Gyarapodási szám (Gy.sz.) 2333.
4. Wabrosch i.m. 34-35. – Fotó: Az ATK tornaterme 1896.
Vertich József: Sportoló elődeink – elődeink sportja. Salgótarján, 1993. 77.
5. Fotó: Tenisztársaság az ATK tenispályáján, 1913. NTM Ft. ltsz.: 17422. – A BBK 1931. évi jelentése. BM Gy.sz. 455. 5. Fotó: Leánycsoport az acélgyári korcsolyapályán. NTM Ft. 17409. – BBK leltári könyve – Brunda Gusztáv: Egyesületek Nógrád megyében. Nógrádi Közművelődési Füzetek 4. 1993. 111.
6. Wabrosch i.m. 26., 29., 32. – uő.: A Salgótarjáni Acélgyári Olvasóegylet története (a továbbiakban Olvasóegylet) 1878-1926. 20. – A Salgótarjáni Casinó Egyesület Sylvester-estélye. Salgótarjáni Lapok 1907. december 4.

- Meghívó az ATK szilveszter estélyére, 1929. és farsangi estélyére, 1930. NTM. Művelődéstörténeti gyűjtemény (Műv.tört.) Ltsz.: 80.12.416. és 80.12.417. – Meghívó az ATK 1939. évi szilveszter estélyére NTM Műv.tört. Ltsz. 80.12.429.
7. Wabrosch i.m. 28–29, 33. – Fotó: Zsiványpecsenyesítés Salgón, 1907. NTM Ft. Ltsz.: 17745., Bányászati és Kohászati Lapok (BKL) 1909. augusztus 15.650 és 1912. október 1.493. – A menüre: meghívó az ATK 1939. évi szilveszter estélyére. NTM Műv.tört. Ltsz.: 80.12.429. és Németh Károly volt kaszinói főpincér szíves közlése.
8. Gyuris Ferenc: Életem és korom. NTM Adattára. Ltsz.: 1009–71. 114. – Wabrosch, Olvasóegylet 10., 21.,
Vratni József: A Salgótarjáni Öblösüveggyár kulturális élete 1906–1963. 31., 42.
9. Balogh Zoltán: Szórakozás Salgótarján és környéke kolóniáin. Megjelenés alatt. – A Rimamurány – Salgótarjáni Vasmű Rt. és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése. Bp. 1913. 50. – Vratni. i.m. 17–22.,
Vertich, 1986. 146., 162., – Sinkovics János: művelődés, szórakozás, testedzés. BM Gy.sz. 459. 16–18.
Nógrád Megyei Levéltár (NML) Cseh József: Zagyvapálfalva kisközség múltja és jelene. 1935. 31.
10. Válogatott dokumentumok és adatok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből 1848–1918. Szerk.: Szabó Béla. Salgótarján. é.n. 134– 135., 165–166. – Gergely Ernő: A magyarországi bányász munkásmozgalom története 1867–1944. Bp., 1995. 86., 122–123. – A Bányász 1937. februári száma.
11. Cseh i.m. 31., 43–44., Sinkovics i.m. 17–18. – Kultúrház avatás a zagyvapálfalvai üveggyárban. A Munka 1934. március 31., A bányamunkásság kultúrházának avatása. A Munka 1940. december 14. – A gyáripari munkavállalók szabadideje. Szerk.: Dr. Raggambi Fluck András. Bp. é.n.
12. Balogh Zoltán: Szórakozás és időtöltés Salgótarjában a századelőn. Kézirat, 1996. 7–10. – uő.: Vendéglátás Salgótarjában 1890– 1922. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve (NMMÉ) 1994. 43–45.
13. Balogh Zoltán: Társasági élet a salgótarjáni vendéglőkben NMMÉ 1995. 64–67.
14. Meghívó: A MANSZ helyi csoportjának irodalmi művészeti estjére, 1935., A Salgótarjáni Nőegyletek helyi csoportja által rendezett Magyar Estre. NTM Dokumentumtár: Ltsz.: 80.9.354. és 80.9.356. – Balogh Zoltán: Letűnt kocsmacsillagok” Salgótarján egén. A Pannonia. Múzeumi Mozaik 1991/1. 76. – A Munka 1940. október 19., Képeslap: Nemzeti Szálló. Póczos Sándor tulajdona.
15. Idézet: Salgótarjáni Almanach, Salgótarján 1925. 72. – Balogh Zoltán: Kisiparosok és kiskereskedők Salgótarjában a várossá válást követően. Palócföld 1993/1. 41. – Betegforgalmi kimutatás a salgótarjáni bányatársulati rendelő 1927. évről BKL 1928. augusztus 2. 362–364.
16. Balogh Zoltán: Kiss mama vendéglője. NMMÉ. 1993. 256. – Balogh, 1995. 68–69. – Salgótarjáni útmutató é.n. – A Munka 1941. május 31.
17. Balogh, 1995. 70–71. – Takács András: A Salgótarjáni BTC történetéből X. Nógrádi Népújság, 1958. december 13., 8.

Bányatársulati iskolák Salgótarjánban 1871 és 1946 között

Szomszéd András

A címben jelzett időmetszetben az SKB Rt. által fenntartott iskolákról kívánok szólni vázlatosan, s arról a pedagógiai tevékenységről, melyet az itt dolgozó tanítók a szénmedence többi iskoláira kifejtettek.

Salgótarjánról – a szénmedence központjáról – a kor egykori adóügyi hivatalnoka Shvoy Miklós így írt az 1870-es évek legelején:

„Salgó-Tarján falu. Még 1842-ben az egész községben csupán 900 lélek volt, melyek annyira nyomorult állapotban léteztek, hogy melléknévül Tarjánnak nem Salgó, hanem szomorú hangzatú – Kenyeretlen – volt. Hátára minőségére nézve felettébb rossz. Földje dacára a nehéz munkáltatásnak felettébb rosszul fizet, és mióta a bányák megnyíltak – és abban a lakosság elegendő foglalatosságot nyer – a földművel és általában véve pedig ugyan ezen régi lakosai mégis jobban bírják magukat, mint a bánya megnyitások előtt...

Vagyon jelenleg már itt Gyógyszertár, Takarékpénztár és 2 osztályú elemi iskola.”⁽¹⁾

Shvoy mondandójával sejtetni enged, hogy valami nagy változásnak vagyunk tanúi ezen a tájon, amit azt később Szabó Zoltán ismert munkájában így fogalmazott meg:

„A táj központjai ezúttal már nem a falvak, s az ember életének központjai nem a földek. Telepek, igazgatósági épületek, munkásházak emelkedtek mindenütt és a vállalat ország lett az országban, külön házakkal, külön iskolaépületekkel, külön körökkel.”⁽²⁾

A már említett Shvoy: József, Emma, Új Emma, Antal, Ágnes, László, Mária, Rezső aknákról, tárnákról tud. Mindezek a későbbiekben telepekké nőtték ki magukat a szénre települt vállalatok telepeivel együtt.

Az 1921-es év városi rangot hoz a településnek, 1929-ben pedig elnyeri a megyei városi címet.⁽³⁾ Az 1920-as évek Salgótarjánjának belterületét az alábbi telepek alkotják – zárójelben a lakosok száma. Acélgyártelep (1964), Jónaschtelep (300), Központi-bányatelep (1214), Zagyvarakodó (214), Forgách-bányatelep (976), Újakna-bányatelep (177), Józsefakna-bányatelep (280), Öregjózsef-bányatelep (53), Palackgyár (65), Hirsch-gyártelep (312) és ezekhez jöttek még az alábbi külterületi lakhelyek: Somlyóbánya (429), Salgóbánya (750), Kis- és Nagy-

ponyipusztá (148), Vadaskertpusztá (69), Salgópusztá (63) lakossal. A bányatelepek Salgó-bánya kivételével az SKB Rt. Birodalomhoz tartoztak.⁽⁴⁾

Hasonló tarkaságot mutat a lakosság vallási és nemzetiségi összetétele. így már nem is olyan feltűnő, hogy a felekezetek és vállalatok élve az Eötvösi iskolatörvény adta lehetőséggel a századforduló tájékán a következő elemi népiskolákat működtették a település területén: 1. Római katolikus elemi iskola; 2. Az acélgýártelepi társulati elemi iskola; 3. A salgóbánya-telepi társulati elemi iskola; 4. A bányatársulati elemi iskola; 5. Az izraelita elemi iskola; 6. A palackgyári társulati elemi iskola.⁽⁵⁾ Az említett iskolák közül az alábbi feldolgozások jelentek meg.⁽⁶⁾

A vállalati iskolarendszer kialakulása 1925-ig

Amikor Salgótarjánban megindult a nagyüzemi bányaművelés a Monarchia minden részéből ide özönlő, különböző nációnk képviselőit lakással ellátni volt az első feladat. A telepi gyerekek oktatásával kezdetben üres óráiban egy vájár foglalkozott, mígnem 1871-re egy megürült bányatiszti lakásban két tanteremben két tanítóval Müller Jánossal és Perné Ferencsel megindult a szervezett oktatás. Ez utóbbi tanítót 1873 októberétől az újonnan megnyílt inászói iskolához helyezték át.⁽⁷⁾

1903-ig Salgótarján és Inászó mellett Székvölgyön, Pálfalván és Rónabányatelepen nyitott a vállalat elemi iskolákat négy tanerővel: Perné Sándor, Bechine László, Kollmann(?) és Ilavnyai Károly tanítókkal, majd 1918 és 1920 között Mátraszele-Jánosakna, Mátranovák-Bányatelep, Nemti-Horthitelep, Kisterenye-Chorintelep, Zagyvapáfalva-Kotyháza, Zagyvaróna-Vízválasztó és Kazár-Bányatelep kapott új társulati iskolát.⁽⁸⁾

A bányatelepek lakosságának száma Salgótarján közigazgatási területén is módfelett nőtt, így a tankötelesek száma is.

Gerber Nándor bányagondnok, majd bányaaigazgató 1889-ben levelet írt az SKB Rt. budapesti központjába. A levél a bányatársulati oktatással, a tankötelesek számának rohamos növekedésével foglalkozik. Ebből a levélből megtudhatjuk, hogy az 1887/88-as tanévben a salgótarjáni bányakolónia tanköteles gyermekeinek a száma 354 fő volt, a következő tanévre a becsült tanulói létszám 415 fő, és ez a létszám az 1889/90-es tanévre eléri az 500-at. Az első osztályosok száma 190 főre becsült, míg a II-III-osok száma mintegy 210 fő lesz. A felsőbb osztályok létszámát nem közli a levél. A nagyarányú létszámnövekedést, és az újabb tanerő alkalmazását az alábbiakkal indokolja a levél írója: „Tekintettel arra, hogy a megnövsült munkások száma nagymértékben megnövekedett, egy ideiglenes kisegítő tanító alkalmazását jóváhagyni (kéri a központtól) ... akinek a fizetése kezdetben havi 30-40 Ft-ba lenne megállapítandó.” A segédtanító felvételét a bányaaigazgató azzal indokolta, hogy a II-III. osztályokba járó 210 gyermeket „egyetlen tanító semmi körülmények között nem taníthatja, s ezeket az osztályokat az egészségügyi előírások szemszögéből tekintve is bontani kell.” Az Eötvös-féle oktatási törvény ugyanis az iskolai osztályok létszámát 80 főben maximálta, s a tanterem minimális méreteit 10x4x4 méterben adta meg.⁽⁹⁾ A továbbiakban a levél így folytatódik: „A tanító és az osztálya számára szükséges helyiségekről az egyik kolónia házunkban fogunk gondoskodni.” Az üresen álló bányatiszti lakások iskolai célra való felhasználását más indokokkal is alátámasztja a levél írója, mondván: „Ezt a három lakást nem lenne helyén való minden továbbiak nélkül, a munkásoknak lakásul átadni, mivel ezek (a lakások) a többi hivatalnoki lakások közé vannak beékelve.”⁽¹⁰⁾

Amint az eddigiekből látható, az 1871-ben két tanteremmel megnyíló iskola már 1873-ban harmadik tanteremmel bővült, s pár évvel később meg kellett nyitni a negyedik, illetve az ötödik tantermet, de ezek a tantermek különböző épületekben voltak elhelyezve. Külön iskola-épületet 1894-ben emeltek, amelyet az év október 17-én adtak át. A kétszintesre tervezett és öt tantermet magában foglaló épület a vállalatnak 64 ezer koronájába került.

Az iskola méretei a következők voltak: hossza 48,5 m, szélessége 10,1 m, magassága 10 m volt. Az épület hasznos térfogata 5648 köbméter. Építőanyaga: kőalap, téglafal, tetőzete bádofedéssel. A belső tér burkolata: az előtér és folyosók mozaiklapokkal fedve, a tantermekben hajópalló. Az épületben volt villany, az udvaron vezetékes kifolyó. Az épületen kívül helyezték el a fából és téglából épített árnyékszéket. Az iskolához tartozott egy pedellus-lakás. A főépület tantermekkel, szertárakkal és tantestületi szobával együtt tíz helyiségből állott. Az iskolának volt tanári és ifjúsági könyvtára, az előbbi 245, az utóbbi 478 kötettel.

Akkor itt tanítottak: Gönczöl János igazgatótanító, Perné Ferenc, Gajdóczky János, Zejcssek Szeréna és Magyar Béla, aki egyben a Nógrád megyei általános tanítóegyesület főjegyzője volt.

Az iskola mellett faiskolát és „tágas tornaszerekkel ellátott udvart létesítettek.” A leánytanulók kézimunka oktatásban részesültek.⁽¹¹⁾

A „minden tekintetben a kor színvonalán álló épület”-hez hasonló méltatást csak az acélgyári iskola kapott, amint a forrásban olvashatjuk: „Az iskola két épületben van elhelyezve, tantermei tágasak, világosak, s mintaszerűen vannak felszerelve.”⁽¹²⁾

A gyér adatok arra is választ adnak, hogy milyen osztálybontásokban folyt a tanítás.

Az SKB Rt. elemi iskoláinak létszám- és osztályadatai az 1901/2-es tanévben

Iskola	I. o.	II. o.	III. o.	IV. o.	V-VI. o.	Mindössz.	Tanító	1 tanító/gyermek
Salgótarján	117	120	83	88	70	478	5	95,6
Inászó	69	54	106		43	272	4	68
Pálfalva	73	51	53			177	3	59

A tanítás délelőtti-délutáni formában történt az 1920-as évek végéig. A tanulók ebéd-időben hazamentek, majd ebéd után délután folytatódott a tanítás. A tanítás az első és második osztályokban bontásban történt. A központi bányatelepi iskolában még a harmadik és negyedik osztályokban is az ötödik-hatodik osztályok együtt tanultak. A kisebb iskolákban, mint Szék-völgyön vagy Rónabányatelepen osztatlan iskolák működtek.

A bányatársulati iskolákban ekkor 1046 tanköteles tanulót írtak be, akiket 14 tanító tanított. Átlagban egy tanítóra 74 tanuló jutott. Ennél magasabb volt a központi iskola osztályátlaga 95,6 fő jutva egy tanítóra. Nehezen boldogulhatott az első és második osztály munkáját végző tanító a 117 illetve a 120 fővel.

A következő statisztikánk 1919-ből van, bár ez csak tanítói létszámadatokat tartalmaz. A bányának Salgótarján közigazgatási területén ekkor 3 elemi népiskolája volt.

Az SKB Rt. által fenntartott társulati iskolák nevelői létszáma Salgótarjánban, 1919. május

Az iskola neve	Tanterem	Férfi tanerő	Női tanerő	Összesen
Salgótarján-bányatelep	3	3	2	5
Forgách-bányatelep	2	2	-	2
Somlyó-bányatelep	2	2	-	2
Mindösszesen:	7	7	2	9

1919 novemberére a következő változás állott be a központi telepen 5 tanteremre 3 tanerő jutott, névszerint: Kovács Vince igazgató-tanító, Daubnerné Kimpián Margit és Singer Mária tanítónők.

Az SKB Rt. által fenntartott népiskolák Salgótarjánban 1922/23. évben

Az iskola neve	A lakosok száma			Társulati tanítók száma		
	telep	falú	összesen	férfi	nő	összesen
Salgótarján-bányatelep	1214	12594*	15213*	5	2	7
Forgách-bányatelep	976			2	2	4
Somlyó-bányatelep	429			1	1	2

* = az egész városra vonatkozó adatok

A társulati iskolák élete

A bánya – mint iskolafenntartó – gondoskodott mindenről. A társulat fizette a tanítókat, rendelte meg a tanszereket, tankönyveket, s adta azt ki a bányában dolgozók gyermekeinek. A tankönyvek, taneszközök értékét utólag vonták le a dolgozóktól részletekben. A tandíj évi 50 krajcár, de az árva és nyugdíjas vájárók gyermekei tandíjmentesek voltak. Ha ritkán, nem vállalati dolgozók gyermekét is felvették a társulati iskolába – mint például az 1880-as években a salgótarjáni MAV-telep dolgozóinak gyermekeit –, ezek havonként 50 krajcárt fizettek, amit bérpótlékként a tanulókat tanító tanítók között a tanulók arányában osztottak szét.

A testnevelés – mint tantárgy –, már a 80-as években része volt a tantervnek. Ugyancsak korán kezdték tanítani a napi kézimunkát és a háztartást, amit külön 10-20 forintos havi díjazás fejében a tanítók feleségei tanítottak.

A bánya vezetői a társulati iskolák számára a tankönyveket, az írószereket, a rajzlapokat és a különböző tanszközöket Budapestről rendelték meg. Erre egy-két példa:

1878. január 22-én Zemlinszky bányaigazgató aláírásával a következő levél érkezett Budapestre Rigler Ede címére:

„Az alantabb jegyzett tanszereket kérjük iskolánk részére, címünk-re postán, utánvéttel megküldeni: 6 könyv-rajzpapír 1 és 2 cm távolságú vonalzattal, á: 60 kr; 4 tucat Györffy István-féle 10 lapból álló rajzmintát, á: 1 Ft; Hermes-féle 6 lapból álló rajzmintákból az első 5 füzet, á: 25 kr; 4 tucat Hardmuth-féle iron, 2 színű á: 50 kr; 4 tucat szintén Hardmuth-féle író 3-as á: 50 kr; 100 darab írka. Szépírási gyakorlatra nagy irodai, finom bordás, nagyvonalazással – darabja 3 kr. –; 100 darab szépírási gyakorlatra német vonalazással – ára 3 kr –; 4 tucat tisztázati füzet, diktandó vonalazással, finom bordás papíron ára 40 kr.”

A tanszerek részletes felsorolásából kitűnik, hogy milyen nagy súlyt helyeztek az írás oktatására, s a rajzkészség fejlesztésére. Ezek az eszközök, valószínűleg felsőbb osztályok és tanoncok számára kellettek, mint az a 40 db dr. Lönge Henrik-féle „kis atlasz” is. Az alsóbb osztályosok számára inkább a palavessző és a palatábla volt használatos. 1878. október 28-án például 50 db palavesszőt és 50 db palatáblát rendelt a társulat. 1882. április 9-én „A kapható iskolai palatáblákból – nagyság – 16x24 cm vonalkás az egyik oldalon magyar írásra, a másik koczkás – kérjük sziveskedjenek számunkra elküldeni.” 1885. október 15-én a 80 darab magyar Lakics-féle ABC-s könyv és a 10 db Gáspár-féle IV. osztályos magyar olvasókönyv mellett 10 db német nyelvű olvasókönyvet is kértek. Az utóbbi adat, akárcsak a német vonalkázású írólapoké és füzeteké, azt látszik bizonyítani, hogy a felsőbb osztályokban német nyelven is folyhatott oktatás. Bár az iskolák tannyelve hivatalosan mindig magyar volt.

A bánya a beszerzendő taneszközökből mindig a jobbat, a tartósabbat igyekezett beszerezni. 1886. szeptember 20-án kelt levélben eképp reklámtak a leszállított silány árú miatt: „Budapesten a Reizinger-től rendelt jobb fajta írófüzet helyett mi egészen közönséges minőségűeket kaptunk meg, amiket iskoláinkban nem használhatunk, és ezért ezeket ma vasúton a fenti cég címére visszaküldjük, azt kérjük, hogy a mellékelt minta szerinti füzeteket küldjön meg számunkra.” Az év végi vizsgákra rendelhetek 1000 db magyar és 1000 darab német írólapot és „a 100 darab diktandó írólapot”.

Mindczeknek a megvásárolt eszközöknek tárolására és szétosztására egy 1885. július 1-én írt levél nyújt útmutatást. „Az iskolakönyvekre és taneszközökre nézve megjegyezzük, hogy ezeket az anyagraktár (Materialmagazin) kezeli, ahonnan a tanítóknak kiadják, s azok kimutatása alapján, az érdekelt szülőktől a bérjegyekben kerül levonásra az áruk.”

Nagy a valószínűsége annak, hogy év végén a használható tankönyveket beszédtek a tanítók azzal a céllal, hogy az arra rászorultak újból megkaphassák.

A tanulás, a jobb eredmény elérésének ösztönzésére a társulat vizsgaajándékokat is vásárolt. 1886. júniusában például 16 db különféle képeskönyvet rendeltek 40-50 krajcáros árban, 36 darab különféle „csont-dísznyelet”, a lányok számára 20 db horgolótűt, 6 db varróeszközt 1 forintos árban és 10 darab különféle papírtartót circa 50 krajcáros árban.

A kialakuló iskolahálózat számára 1878. október 9-én a társulat a budapesti Kohey-féle könyvkereskedésben az alábbi tanári kézikönyveket rendelték meg egy-egy példányban. Bárány Ignác: Tanítók könyve, Vezérkönyv a népiskola tanításához, Vezérkönyv az ABC kezeléséhez; Gönczy István: Az olvasás tanmódja. De ugyanezről a rendelés 1 orosz számológépre, 1 darab Magyarország falitérképre – tokban. Valószínű tanításához kellett az „1 méter egység” – a méterrúd is.

Augusztus 22-én 4 darab 1 kilogrammos és 1 darab 3 kilogrammos csengőt rendelt az igazgatóság az órakezdések, illetve az óraközi szünetek jelzésére.

Iskolaélet 1926 és 1946 között

A központi bányatelep 1894-ben épült iskolája a bánya által fenntartott iskolák központja is volt. Ezen idővallumban a salgótarjáni központi iskola és az SKB Rt. iskolahálózata a legnagyobb kiterjedést érte el, amelyet közvetve a salgótarjáni központi iskolából irányítottak. Ehhez az iskolahálózathoz 20 tagiskola tartozott (Zagyvapálfalva 5 tanító, Etes-Amália 4 tanító, Forgácsakna 2 tanító, Mátranovák-bányatelep 2 tanító, Somlyó iskola 1 tanító, Kisterenye-Chorintelep 1 tanító, Rónabánya 1 tanító, Zagyvapálfalva-Kotyháza 1 tanító, Baglyasalja alsó 1 tanító, Baglyasalja felső 1 tanító, Gusztávakna 1 tanító, Rauakna 1 tanító, Etes-Albertakna 1 tanító, Kazár 2 tanító, Mizserfa 1 tanító, Jánosakna 2 tanító, Horthytelep 2 tanító, Vízválasztó 1 tanító, Inászó 1 tanító.

1926–27-ben 1732, 1929–30-as tanévben 2206 tanuló tanult ezekben az iskolákban.⁽¹³⁾ Nézzük, hogyan alakult a város területén lévő bányai társulati iskolák létszámadatai.

A salgótarjáni bányatársulati iskolák létszámadatai nemek szerinti bontásban 1925-1928

Iskola	1925			1926			1927			1928		
	fiú	lány	ÖSSZ.	fiú	lány	ÖSSZ.	fiú	lány	ÖSSZ.	fiú	lány	ÖSSZ.
Központi iskola	155	149	304	161	153	314	173	157	330	179	165	344
Forgách-telepi	114	98	312	105	91	196	91	83	174	90	85	175
Somlyótelepi	44	39	83	42	39	81	34	44	78	36	43	79

Ha a három év statisztikai adatait megnézzük, kitűnik, hogy ezen iskolákban is részben osztott, vagy osztatlan formában történik az oktatás. Indokolta ezt az oktatási formát az iskolák tanítói létszáma és az osztálylétszámok. A tanulói létszám nagyságának hátrányát a korszerű oktatási formákkal, jó iskolai témakörök ellátásával pótolták.

A bányatársulati iskolák statisztikai osztálybontásban Salgótarjánban 1926/27-1929/30

1926/27

1926/27

Iskola	Osztályok						Összesen	Tanító
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.		
Központi iskola	52	65	66		66		249	5
Forgách-akna	74		62				136	2
Somlyói	47						47	1

1927/28

1977/78								
Iskola	Osztályok						Összesen	Tanító
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.		
Központi iskola	56	72	69		64		261	5
Forgách-akna	55		62				117	2
Somlyói	48						48	1

1929/30

1929/30								
Iskola	Osztályok						Összesen	Tanító
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.		
Központi iskola	56	78	50	48	62		294	5
Forgách-akna	61		59				120	2
Somlyói	53						58	1

Az SKB Rt. társulati iskoláinak szervezeti felépítése, működése, pedagógiai munkája 1925 után

A bánya igazgatósága mindenben a rációt kereste, s így tanügyi problémáit, melyre mindenkor érdekeinek megfelelően az átlagon felül áldozott – a legegyszerűbben, áttekinthetően igyekezett megoldani. Tulajdonosi jogát – a törvényes keretek között – a legmesszebb menőig érvényesítette, mindössze a szakmai felügyeletet engedve át az oktatási államhatóságoknak. A tanítónak vagy tanítónőnek a társulati iskoláknál való véglegesítésekor általában az alábbi szövegű és tartalmú kinevezési okmányt kellett aláírniok:

„...Az iskolafenntartók a Salgótarjáni Köszénbánya Rt.”

Az iskolafenntartó jogait a bányai igazgatóság, a bányagondnokság és az üzemvezetők útján gyakorolja. „Eszerint Ön a mindenkori bányai igazgatónak és a beosztása szerint illetékes bányagondnoknak és üzemvezetőnek alárendeltje.” Ez a felügyelet iskolaszékhez hasonlít, aminek azonban egy lényegesen centralizáltabb formája, hiszen a felügyeletet az egyes tanító, illetve tanítók fölött egy személyben a bányagondnok, bányai igazgató gyakorolja, de áttételesen maga a mindenkori részvénytársaság vezetője, aki dönt a tanítók alkalmazásáról, kinevezéséről, áthelyezéséről. Idézem: „A tanítóknak az egyes iskolákhoz való beosztása, vagy az egyik iskolából a másik iskolához való áthelyezése a bányai igazgatóság egész területén kiterjedőleg a bányai igazgatóság discretionális joga.” És ez a jog, a fegyelmi jogot is tartalmazza: „A bányai igazgatósági tantestület összes tagjai felett a fegyelmi jogot a mindenkori bányai igazgató gyakorolja.” A szigorú, száraz paragrafuszerű szerződésszöveg mégsem riasztotta el a jelentkezőket, s közü-

lük is csak „a jeles oklevéllel rendelkezők” juthattak be, akiket „a legnagyobb körültekintéssel” választott ki az igazgatóság.

Erre a kiválasztásra, alkalmazásra egy volt bányatársulati tanító így emlékszik vissza: „A megüresedett állásra a bányaigazgatóság pályázatot hirdetett a Néptanítók Lapjában. A pályázókat meghívták ismerkedés céljából Salgótarjánba. Ott a bányatelepi iskolában háromtagú igazgatókból álló bizottság fogadta őket, elbeszélgettek velük, majd bemutató-tanítást kellett végezniük. A (jelöltek) tanítás előtt egy órával megkapták a tételeket, egy óra állt rendelkezésükre a felkészülésre. A bírálóbizottság meghallgatta (megtekintette) a tanításokat (órákat). Maguk között megtárgyalták (a látottakat) és kiválasztották, megítélésük szerint a legjobbat. Ezután javaslatot terjesztettek az Rt. bányaigazgatóságának a betöltendő állásra a tanító személyét illetően. A bányaigazgatóság a jelöltet 1-2 évig ideiglenesen alkalmazta, majd a próba-idő letelte után ha megfelelt a jelölt, véglegesítette.”⁽¹⁴⁾ Folytatva a kinevezési okmányszövegét: „Az egyes iskolák élén a bányaigazgatóság által kinevezett vagy megbízott igazgató-tanítók állanak.”

A bányatársulati iskolák 9 igazgatási körzetbe tartoztak, élükön az igazgató-tanítókkal. Az iskolai igazgatási körzetek a már kialakult területi egységeket követték, s így azoknak tanulói, tanítói létszámai erősen eltérőek voltak. A bánya nagy gondot fordított arra is, hogy az ott dolgozó tanítók megfelelő módon legyenek képviselve a felügyelők között is. Erre egy példa.⁽¹⁵⁾

„Nagyságos Tanügyi Tanácsos Úr!
Kedves Barátom!

... Végignéztam a Nógrád-Hont vármegyéek területére kinevezett körzeti iskolafelügyelő urak névsorát, és mély sajnálattal láttam, hogy a kitüntetés-szám-ba menő megbízatást társulatunk alkalmazásában álló tanerő nem nyerte el.

Mindig örömmel tapasztaltam, hogy a bányatársulati tanerők hivatásuk magaslátán állva, hatványozott mértékben teljesítik kötelességüket. Bányaigazgatóságunk évről-évre súlyos anyagi áldozatot hoz iskoláink fenntartására és kolonizált lakosságunk kulturális szükségleteinek kielégítése érdekében. – Ezt magasabb nemzeti szempontok mellett azért is készséggel tesszük, mert látjuk, hogy az igazgatóságunk által megadott anyagi lehetőségek mellett tanerőink elismerésre méltó eredményeket mutatnak fel. Magad is szóban és írásban egyaránt számtalan esetben a legszebben nyilatkoztál úgy egyes tanerőink, mint ösztantestületünk értékes népnevelői tevékenységéről, minden dicsőretet megérdemlő munkájáról. – Ismerve társulatunk alkalmazásában álló tanerők értékét, büszke lettem volna rá, ha a körzeti iskola-felügyelők névsorában bányatársulati tanító nevével is találkoztam volna, mert a külvilág előtt is iskolánk és tanerőink jóságát hirdetné. Nagyön hálásan venném, ha kegyes lennél tájékoztatni arról, hogy miért nem foglalhatott helyet a Nógrád megyei körzeti iskolalátogatók sorában egy bányatársulati tanító is s lehet-e remélnem, hogy a jövőben e kitüntetést elnyerheti-e vállalatunk alkalmazásában álló tanító. –

Nagyrabecsülésem kifejezése mellett maradok
Öszinte tisztelőd:

Salgótarján, 1935. dec. 20-án

Róth

m.kir. bányaiügyi főtanácsos

Címzett: Dr. Visnovszky Rezső
tanügyi föl.”

Bányatársulati iskolák körzetbeosztása

Körzet	Hozzá tartozó bányatelepek	Tanulók száma		Tanulók száma	Igazgató
		mindennapos	ismétlő		
I. körzet	Salgótarján	293	56	6	Buchticska Antal
	Vizválasztó	40	7	1	
	Inászó	38	5	1	
	Rónatelep	52	21	1	
II. körzet	Zagyvapálfalvai iskola	215	40	5	Moyzes Béla (Bender Károly)
	Zagyvapálfalvai óvoda	45	-	1	
III. körzet	Etes-bányatelep	211	38	4	Rozehnal Nándor (Radnai)
IV. körzet	Kotyháza-bányatelep	53	13	1	Blanár Sándor
	Forgách-bányatelep	127	44	2	
V. körzet	Somlyó-bányatelep	60	18	1	Bóth Gyula
	Kazár-bányatelep	60	14	1	
VI. körzet	Kisterenye, Chorin-bányatelep	63	15	2	Sümegi Emil
VII. körzet	Mátranovákai-bányatelepi iskola	138	35	3	Thaisz Aladár
	Mátranovákai óvoda	45	-	-	
	Baglyasalja-bányatelep	170	34	2	
VIII. körzet	Albert-akna	70	13	1	Mrász József
	Gusztáv-akna	38	21	1	
	Rau	52	18	1	
	Homokterenye, Mizserfa	52	12	1	
IX. körzet	Mátraszele, János-akna	119	28	2	Kiss Gyula
	Nemti-bányatelep, Horthy-telep	119	26	3	

Minden körzet élén állt egy igazgató, aki igazgatta a körzetéhez tartozó iskolák, illetve tanítók munkáját. A tantestületek minden hónapban körzetenként tantestületi ülést tartottak, ahol részletesen megbeszélték a módszereket, az oktatás során következő feladatait, az iskola és szülők kapcsolatát, szülőértekezletek anyagát és általában az iskola jó meneteléséhez szükséges feladatokat.

A körzetek kéthavonként össztantestületi ülést tartottak, melynek bevallott célja: „a bányatelepek népoktatási rendszerének nivós színvonalon való tartása, sőt annak emelése, s főképpen azért, hogy az összes iskolák belső és külső életének főbb irányelveit és a követelményeit teljesen egyöntetűen és egységesen állapítsák meg.” Ezeknek a kéthavonkénti össztantestületi üléseknek menetrendje általában egy gyakorlati tanítás, az ott alkalmazott módszerek megbeszélése, egy pedagógiai tárgyú dolgozat felolvasása és állásfoglalás fontosabb pedagógiai kérdésekben. 1931. októberében például az „egyhuzamba” való tanítás problémáját tárgyalták, ahol az alábbi elvi állásfoglalást hozták:

„...Pedagógiai szempontból sem helytelen, egészségügyi tekintetben sem hátrányos, szociológiai szempontból pedig humanisztikus gondolat az egyhuzamban való tanítás, mert a gyermekeket fölösleges fáradalmaktól, a szülőket ruházat és lábbeli tekintetében ma eléggé nem hangsúlyozható fölösleges pénz kiadásokról, s gazdasági vonatkozásban idő, anyag, pénz és sok más szempont szerint is bírálható látószögből célszerűbb az egyhuzamban való tanítás.” (A délelőtti-délutáni 3, illetve 3 órás tanítás helyett csak a délelőtti 5 órás tanítást értik az egyhuzamba való tanításon.)

Sokszor foglalkoznak az iskola és a szülői ház kapcsolatával, amit szülőértekezleten tárgyalnak meg a szülőkkel. „Kölcsönösen figyelembe veszik (a tanítók) a szülők, a szülők az iskola kérését ...”, de nem hiányzik a ma divatos szóval emlegetett „egyéni bánásmód” gyakorlati alkalmazása sem:

„A tantestület tagjai külön figyelnek minden gyermeket, szabad órájukban a szülőket az iskolába kérik, s együtt beszélnek meg azokat a módokat és lehetőségeket, amelyeket a gyermekek érdekében foganatosítani akarnak.”

Természetesen az eredmény sem marad el. Buchticska Antal a központi iskola igazgatója büszkén írja: „1929-ben az iskoláink 6. osztályt végzett tanulói közül igen sokan a különböző magánvállalatoknál történő rövid alkalmazásuk után altisztekké léptek elő.” Itt sem jutott el minden tanuló a végzős osztályokba, de lényegesen jobb az átlag, mint a nem társulati iskoláknál. A bánya, általában biztosította a kolonizált munkásság gyermekeinek a továbbjutási lehetőséget, ha a gyermekben látták a tehetséget, a szorgalmat. Mint ilyet, végzés után visszafizetendő ösztöndíjjal segített egészen a legfelsőbb oktatásig (aknász, bányamérnök), de igyekezett saját „iparos” réteget is a kolonizált munkásság soraiból kiképezni. A gimnáziumnak 1929-ig 36 munkásgyerek hallgatója volt. Közülük 5 maturált.⁽¹⁶⁾

Az esztétikai nevelésre is nagy gondot fordítottak. „A gyermeki léleknek a nemes és szép iránti fogékonyságának felkeltésére művészeti tárgyakat is fontosságuknak megfelelően állítottunk be tanrendünkbe. Női- és férfi kézimunka, rajz és ének tanításra iskoláink legnagyobb gondot fordítanak.” A társulat nagyon ügyelt a növendékek egészségére is. „A városi tiszt-, köz- és bányaeorvosok havonként látogatják az iskolákat.” Az egészségügyi ellenőrzés mellett az „ép testben ép lélek” elvet figyelembe véve szervezik a tornagyakorlatokat, kirándulásokat – melyek „a gyermeki test egészséges és szabályos fejlődését szolgálják.”

A társulati iskolák nyilvános ünnepségei nem tértek el a többi iskoláétól. Megünnepelték október 6-át, november 2-án a takarékosági napot, március 15-én „a magyar szabadságharc diadalünnepét”, május 30-án pedig a hősök napjára emlékeztek. Ezenkívül májusban még megemlékeztek – nem naphoz kötöttek – a madarak és fák napjáról is.

Amikor a nyolcosztályos elemi iskola gondolata fölmerült, a társulati központi iskola igazgatója, Buchticska Antal így tervezett: „Szükségesnek mutatkozik az iskolákban a tornatermek, külön rajz, slójd és kézimunkatermek, gyakorló kertgazdaságok létesítése, s a rövidesen életrekelő 8-dik osztályú népiskolával kapcsolatban tanterők és tantermek szaporítása, hogy a két magasabb osztályban növendékeink már speciális bányaszakirányú és gazdasági képzést kapjanak.”

Kísérletek a nyolcosztályos elemi iskola megteremtésére

Már 1919. után felvetődött a nyolcosztályos elemi népiskola szükségessége, de megvalósítása még a Klébelsberg korszak erejét is meghaladta. 1929-ben Visnyovszky tanfelügyelő cikket jelentetett meg e tárgyban, és ebben vázolta azt az elképzelést, hogy mikor és hol vezetnék be fokozatosan a nyolcosztályos oktatást. A tervek elsőbbséget adtak a bányatársulati iskoláknak, de – a források tanúsága szerint – a bánya most nem akart az elsők között lenni.

Tudott tény, hogy a salgótarjáni medence bányászata mindig délebbre húzódott, s a bányának gazdasági okokat figyelembe véve nem érte meg, hogy korszerűsítse az egy, két tanteremes, s tanerős iskoláit, hisz csak a központi iskola rendelkezett 6 tanteremmel.

A bányatársaság szakmunkásrétegét a 6 osztályos elemi után a saját maga által fenntartott tanonciskolákban képezte ki. Tiszti, altiszti alkalmazottai részben az iparos családok köreiből kerültek ki, akik polgáriba jártak. A legjobb tanulókat ösztöndíjjal gimnáziumba, vagy egyetemre küldte, melynek tandíját – ha már kerestek –, visszafizették a vállalatnak.

Ezeket figyelembe véve érthető – ha nem is tudunk vele egyetérteni –, hogy amikor a kultuszkezelő 1929-től szorgalmazta a nyolcosztályos elemi iskolák bevezetését, a bányagazgatóság még 1940-ben is az alábbi álláspontot képviselte: „A bányatársulati iskolák a bányagazgatóságtól nyert információk szerint csak akkor fognak a 7-8 osztály létesítéséről döntést hozni, ha törvény végrehajtási utasítása már megtörtént.”⁽¹⁷⁾

Hogy a társulat a nyolcosztályos elemi iskolával kapcsolatosan a kivárás politikáját folytatta, felvetődik a kérdés, miben áll mégis a társulati iskolák előnye a többi iskolafenntartóval szemben?

Válaszunk a következő: Ezek az iskolák a legképzettebb, legrátermettebb tanítók közül válogathattak, mert meg tudták, de meg is akarták a tanítókat fizetni. Így kialakult egy törzsgárda, akik közül mindig volt, aki lapot szerkesztett, a cserkészmozgalomban elől járt. A társulati iskolák felszereltségéről ugyancsak a bánya gondoskodott. Ide bekerülni rangot jelentett.

Kitekintés 1945 után

A salgótarjáni iskolák mindegyike súlyos károkat szenvedett a II. világháború alatt. Bár légitámadás nem érte az épületeket, a városban súlyos harcok sem voltak, de 1944 októbere és 1944 decemberének karácsonyáig „magyar és német katonaság tartotta megszállva a salgótarjáni iskolákat, amelyeken ezen idő alatt katonai kórház, raktár, műhely, mosoda, sőt még istálló céljaira is szolgáltak.”⁽¹⁸⁾

A salgótarjáni elemi népiskolák összkára 74 456 P., amiből a központi iskola kára 30 335 P., a Forgácsaknai társulati iskola kára 3 565 P., a somlyótelepi iskoláé mindössze 22 P.

A tanítás az iskolákban 1945. február 12-én kezdődött meg.”⁽¹⁹⁾

A bányatársulati iskolákat Salgótarjánban államosításukig nem érintett az általános iskolákká való átszervezés, annál inkább a bányák államosítása – (vö. 1946 évi XIII. tc. – mely törvény szerint 1946. január 1-ig visszamenőleg államosította a szénbányákat). Névleg még megmaradtak a társulati iskolák az 1948-as nagy iskolaállamosításig, de ezek az iskolák már nemcsak a nevükben voltak mások. A Bányatelepi Áll. Ált. Iskola, melyet mindinkább Bartók Béla úti iskolának neveztek hivatalosan – a második államosítás után is megtartotta vezető szerepét, mint anyaiskolához ide tartozott igazgatásilag: Forgácstelep (2,5 km), Somlyótelep (4,5 km), Zagyvaróna-Vízválasztótelep (5,6 km) és Zagyvaróna-Rónatelep (9,4 km).⁽²⁰⁾

JEGYZETEK

1. Shvoy Miklós: Nógrád megye leírása – kézirat 310.p.
2. Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság Bp. 1936. 127.p.
3. 1929. évi XXXI.tc. 37.p.
4. Magyarország helységnévtára 1926. 245.p.
5. Pacséri 1900. 222-226.p.
6. Balázs László: Adatok és összefüggések a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság salgótarjáni (acélgyári) népiskolájának történetéhez (1920-1948. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1979. 117-138.p.; Czene Gyuláné: Az acélgyári iskola története; Somogyi Qualik Lenke: Forgách úti iskola története; Diósi József: Salgótarján népoktatásügye 1968-1948. In: Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból. Salgótarján, 1990. 269-348.p.
7. Dzsida 1943. 38.p.; Pacséri 1900. 221., 267.p.; MOL.Z. 928. 111. Cs. 117/1.tétel.
8. MOL.Z. 928. 111.cs. 117/1.tétel; NML XI.5. 152. tétel Copirbuch
9. Pallas Nagy Lexikon IX. k. 714-715.p.
10. NML. XI.5. Copirbuch 484.p.
11. Pacséri 267.p.; MOL Z. 223.Cs. 79/82.T.
12. Uo. 266.p.
13. MOL Z 928. 111.cs. 117/1. t. 153-154., 308-310.p.
14. Rácz József kisterenyei bányatársulás ig.tanító visszaemlékezései
15. NML VI. 504. 1935./XII.23. 22/3.
16. A Munka 7. évf. 1929. február 23.
17. NML VI. 504. Szn./1940.
18. Munkás Szó 1946.II.3.
19. NML XXII. 101. Salgótarján megyei város jkv. 1946.IX.7.
20. NML 501. Sz.n. 1948. Statisztikai adatok.

Besztercebánya 1944-ben

Dezider, Tóth

Besztercebánya a háború alatt

A második világháború kitörését Besztercebánya lakossága már 1939 szeptemberében érezte, amikor a város utcáin német egységek haladtak Breznó és Lengyelország felé. Félelemérzet és bizonytalanság a Szovjetunió megszállása után volt észlelhető. A városban katonai és csendőrorjárat volt, a Freiwillige Schutzstaffel uniformistái, a Hlinka-gárdisták őrjáratot tartottak. A rendőri szervek már 1939 szeptemberében 22-én rádió vevőkészüléket koboztak el Besztercebánya lakosságától.

Besztercebányán először 1941 nyarán volt légiriadó. Berepülésre nem került sor. A későbbi légiriádók 1942-ben voltak. A városban óvóhelyeket kezdtek építeni. A háborús események így, vagy úgy, de érintették a város lakosságát. A faji intézkedések a városban közvetlenül a Szlovák Állam létrejötte után jelentek meg. A Központi Gazdasági Hivatal 1941-es rendelete alapján a zsidó családoknak el kellett hagyni a városközpont lakásait. Ezzel az intézkedéssel 56 lakás üresedett meg. A zsidók Dávid sárga csillagát voltak kötelesek hordani. Ugyanazon évben a járási hivatal által kiadott rendelet értelmében, a nyugalom és a biztonság megőrzése érdekében, nem fűrdhettek a Garamban, 11⁰⁰ előtt nem mehettek a piacra, nem mehettek az Urpin moziba. A szauna, a városi könyvtár és a városi park látogatása szintén tilos volt számukra.

A városba gyakran érkeztek német vendégek. Számuk a szlovák vállalatok német kézre kerülésével megnőtt. Sok üzembe német intéző jött, s a német rendezvények száma megszapordott a városban.

Szlovákiában és Besztercebányán gyakoriak voltak a hivatalos látogatások Németországból és a pozsonyi német követségről. Magyarország, Horvátország és Olaszország fasiszta szervezeteinek képviselői is jártak a városban. Az ezekhez kapcsolódó ünnepségek szervezője a Hlinka Néppárt volt.

Hadsereg

A szlovák hadsereg átszervezése keretében 1939-ben a II. gyaloghadosztály parancsnokságát és a helyőrségi parancsnokságot Besztercebányára helyezték. 1939-ben a városban katonai akadémiát hoztak létre. 1940 augusztusában kerültek ki a szlovák hadsereg első tisztjei. Az akadémiát később Pozsonyba vitték. 1942-ben katonai reáliskolát nyitottak. 1940. január 2-től Besztercebánya a Garam-menti megye székhelye lett.

Besztercebánya a felkelés katonai előkészületeinek központja

A belpolitikai helyzet s az egypárti rendszer életre hívta az oppozíciót. A terv kiváltotta a lakosság ellenállását. Létrejötték az első illegális szervezetek. Besztercebánya volt a Szlovák Kommunista Párt illegális területi központja. Az illegális szervezetek elsősorban röplapokkal tiltakoztak a belpolitikai helyzet ellen. A Mor ho! fasisztaellenes csoport tagjai besztercebányai diákok, középiskolai tanárok voltak. Központja a tanítóképzőben volt. A csoport egy része külföldre távozott, s ott bekapcsolódott a csehszlovák egységek harcába, másik részét bebörtönözték.

Illegalitásban dolgoztak a Szlovák Demokrata Párt /SDS/ tagjai is. 1943 nyarán létrejött Közép-Szlovákia illegális bizottsága. Kiadta a Hlas národa c. illegális lapot. A bizottság együttműködött a Sitno partizáncsoporttal a Selmeci-hegyekben. Élelmiszerral, ruhával látta azt el.

A szlovák hadsereg fasisztaellenes hangulata különösen 1941 után volt érezhető, vagyis a Szovjetunió megszállása után. Egy tisztekből álló csoportosulás megalakította a szárazföldi haderő besztercebányai parancsnokságán a Victoire csoportot. Jakub Hluchy alezredes és Jozef Tlach alezredes a csoport vezető egyéniségei közé tartoztak. A keleti frontról érkező katonák-főlegvereket szereztek, azokat a partizánoknak adták.

Egy másik, tisztekből álló antifasiszta-csoport Frantisek Urban köré tömörült. A csoport tagjai az evangélikus egyesületet informálták a fronthelyzetről. Az evangélikus püspökök már 1939-ben protestáltak a Hlinka Gárdában való kötelező tagság ellen. Az evangélikus egyház 1942-ben egy memorandumban felhívást intézett Tiso elnökhöz, hogy a szlovákok tovább ne vegyenek részt a háborúban. Ebben az időben már nem csökkent a rendszer híveinek száma.

1943 karácsonyáig az antifasiszta erők közös blokkba tömörültek. Megalakult az illegális Szlovák Nemzeti Tanács. Ellenállási programját a „Karácsonyi egyezményben” hagyta jóvá. A Szlovák Nemzeti Tanács alapvető feladata és célja: „A szlovák nép harcának egységes és központi vezetése a hatalmi diktátum ellen.” Célja a fegyveres felkelés volt, együttműködve másokkal, elsősorban a hadsereggel. A felkelés terveinek előkészületei Közép-Szlovákiában koncentrálódtak. Besztercebánya az ellenállás központja lett. Az ellenállásban részt vettek szociáldemokraták és a polgári demokratablokk képviselői.

Besztercebányán volt a szlovák hadsereg szárazföldi hadosztályának parancsnoksága. Tisztikara fontos szerepet töltött be a felkelés előkészítésében. Besztercebánya felkelésben betöltött központi szerepét a város kedvező földrajzi elhelyezkedése, valamint a Tri Duby (Szlíacs mellett) elnevezésű repülőtér közelsége magyarázza. A katonai egységek közül a városban volt még a járási kiegészítő parancsnokság a 11 sz. gépjárműszázalaj és a repülő-utánpótlás. A szárazföldi haderő parancsnokságán személyi változások történtek. A stáb parancsnoka Ján Golian alezredes lett. Munkatársaival 1944 nyarán kidolgozta a felkelés katonai tervét. A Szlovák Nemzeti Tanács foglalkozott az ellátás kérdésével is. A gazdasági élet jelentős képviselőit nyerte meg az ügynek: Peter Zatkot, a Szlovák Nemzeti Bank elnökét, Imrich Karvast, az ellenállásért felelős legfelső hivatal elnökét, és még számos gazdasági intézmény dolgozóját. Pozsonyból egymilliárd koronát utaltak át a Szlovák Nemzeti Bank fiókjaiba és hárommilliárd koronát a besztercebányai fiókba. Az ellenállásért felelős legfelső hivatal háromhavi árúkészlettel látta el a lakosságot.

A Szlovák Nemzeti Tanács által jóváhagyott katonai tervet megismertették a Londonban tartózkodó emigráns kormány honvédelmi minisztériumával.

A partizánmozgalom ukrainai stábja 1944 júliusának végén desszantos csapatokat szállított Szlovákiába. Két hét alatt 64 szervező érkezett. Kelet-Szlovákiába egész partizáncsoportok áthúzódtak. A partizánok itt támogatásra találtak. Együttműködtek az illegális nemzeti bizottságokkal, s felvették a kapcsolatot a hadsereggel. Fegyvereket katonai raktárakból kaptak.

Az 1944. augusztus 11-én kihirdetett statárium szélsőséges megoldás volt, mert a rendszernek már nem volt támogatója sem a hadseregben, sem a rendőrségben. Ezek is az ellenállás oldalára álltak.

1944. augusztus 24-én teherautók szállították a fegyvereket és a lőszeret Zólyomból a Hiadel-völgybe, ahonnan a lakosság továbbvitte azokat az Alacsony-Tátrába. Ezenél az akciónál a rendőrség is segített. Jegorov partizáncsapatának 1300 puskát, 240 golyósórót, 32 000 töltényt, 6 500 gránátot, 100 pisztolyt és élelmiszert szállítottak. Nem ez volt az egyetlen akció. Hasonlóan látták el a többi partizánegységet is.

Besztercebánya, a szlovák nemzeti felkelés központja

Szlovákia német megszállása 1944. augusztus 29-én kezdődött. A Szlovák Köztársaság Képviselői a megszállással egyetértettek. Németország szlovák nagykövetét, Ludint bízták meg a feladattal, hogy a szlovák kormány beleegyezését Szlovákia megszállására megszerezze. Tiso beleegyezését adta, de ehhez az elhatározáshoz nehéz belső harcok után jutott el. Tudatában volt annak, hogy a felkelést hazai erővel nem tudja likvidálni. Beleegyezését adta, hogy német katonai egységek jöjjenek Szlovákiába, s azok segítsenek Turancov tábornoknak a rend helyreállításában. A hadseregnek ebben a helyzetben döntenie kellett. A katonák a harcot választották. A zsolnai helyőrség a partizánokkal együtt már 1944. augusztus 29-én felvette a harcot a német megszállókkal szemben. Szlovákia lakossága a német megszállásról Catlos tábornok, a honvédelmi miniszter közleményéből szerzett tudomást. „Katonák, polgárok, azért tudatom önökkel ezt a hírt, hogy a német hadseregben a barátainkat lássák. Azért jöttek, hogy legyőzzék az alattomos elleniséget.” Ez után a közlemény után a besztercebányai katonai központ parancsot adott a helyőrségeknek a fegyveres harcra. A felkelés kitörése után Besztercebányán volt a szlovák katonaság, az 1. Taktikai Csoport Főstábja, Szlovákia Védelmi Tanácsa, a Szlovák Nemzeti Tanács, a Szlovák Nemzeti Bank. Itt volt a Szlovák Kommunista Párt vezetősége, a Demokrata Párt. Itt nyomtatták a Pravda, a Nové Slovo, a Hlas Ludu és a Bojovník felkelési lapokat. A felkelés 22 000 km²-re terjedt ki, s ezen területen 1 700 000 lakos élt. A felkelés területe 1944. október elejére 6 800 km²-re zsugorodott.

1944. augusztus 30-án találkozhatott Besztercebánya lakossága az utcákon partizánokkal és felkelő katonákkal. A város hangulata megváltozott. Ehhez hozzájárult a szabad szlovák adó adása is, amit a központi adóról kapcsoltak le. Ladislav Sára hírolvasó bejelentette, hogy kitört a szlovák nemzeti felkelés, és felolvasta Chalupka Mor ho! c. versét. Mirko Vesel alezredes a hírolvasó szavai után közölte a szlovák hadsereggel a forradalmi katonai vezetés proklamációját; „Katonák, forduljatok szembe a német megszálló egységekkel! Felhívom a csendőrséget, a rendőrséget, a pénzügyőrséget, hogy védjék meg a hazát! „

A lakossághoz Jozef Sty, a Szlovák Nemzeti Tanács tagja szól: „Minden erőnkkel támogatni kell a katonaságot, hogy a nemzet ne pusztuljon el, hogy minél előbb győzelmet arasson az ellenség felett.” Ezen a napon Besztercebányán, a Szlovák Nemzeti Bank épületében tanácskozott a Nemzeti Bizottság. Elnökévé Gustáv Zemant választották. Az alelnökök Ján Majling és Július Tatransky voltak. A besztercebányai bizottságnak összesen 34 tagja volt. A bizottság Ondrej Smida polgármestert megerősítette funkciójában.

A Szlovák Nemzeti Tanács 1944. szeptember 1-én jött elő az illegalitásból.

Deklarációjában kijelentette, hogy a törvényhozást és a végrehajtást egész Szlovákia területén átvette. A Csehszlovák Köztársaság visszaállítása mellett volt, de nem a háború előtti formában.

A felkelés területe kb. 20 000 km² volt, s 1 700 000 lakost vett körül az ellenség. A front több szakaszán harcok folytak.

1944. augusztus 31-én létrejött a csehszlovák hadsereg parancsnoksága. Parancsnoka Ján Golian alezredes lett. Ján Golian később a főcsoport tábornoka lett. A stábparancsnok Július Nosko, a helyőrségparancsnok Milan Vesel volt. A főcsoport élére 1944. október 7-én Rudolf Viest került, helyettese Golian tábornok lett.

30 000 jól felfegyverzett német katonával szemben 18 000 felkelő katona és 5 500 partizán állt. A szeptember 5-i mobilizáció után a katonák száma 47 000, szeptember 26-án, a második mobilizáció után 60 000 lett.

A partizánegységek irányítója 1944. november 16-tól a főstáb lett, székhelye Besztercebánya. A stáb parancsnoka Karl Smidke, helyettese Manica alezredes, szeptember 29-től Asmulov alezredes volt. 1944. szeptember 12-én jött létre a Szlovák Honvédelmi Tanács besztercebányai székhellyel, mint a Szlovák Nemzeti Tanács szerve a fegyveres harc vezetésére, valamint a hadsereg és a partizánok fronton való mozgásának koordinálására. Az elnöke Golian tábornok volt.

Szeptember 17-én a felkelés területére repült a Szovjetunióból az I. csehszlovák vadászgépvezető. 1944. szeptember 25. és október 15. között érkezett meg a II. Csehszlovák önálló paradesszantos brigád. Mindkét egység része lett a Szlovákia területén harcoló I. csehszlovák hadseregnek. A hadsereg parancsnokságán három katonai misszió működött: szovjet, angol és amerikai.

1944 októberében fokozódtak Besztercebányán a berepülések. Az október 18-i berepülés alkalmával a tér házai károkat szenvedtek. Legnagyobb kár a Thurzó-házat érte.

A német hadsereg október 18-27-i offenzívája után a felkelő hadsereg nem tudta magát tartani. A partizánegységek és a katonák a hegyekbe húzódtak.

Besztercebánya megszállása

1944. október 27-én a város német kézre került. Három nappal később Besztercebányán ünnepséget tartottak, amelyen Jozef Tiso mondott beszédet: „Dicsőség felszabadítónknak, Adolf Hitlernek, dicsőség a fegyvereinek, az SS fegyvereinek, amelyek segíteni jöttek, hogy a szlovák Államot megtisztíthassuk.” A beszéd után hálaadó mise következett, majd a Wehrmacht katonáinak kitüntetése.

A katonai egységek és a partizánegységek a hegyekbe húzódtak, egy részük hazament, de a többség tovább harcolt 1945 tavaszáig.

A megszállás első napjától letartóztatások folytak. A városban félelem uralkodott. A lakosság várta a felszabadító egységeket. A besztercebányai bíróság börtöne kezdett megtelni. A bebörtönzöttek között szlovákok, csehek, amerikaiak, angolok, ukránok, oroszok, lengyelek, bolgárok, románok, horvátok, franciák, zsidók és magyarok voltak.

Amikor 1944 novemberében a bíróság börtöne megtelt, Kurt Herbert Deffner obersturmführer, Ján Durcansky, a szlovák kormány képviselője és Vojtech Kosovsky, a Hlinka Gárda Garam-menti megbízottja a fizikai likvidáció mellett döntöttek. A Besztercebánya melletti Kremnickán és Nemeckán több embert kivégeztek.

Felszabadulás

Besztercebányát 1945. március 26-án a IV. román hadsereg egységei szabadították fel Descalescu tábornok vezetésével, valamint a szovjet hadsereg II. ukrán frontja Zmacenka tábornokkal az élen.

A városban elkezdődtek a helyreállítási munkálatok. Besztercebányán a SZNF-re sok kulturális - történelmi emlék emlékeztet. Legismertebb ezek közül a SZNF emlékműve, amelyben múzeum működik.

Az MKP Salgótarjáni Szervezetének iratai ⁽¹⁾ Adatok és források Salgótarján 1945-1948 közötti történetéhez

Dupák Gábor

Bevezető

Salgótarjánt 1922-ben nyilvánították rendezett tanácsú várossá. A magasabb közigazgatási státus elnyerésének 75. évfordulója alkalmával rendezett ünnepségeken egyre többször megfogalmazódott egy új várostörténeti monográfia iránti igény. Ennek jogossága érthető, hiszen éppen negyedszázaddal ezelőtt, 1972-ben jelent meg a Salgótarján története című összegző kiadvány, amelynek szemlélete és – a 20. századdal foglalkozó – néhány megállapítása fölött alaposan eljárt az idő.

Napjaink történetírása folyamatosan értékeli át a magyarság történeti korszakait, eseményeit, közéleti szereplőinek tevékenységét.

E folyamat óhatatlanul kihat a helytörténetírásra is, és különösen Salgótarján esetében válik egyre idősezerűbbé. Az újfajta történelemszemlélet már hozott eredményeket. Gondoljunk Förster Kálmán egykori polgármester tevékenységének megváltozott megközelítésére és megítélésére, vagy az 1956-os forradalom salgótarjáni eseményeit bemutató levéltári kiadványra.⁽²⁾

Ismerve a város jelen századával foglalkozó helytörténeti irodalmát, megállapítható, hogy a korszakot, és különösen az 1945 utáni időszakot ismét vizsgálat alá kell venni. A korábbi történetírás ma is helytálló eredményei mellett a politika –, a gazdaság –, a társadalom és a művelődéstörténet témakörein belül a források tárgyilagos, objektív, kritikai feldolgozásával, rész-kutatások eredményeinek felhasználásával képzelhető el csak egy új, modern történeti szemléletű városmonográfia elkészítése.

A meglévő forrásanyag tanulmányozása sok új, eddig nem ismert, nem publikált adatot, tényt, összefüggést tárhat fel, amelyek minden bizonnyal módosítják majd a Salgótarjánnak kapcsolatos történeti ismereteket.

Tanulmányomban erre szeretnék példát mutatni, az MKP városi szervezete megmaradt iratainak segítségével. A forrásválasztás nem véletlen, hiszen a kommunista párt már 1945 első napjaitól kezdve a legmeghatározóbb döntési képességgel, lehetőséggel és befolyással rendelkezett a település sorsának alakításában.

Témám feldolgozása két részből áll. Először vázlatosan ismertetem a városi pártszervezet megalakulásának körülményeit, és a hatalom megragadásának folyamatát.

A második részben a párt tevékenysége során keletkezett dokumentumok általános bemutatására kerül sor, amelynek keretében olyan forrásokkal és eseményekkel ismertetem meg a Tisztelt Olvasót, amelyek eddig nem kerül(het)tek publikálásra, illetve más aspektusban olvashatók a helytörténeti irodalom lapjain.

I. Az MKP Salgótarjáni Szervezetének megalakulása, a hatalom megragadásának folyamata

1944/1945 fordulóján lezajlott hadműveletek következtében szétesett a polgári államgépezet és az önkormányzati rendszer. A vidéki közigazgatási tisztviselők nagy része különböző okok miatt – kiűrités rendelet, katonai szolgálat, félelem – elhagyták szolgálati helyeiket, és ahová nem, vagy csak jóval később tértek vissza.

A frontvonal eltávolodása, és az orosz katonai csapatok jelenléte tette lehetővé az MKP szervezetek megalakulását, és azt, hogy ők töltsék be a közigazgatás szétesésével létrejött igazgatási-politikai vákuumot.

A fenti általános megfogalmazás Salgótarján esetében is helytálló. A város közigazgatási, politikai és gazdasági elitje 1944 novemberében és decemberében elhagyta a várost. Az igazgatási szakemberhiányt jól jellemzi Kilczer Béla polgármester 1945. február 24-i jelentése, amely szerint „Polgármesteri székem elfoglalása” (1945. január 2. – D.G. megj.) alkalmából a szervezett városi tisztviselői és alkalmazotti létszám 69 fő volt. Ebből 56 állás be volt töltve. Az 56 tisztviselőből és alkalmazottból 37 elmenekült vagy katonai szolgálatot teljesít. Rendelkezésemre tehát csupán 19 alkalmazott állott, tisztviselő csak 12, azonkívül 2 szülésznő és 5 al-tiszt.⁽³⁾

Tehát ez az állapot lehetőséget teremtett a baloldal, mindenekelőtt a kommunistáknak, hogy szervezetük megalakításával átvegyék a település vezető pozícióit.

A Vörös Hadsereg alakulatai 1944 december 25-én szállták meg Salgótarjánt. Pár nap múlva a városban élő kevés számú illegális kommunista megpróbálta a szovjet katonai parancsnokság segítségével megalakítani a most már legális pártot, azonban kérésükre a szovjetek kijelentették, hogy „...nem a pártszervezet megalakítása a célunk, hanem a fasizmus kiűzése.”⁽⁴⁾ De megnyugtatósként közölték, hogy a front elvonultával pártszervezéssel foglalkozó magyar szervezők fogják segíteni az MKP helyi szerveinek megalakítását. Ez így is történt.

1944 utolsó napjaiban a városi rendészeti szervek szétesése következtében megingott közrend és a közbiztonság helyreállítása céljából dr. Varga Kálmán ügyvéd vezetésével polgárőrség szerveződött. E testület helyettes vezetője Kilczer Béla volt. A csoport az újtelepi városrészen álló rendőrkapitányság épületében rendezkedett be.

1945 első napjaiban a szovjet katonai parancsnokság elrendelte a városrész polgári kiűritését, és az itt levő középületek – köztük a rendőrség – lefoglalását. Ennek elkerülése érdekében Varga polgárőrparancsnok Kilczer Bétát bízta meg, hogy kezdjen tárgyalásokat a katonai városparancsnoksággal.

A helyettes parancsnok január 2-án indult el a megbeszélésre, amikor a rendőrségi épület kapujában összehatalkozott a Pártközpont pártszervezéssel megbízott két képviselőjével. Az egyikőjükben felismerte Tóth Bélát, a miskolci MOKAN COMITE ellenállási csoport volt vezetőjét, akivel együtt tevékenykedett Miskolcon 1944 őszén. A másik személy Farkas Mihály volt. A találkozás részleteire Kilczer Béla így emlékezett vissza 25 évvel később: „... Amikor kiléptem a rendőrség kapuján, gondolkozva, hogy merre is menjek, ez cca. (sic!) de. 10 óra tájt lehetett, éppen akkor állt meg a rendőrségi épület előtt egy orosz egyenruhás által vezetett dzsipp, amelyből két asztrahán prémes és kucsmás, fekete kabátos alak kászálódott ki.” Tóth Béla bemutatta Farkas Mihályt, majd kijelentette, „... hogy ő (Tóth Béla – D.G. megj.) mint Miskolc területi főispán jelent meg itt. Ekkor mindjárt felkértek – folytatja visszaemlékezését Kilczer Béla –, hogy küldjek küldötteket szerte a városba és rendeljük be a feltalálható összes kommunista és szociáldemokrata elvtársakat. Én azonnal visszamentem a rendőrségre, az őrszobánkból mozgósítottam a küldöncöket, hogy az összes ismert elvtársakat azonnal hívják, illetve hozzák be.”⁽⁵⁾

Mivel a kiűrités parancs érvényben volt, az összejövetelet Kilczer Béla Liget utcai lakásainak egyikében tartották meg, ahol megalakították az MKP Salgótarjáni Szervezetét, amely kezdetben – egyes visszaemlékezések szerint – mintegy harminc főt számlált. Titkárnak Kerekes Sándort, helyettesének Sulyok Sándort és propagandistának Alices Jánost választották. A vezetőség további tagjai voltak Balga Antal, Gólián András, Fazekas Sándor, Hermann Ferenc és Szoó Pál.⁽⁶⁾

Itt érdemes megjegyezni, hogy a városi vezetőség elnevezése 1945 és 1948 között többször változott. 1945 első hónapjaiban MKP Salgótarjáni Szervezet Vezetőségének, 1945 júniusában MKP Salgótarjáni Titkárságának, 1947 decemberéig MKP Salgótarjáni Szervezete Vezetőségének, ezt követően MKP Salgótarjáni Városi Titkárságának nevezték, majd az 1948-as pártegyesülésig MKP Salgótarjáni Városi Bizottsága név alatt működött.

A fenti ülésen Kilczer Bélát jelölték polgármesternek, akit pár nappal később a szovjet városparancsnokság is megerősített tisztségében.

A vezetőség megalakulásával kezdetét vette a pártépítés, amely – fő vonásaiban – meggyezett az országos pártszervezési gyakorlattal. Szervezési elv volt, hogy településenként csak egy helyi szervezet lehet, és az alapszervezetek részei a helyi szervezetnek.

A központi és a helyi szervek közvetlen kapcsolatát közvetettül helyettesítették. Több megyét átfogó, ellenőrző és irányító hatáskörrel kerületi titkárságokat állítottak fel. A miskolci Észak-Magyarországi Kerületi Titkárság létrehozását 1945. január 12-én határozták el. Ez alá tartozott Nógrád megye, pontosabban a salgótarjáni pártszervezet, amely 1945 nyaráig, – az MKP Nógrád Megyei Bizottságának létrehozásáig – járási és megyei feladatok is ellátott.

Majd a megnövekedett létszám és feladatok új szervezeti formák és keretek létrehozását vetették fel. Az MKP Szervező Bizottságának 1945. április 20-i ülése úgy döntött, hogy a megyét, amelynek feladatait a salgótarjáni pártszervezet látta el, kivonja Miskolc alól és az országban elsőként a Központi Vezetőség irányítása alá helyezi.

A legális tömegpárt megteremtésére irányuló erőteljes szervezőmunka eredményeképpen Salgótarjánban 1945 januárjában 3420, júniusában 2054, októberében 3668 fő volt a párt tagja.⁽⁷⁾ Ha ehhez hozzáadjuk a város vonzáskörzetéhez tartozó települések párttagjainak szá-

mát, akkor a taglétszám megközelítette az 5000 főt. Ez a létszám 1947 végéig állandósult, és csak a pártgyesítés időszakában emelkedett. Toldi István városi titkár 1948 májusi jelentésében már 8000 főre tette a párttagok számát. Összehasonlításként megjegyzem, hogy az SZDP-tagok száma alig érte el az 1000 főt.⁽⁸⁾

A párttag létszám 1945. évi látványos emelkedésének általános okai között szerepelt a baloldali politikai szemlélet elterjedése, a munkásmozgalmi részvétel, az 1919-es múlt, a lumpenproletárok és a deklasszáldott kispolgári rétegek csatlakozása, a Vörös Hadsereg jelenléte, valamint a jobboldali múlt számonkérésétől való félelem. Emelte a létszámot a felvételi eljárás egyszerűsége, illetve, hogy a párt megnyitotta kapuit a volt nyilaspárti tagok előtt. „A volt kisnyilasokkal kapcsolatban úgy döntött a pártvezetés, hogy akik nem töltöttek be vezető szerepet a nyilaspártban, nem kompromittálták magukat a fasizmusban, s megbánták múltjukat, beléphetnek a pártba.”⁽⁹⁾

A szervező munka elsősorban a fizikai munkások és a bányászok között volt sikeres, míg az értelmiség körében nem tudtak eredményt felmutatni. Ennek oka az értelmiség eltávozása, illetve a kölcsönös bizalmatlanság volt.

Mint fentebb jeleztem, az első hónapokban a salgótarjáni pártszervezet járási és megyei feladatokat is ellátott. A Megye Bizottság megalakulása után megmaradt járási teendők ellátására hozták létre a városi szervezeten belül 1946 tavaszán, az ún. járási titkárságot, amely csak 1947 első felében vált el szervezetiileg a várostól.⁽¹⁰⁾ A megnövekedett feladatok ellátása miatt a szervezeten belül kialakították a reszorttiszségeket. Ezek közé tartozott a propagandista, a tömegszervező, a káderes, a nőszervező, és az értelmiségi összekötő. Itt hívom fel a Tisztelt Olvasó figyelmét arra, hogy a városi szervezet strukturális felépítéséről a következő fejezetben olvashat.

A szervezőmunka során 1945-ben megalakultak a városi vezetőség irányítása alá tartozó alapszervezetek, melyek a következők voltak: Salgóháza, Forgács, Somlyó, Bányakastély, Városháza, Zagyvai-rakodó, Vasút, Bányakórház, Honvédség, Posta, OTI, Hungária Rt., ezen kívül azok számára akik nem voltak tagjai az üzemi-hivatali szervezeteknek, létre hozták ún. Városi I. körzeti alapszervet.

Az üzemi pártszervek szervezéséhez 1945 nyarán kezdtek hozzá. Először a tűzhelygyári alakult meg, majd a vasúti, a bányai, az üveggyári és az acélgári szervezetek jöttek létre. Ezek 1946 elejétől a megyei bizottság irányítása alá tartoztak.

Tanulmányomnak nem célja a városi szervezet tevékenységének mélyebb bemutatása, de a működési mechanizmust, annak eredményét vagy eredménytelenségét jól szemlélteti a szervezetnél 1945–1948 között lezajlott nagyfokú kádermozgás. Az 1945-tel megváltozott körülmények, a legalitás, újfajta munkamódszereket és gyakorlatot követelt, amelyek megszerzésére időre lett volna szükség. Azonban a pártra szakadt hatalmi harc erre nem adott lehetőséget. Ezért a vezetők munkájának megítélése egy-egy akció, kampány sikerén vagy kudarcán múlt. A gondolatmentet jól példázza, hogy 1945 és 1948 között a városi titkári székhelyben hat személy – Kerekes Sándor, Bandur Gyula, Oczel János, Jakab Medve István, Rusznyák Lajos és Toldi István – váltotta egymást.

A történelemtudomány az 1945–1948 között időszakot koalíciós korszaknak aposztrofálja. Ez a minősítés azonban Salgótarján vonatkozásában nem helytálló. Az igaz, hogy a városban a kommunista párton kívül jelen volt az SZDP, a FKGP és pár napig a PDP is, de a politikai küzdelemben, a hatalomért vívott harcban, valamint a település közéletének alakításában e

pártok súlytalanok és jelentéktelenek voltak. Ez összefüggött azzal, hogy a MKP-hez képest hetekkel, hónapokkal később kezdték meg létrehozni saját szervezeteiket, és ez a lemaradás elég időt adott a kommunista pártnak, hogy átvegye a hatalmat és a befolyást a legfontosabb politikai-közigazgatási- és rendészeti területen.

Röviden tekintsük át, hogy az 1945. január 2-án megalakult városi pártszervezet hogyan és milyen módszerekkel ragadta magához a város irányítását.

Már a megalakulás napjától kezdve egészen a tanácsválasztásokig Salgótarján polgármesterei a kommunista párt tagjai közül kerültek ki. (1950 után evidens volt, hogy a vb. elnök, később a tanácselnök csak MDP, illetve MSZMP-tag lehetett.)

Szintén a párt irányítása alatt állt a rendőrség, amelynek pártosságát jól szemlélteti egy 1945-ös polgármesteri jelentés. E szerint „... a rendőrség az orosz katonai parancsnokság, az MKP és részben saját kezdeményezés alapján működik.”⁽¹¹⁾

Ugyancsak meghatározó szereppel bírt a párt a nemzeti bizottság létrehozásában és működésében. A közigazgatás újjáalakításáig jelentős politikai hatalommal rendelkező népi bizottság 1945 második feléig a város legfontosabb közigazgatási és politikai szerve volt.

Az MKP a pártközi értekezleteken elérte, hogy az akkor már működő pártok paritásos képvisellete helyett a tényleges számarálynak megfelelő delegáltak vegyenek részt a városi nemzeti bizottság munkájában. Az 1945. február 14-én megalakult testület négyfős vezetőségében három kommunista párttag – Blanár Sándor elnök, a későbbi polgármester, Kerekes Sándor alelnök, a városi pártszervezet titkára, és Boros Antal jegyző – szerepelt, még a titkári teendőket a szociáldemokrata Tóth Béla látta el.

A párt a város üzemeiben megalakult alapszervezeteken, üzemi bizottságokon keresztül érvényesítette akaratát. A pártiratok tanúskodnak arról, hogy milyen fontos szerepet szántak egy-egy üzemben az ÜB-választásoknak. Ezek a testületek foglalkoztak ugyanis a termelés-elosztás- és ellenőrzés kérdéseivel, továbbá a tőke korlátozása mellett a tőke kisajátításánál is fontos feladatok voltak. Az 1945-ös és az 1947-es választások eredményei is tovább erősítették a párt hatalmi súlyát és tekintélyét.

A koalíciós időszak politikai küzdelmeinek következtében megváltozott, illetve jelentősen módosult, tolódtott balra a városi képviselőtestület összetétele. Az 1946. január 29-i pártközi értekezleten abban állapodtak meg a pártok, hogy az előző évi nemzetgyűlési választás során leadott szavazatok arányában részesednek a testületi helyeket illetően. A megállapodás tovább szűkítette a szociáldemokrata képviselők számát.⁽¹²⁾

Másfél évvel később, az 1947. május 8-i képviselőtestületi újraválasztáson az 51 fős grémiumba 34 kommunista, és csak 6 szociáldemokrata, illetve 2 kisgazda párti tag került be.

Az MKP Salgótarjáni Szervezetének iratai (1945-1948)

A Nógrád Megyei Levéltár őrizetében és kezelésében lévő MKP megyei- járási- és városi szervezeteinek iratai meglehetősen hiányosak. Terjedelmük nem haladja meg a két iratfolyómétert. Ezen belül a salgótarjáni forrásegyüttes mindössze 22 cm-t tesz ki.

A városi pártszervezet 1945-1948 közötti dokumentumai közül is az 1945-ben keletkezett források a leghiányosabbak, mindössze pár száz irat található.

A forráshiány magyarázataként megemlíthető az illegális titokzatosságából kiszabadult párt szervezeteinek kezdetleges írásbelisége, a feltételek hiánya és az iratkezelés szabályozatlansága. De közrejátszott az 1940-es évek végén lezajlott felelőtlen és szakszerűtlen, politikai indítatástól vezérelt selejtezés is. 1951 februárjában Gyárfás János MDP megyei titkár az alábbiakat jelentette a Központi Vezetőség Ügykezelési Osztályának: „A Megyebizottságon lévő 1945, 46, 47, 48, 49-es iratokat a Budapestről Vigh elvtárrsal érkező brigád selejtezte és a selejtet bizony mi elégettük.”⁽¹³⁾

Az iratanyag további múltjához tartozik, hogy az 1956-os forradalom napjaiban a dokumentumokat felszállították Budapestre, és csak az 1960-as évek elején, az MSZMP Nógrád Megyei Pártarchívumának megalakulásakor kerültek vissza Salgótarjánba.

Napjainkban a városi szervezet dokumentumai rendezett állapotban várják a kutatókat. Az anyag – a pártszervezet szervezeti felépítésének megfelelően – tagolt, külön egységeket, ún. fondcsoportokat képeznek a választott testületek, az apparátusi- illetve az alapszervezetek iratai. Az egyes csoportokon belül időrendbe téve találhatók a tartalmi-tárgyi ismérvek alapján kialakított kisebb alapegységek, levéltári szakkifejezéssel élve, az őrzési egységek.

Az iratok jellegük szerint, jegyzőkönyvek, jelentések és levelezések. Általában a választott testületek, illetve az alapszervezetek üléseiről maradtak fenn jegyzőkönyvek. A források nagy részét a jelentések teszik ki, amelyeket az alsóbb szintű pártszervezetek készítettek. Viszonylag gyér számot képviselnek a levelezések, amelyek elsősorban a párt és a tömegszervezetek kapcsolatát érintik.

Röviden tekintsük át a legfontosabb őrzési egységeket

A párt salgótarjáni szervezeteinek működésére, a városban lezajlott politikai-hatalmi közdelemre vonatkozó alapvető forrásértékkel rendelkező iratok a választott szerveknél találhatók. Ezek közé tartozott a pártkonferencia, a választmány, és a városi vezetőség.

A pártkonferencia vagy későbbi nevén a pártértekezlet a legmagasabb szintű vezető testület volt. A városban működő alapszervezetek által értékelték a pártszervezetek addigi munkáját és meghatározták a következő időszak politikai-mozgalmi feladatait, és választották meg a választmányi tagokat.

A salgótarjáni pártvezetés 1945 és 1948 között három alkalommal rendezett konferenciát. Az első 1946. január 6-án tartották meg az acélgyári kaszinóban, amelyről az akkori hetilap is

beszámolt.⁽¹⁴⁾ Sajnos az összejegyzetéről nem maradt fenn jegyzőkönyv, csak az ott elfogadott határozati javaslat.⁽¹⁵⁾

A második – de az eredeti jegyzőkönyv szerint az első – városi pártkonferenciára 1947. március 2-án került sor az acélgyári olvasóegylet dísztermében.⁽¹⁶⁾ Máig rejtély, hogy miért ezt tartották az első ilyen jellegű tanácskozásnak.

A rendelkezésre álló 18 oldalas ülésjegyzőkönyv tanúsága szerint a tanácskozáson 17 alapszervezet képviseletében 263 küldött vett részt. Rusznyák Lajos városi titkár megnyitó beszédét követően egyhangúlag díszelnökké választották Rákosi Mátyást, majd meghatározták a napirendi pontokat. A politikai beszámolót Blánár Sándor polgármester tartotta, aki a párizsi békére utalva kijelentette, hogy „Nem ez a béke az, amire a magyar dolgozók és a magyar tömegek vágytak. El kell ismerni, hogy ez a béke sok tekintetben fájdalmas.” Belpolitikai téren érintette az éppen akkor kipattant ún. köztársaság ellenes összeesküvést. Beszédjének helyi vonatkozásaiban utalt az 1947 eleji ipartestületi választásokra, amelyen a kommunista párt megalázó vereséget szenvedett. Fenyegetően meg is jegyezte, hogy „... az nem lehet, hogy ebben a városban az MKP ki legyen rekesztve az Ipartestületből.”

A városi titkár beszámolója szerint a városi pártszervezet létszáma 5459 fő, ebből 4916 tag fizet rendszeresen tagdíjat. Az egyik legfontosabb szervezési feladatnak tehát azt tartotta, hogy a fizető párttagok száma 6000-re emelkedjen.

Természetesen ezen a fórumon sem feledkeztek meg a megyeszékhely kérdéséről. „... Ilyen megyében, ahol olyan kommunista város van, mint Salgótarján, nem lehet a reakciós Balassagyarmat a székhely.”

A konferencia zárásaként a küldöttek elfogadtak egy 27 pontból álló határozatot, amelyben többek között követelték, hogy a 3 éves városfejlesztési tervet a párt által készített tervezet alapján hajtásák végre, Salgótarján legyen az új megyeszékhely, építsenek kulturális és sportintézményeket, szerveződjék meg a párthoz hű kereskedői réteg, és a taglétszám emelése érdekében „... minden elvtárs szervezze be a feleségét.”

A harmadik tanácskozásra – amely tulajdonképpen a két párt egyesülésének konferenciája volt – 1948. május 9-én került sor az üveggyári kultúrteremben. Az esemény fontosságát reprezentálta, hogy megjelent a két párt teljes megyei és városi vezetősége, illetve Szirmai István központi kiküldött. A 138 küldött közül 110 képviselte a kommunista és 28 a szociáldemokrata pártot. Megjegyzem, hogy az MKP delegáltak közül mindössze csak 15 fő volt tagja az illegális kommunista pártnak. Az ülésen éltették a pártegyesülés történelmi jelentőségét, és az alábbi szövegű táviratot fogalmazták meg Rákosi Mátyásnak és Szakasits Árpádnak: „Az egyesítő városi konferenciánkról forró harcos üdvözlétünket küldjük, és ígéretet teszünk arra, hogy a jövőben a Magyar Dolgozók Pártján belül, még jobb munkát fogunk kifejtetni a szocializmusért.” Ezt követően pedig megválasztották az MDP Salgótarjáni Városi Választmányának 42 tagját.⁽¹⁷⁾

Ugyancsak a testületi szervek közé tartozott a pártkonferenciák által megválasztott pártválasztmány, amely a konferenciák ülései között látta el a legfontosabb irányító szerepet. E testület választotta meg a tagjai közül a városi vezetőséget.

A meglévő források szerint 1946 és 1948 között a városi pártszervezetnél 8 választmányi ülésre került sor, amelyeken a pártvezetőség és a választmányi tagok vettek részt. Az ülések na-

pirendjén legtöbbször a pártkonferenciákról szóló beszámolók, pártvezetőség választások, pártszervezési feladatok, a tömegszervezetek helyzete, a politikai pártok közötti kapcsolatok és a nemzetgyűlési választások előkészítése és lebonyolítása szerepelt.

A salgótarjáni pártszervezet első választmányi ülésére 1946. február 3-án került sor, ahol Oczel János nemzetgyűlési képviselő beszámolt a köztársaság kikiáltásának és a köztársasági elnökválasztás körülményeiről.

1947 második felében, az országgyűlési választások után – országos és helyi szinten – egyre inkább előtérbe került és felerősödött a politikai pártok felszámolására, illetve a munkásegység megteremtésére irányuló kommunista törekvés. Természetesen a kérdés minden pártfórumon, így a választmányi üléseken is prioritást élvezett.

A városi választmány 1947. november 18-i összejövetelén meghatározták a követendő taktikát. Kijelentették, hogy „... foglalkozni kell a Szoc. Dem. (Sic!) kérdéssel. Ahol lehet számoljuk fel és akiket lehet nyerjünk meg közülük Pártunk számára (...) Akiket megnyerünk, a Szoc. Dem. Párt tagjai közül, írássunk velük egy nyilatkozatot, amelyen kifejtik, hogy nem értenek egyet a Szoc. Dem. Párt egységbontó politikájával. Ezen nyilatkozatot azután továbbítani fogjuk a Szoc. Dem. Párt központja felé Szakasits elvtársnak.”⁽¹⁸⁾

Jelentős tevékenységet fejtett ki a választmány által saját tagjaiból megválasztott városi vezetőség vagy titkárság, illetve 1947-től használatos elnevezés szerint a városi végrehajtó bizottság. E párttestület irányította a választmányi ülések között az üzemi és a körzeti alapszervezeteket, a tömeg- illetve a társadalmi szervezetekbe delegált pártfunkcionáriusok munkáját.

A vezetőség eleinte hetente, kéthetente, majd később havonta tartotta üléseit, amelyeken az egyes reszortfelelősök – nőszervező, kultúrvezető, értelmiségi összekötő és propaganda vezető – számoltak be szakterületük aktuális helyzetéről, problémáiról.

Az 1945 és 1948 között tartott üléseken a vezetőség foglalkozott a pártszervezéssel, a város közellátási, az üzemi pártszervezetek helyzetével, az igazoló bizottságok tevékenységével, a helyi sajtóval, a politikai nagygyűlések szervezésével, az üzemi bizottságok választásával, illetve a városi és a megyei pártkonferenciák előkészítésével.

Érdekes és tanulságos olvasmányok a város közellátási helyzetéről, illetve a pártmunka tapasztalatairól szóló városi titkári összefoglaló jelentések. A beszámolókat a Megye Bizottságra, a Központi Titkárságra és a Pártközpont Szervezési Osztályára címezték.

1945 elején a város súlyos közellátási problémákkal küzdött. Hiányoztak az alapvető élelmiszerek, és a szállítási nehézségek miatt nem volt lehetőség a hiányok beszerzésére, pótlására. A korabeli polgármesteri jelentés szerint a „... meglévő készletek a város 17.000 főnyi lakosságának kenyérszükségletét már csak két napra fedezik.” A napi adag személyenként 10 dkg kenyér, és egy-egy alkalomra 0,5 kg finomliszt volt. A két éven aluli gyermekek részére 0,25 kg búzadarát tudtak biztosítani. ⁽¹⁹⁾ A helyzetet tovább súlyosbította a várost megszálló szovjet csapatok tevékenysége. A lakosság különböző csoportjai eltérő módon fogadták a Vörös Hadsereget. A munkásmozgalmi múlttal rendelkezők és az üldözöttek felszabadítóként, a letűnt rendszer hívei pedig bizalmatlanul és félelemmel. Azonban a rablás, az önkényeskedés és az erőszakoskodás általános ellenszenvet váltott ki a lakosság körében.

Ezt az állapotot érzékelteti és mutatja be a városi pártszervezet 1945. január 12-én kelt levele, amelyet a magyar kormány elnökének címeztek. ⁽²⁰⁾ Egyes vélemények szerint Kilczér Béla fogalmazványa, de neve nem szerepel az aláírások között. A dokumentum további érdekességei közé tartozik, hogy jelen ismereteim szerint ez a legkorábbi írásos emlék a városi pártszerv működésének idejéből. Ne feledjük, hogy csak 10 nappal vagyunk túl a párt megalakulásának napjától.

A forrást a helytörténeti irodalom még nem közölte, ennek oka pedig az, hogy objektívan és tárgyilagosan mutatja be a város nehézségeit, a lakosság hangulatát és a szovjet csapatok által elkövetett atrocitásokat.

A dokumentum szerint a város lakói abban bíztak, hogy a Vörös Hadsereg ittléte a felszabadulást jelenti, de hamar rájöttek, hogy „... ez a pillanat még nagyon messze van. (...) Salgótarján város feljajdul a felszabadítók megszállása alatt, mert napról-napra, mind kevesebb az a kis összekuporgatott érték és élelem, amit átmenteni módunkban áll.”

Majd 10 pontban foglalták össze a legégetőbb problémákat. A város élelmiszerkészletét az elvonuló német hadsereg csaknem teljesen kiürítette. A lakosság elrejtett tartalékait pedig felélték a szovjet csapatok. Nehezítette a készletek biztosítását, hogy megfelelő közlekedési eszközök hiányában nem volt lehetőség vidékről gabonabeszerezésre sem. Az egyetlen őrlésre alkalmas városi malom a Vörös Hadsereg kezén volt.

Ugyancsak súlyos károkat szenvedett a gyárpar, amelynek újbóli megindítására is központi segítségre és műszaki értelmiségre lett volna szükség. Hátráltatta a helyreállítási munkák megkezdését a lakosság passzivitása, ugyanis „... a munkásság és a lakosság annyira meg van félemlítve, hogy elrejtőzik és nem jön elő, aminek az az oka, hogy [az] orosz vezetőség naponta razziákat tart. Ennek folyamán képpen (Sic!) nagyon sokan hosszabb időre fogva maradnak, a nagy részük még mindig nem térhetett vissza. Így a Vörös Hadsereg részéről igényelt munkaerőt sem tudjuk kellő számban rendelkezésre bocsátani, minek eredménye ezután, hogy erőszakos munkás toborzásokat hajtanak végre, amikor is azok kerülnek összehajtásra, akik ártatlanul ügyes, bajos dolgaikat akarva elintézni jöttek elő és ezek rendszerint betegek, sérültek s munkára alkalmatlanok.”

A sérelmek felsorolása után kérték és követelték a kormánytól, hogy biztosítsa a lakosság minimális élelmiszer-ellátását, a kiürített városrészek visszaadását, rendészeti és közigazgatási szervek felállítását, valamint egy nagyobb pénzkölcsön folyósítását a termelőmunka megindításának érdekében.

Végezetül – a segítség reményében – ígéretet tettek, miszerint „... Mi nem tehertertelei leszünk Kormányunknak, hanem teherviselői és erejének egyik forrása. Erre ünnepélyes fogadalmat teszünk, mert tudjuk, hogy immár szabad nemzet, szabad fiai vagyunk.”

A pártszervezetek belső életére vonatkozó megállapításokon kívül a titkári jelentések tájékoztatást adnak még a tömegszervezetek helyzetéről, a két munkáspárt kapcsolatáról és az 1947. évi nemzetgyűlési választások előkészületeiről.

A helytörténet – a kommunista párt szavazataira koncentrálva – többször feldolgozta a koalíciós időszak választásait. Azonban nem foglalkozott a választások hátterével, az MKP válaszc-

tási előkészületeivel, és a választási visszaélésekkel. Pedig a források erre vonatkozva is tartalmaznak adatokat és információkat.

Rusznák Lajos városi titkár 1947 szeptemberi titkári jelentésében beszámolt a pártszervezet választási előkészületeiről.⁽²¹⁾ A párt akkori befolyását, hatalmát és pozícióját ismerve talán túlzónak is minősíthetjük azokat a módszereket, amelyeket az amúgy is biztos választási győzelem érdekében tettek. A választópolgárok meggyőzésére és megnyerésére agitációs csoportokat szerveztek, továbbá 650 személyt állítottak be házi és egyéni agitációra. A várost 24 körzetre osztották fel, azon belül körzeti és utcafelelősöket, valamint háztömbbizalmi hálózatot építettek ki.

Érdekes volt a háziagitátorok tevékenységének ellenőrzési rendszere, akik tulajdonképpen házi „választási közvélemény kutatást” végeztek. Ugyanis a meglátogatott polgárokat 1-es, 2-es, 3-as jelzésekkel látták el. Az első jelentette az MKP-s szavazatot, a második az SZDP-t, illetve az ingadozókat, a harmadik pedig azon személyeket minősítette, akik nem a kommunista pártra adják voksaikat. A látogatások értékelése során megállapították, hogy „... Pártunknak 74 % biztosítva van.” Közvetlenül a választások előtt – a jobb eredmény következtében további fél százalékos javulást prognosztizáltak. A választáson ténylegesen elért 74,86 %-os arány mutatja, hogy reálisan mérték fel potenciális választóikat.

A fenti módszereken kívül a meggyőzés eszközeként 130 röpd- és kisgyűlést tartottak. Az iparos és kereskedői, valamint az értelmiségi rétegek megnyerése érdekében külön nagygyűléseket szerveztek, amelyeken központi előadók – többek között Kádár János és Apró Antal – is megjelentek.

A kommunista párt – hasonlóan más pártokhoz – a választási győzelem érdekében felhasználta a választási visszaélés két formáját; a választójogosultságból való kizárást és a névjegyzékkivonattal történő szavazást. (kék cédula)

Az 1947-es választójogi törvényt felhasználva nagyon sok szavazót fosztottak meg választójogosultságától.⁽²²⁾ Nagy súlyt helyeztek az összeíró- és a számláló biztosok és bizottságok kijelölésére. Az MKP – éles vita után – elérte, hogy döntő többséghez jutott a város 12 választási körzetében felállított testületekben.⁽²³⁾ E grémiumok pedig a gyakorlatban valósították meg az ún. „nem megbízható egyénnel” szemben követendő eljárást, miszerint „Felejtsék el a számláló lapot kikézbcsíteni, vagy visszakérni, aláírni. Nőket is el kell ütni a szavazattól, akik nem megbízhatók. (...) Az összeíró biztosok felejtsenek ki házakat, hogy reklamáljon az illető...” Azoknak a polgároknak, akik szóvá tették „kifelejtésüket” és fellebbeztek, „... nehézséget kell okozni” – szölt a pártutasítás.⁽²⁴⁾

Arra sajnos nincsenek források, hogy a településen mennyien szavaztak névjegyzékkivonattal, de egy 1947. szeptember 2-i államrendőrségi jelentés szerint, Nógrád–Hont megyében 2637 „kékcédulás” szavazásra került sor, mely az MKP megyei szavazatinak 5,57 %-a volt.⁽²⁵⁾

Ha azonban az 1947-es választás adminisztratív adatait tanulmányozzuk, közelebb juthatunk annak megállapításához, hogy milyen eredménnyel járt Salgótarjánban a kommunista párt választási visszaélése. A statisztika szerint a városban összesen 11847 főt vettek fel a választói névjegyzékbe, a kizártak száma pedig 532 (4,3%) személy volt. Ezzel szemben 12397 (109,56%) polgár adta le voksát. Tehát 1082 fővel többen járultak a szavazófülkék elé, mint ahányan a kizárások után választói joggal rendelkeztek.⁽²⁶⁾ A történeti objektivitás azonban

megköveteli az utókor kutatójától, hogy a választási csalás feltételezése mellett ne hagyja figyelmen kívül a statisztikai adatfelvétel esetleges pontatlanságát sem.

A városi munkásság helyzetét, hangulatát, a gyárakban jelentkező gazdasági-politikai feszültségeket, az üzemi alapszervezetek tevékenységét tárja fel az érdeklődő előtt az alapszervezeti titkárok értekezleteinek jegyzőkönyveit tartalmazó őrzési egység.

A városi titkárság székházában megtartott összejöveteleken a meghívott alapszervezeti vezetők beszámoltak az aktuális szervezeti feladatok végrehajtásáról. Az értekezleteken szó esett a legfontosabb választott párttestületek létrehozásáról, az üzemi politikai gyűlések és ünnepségek szervezéséről és lefolyásáról, az ÜB-választások előkészületeiről. Kitértek a szakszervezetek helyzetére és különösen 1947 második felében, a pártfúzió alapszervezeti feladataira.

A források arról tanúskodnak, hogy a vezetőségek őszintén és objektíven tárták fel a párttagság hangulatát, illetve maguknak az alapszervezeteknek a működési nehézségeit.

Az 1946-1948 között megtartott értekezleteken elhangzottak szerint, a munkásság általános elkeseredettségének okai között szerepelt a magas szinten tartott norma, a természetbeni juttatások megszüntetése, a fényűzési adó kérdése. A gazdasági nehézség és a munkajogi problémák a párt ellen hangolták a munkásokat, mely az 1947-es agyonnyert választás után még inkább érezhetővé vált. Ugyanis a választási propaganda és a mindennapi megélhetés között óriási szakadék tátongott. A fennálló helyzet lényegét ragadta meg a Városháza alapszervezeti titkára amikor 1947 novemberében kijelentette: „... Általános jelenség, hogy a bizalom megingott pártunkban, aminek a rossz gazdasági politika az oka. Azt mondtuk, hogy emelni fogjuk az életszínvonalat és most elég szomorú helyzet állott be.”⁽²⁷⁾

Ezért érthető, hogy a munkások különböző indokokkal tartották távol magukat a pártrendezvényektől. Csalódottan állapította meg a bányai szervezet titkára az 1947 május 28-i értekezleten – ahol kifogásolta, hogy május 1-én kevés számú bányászfelvonuló volt –, hogy „A munkássággal már nem lehet bírni, azt mondják, hogy ők már eleget mentek ki az utcára és nem volt semmi eredménye, hanem még ráadásul az ablakokból kinevették őket.”⁽²⁸⁾

A fentiekből következik, hogy pártszervezetek működése is visszaesett, a szervezeti élet stagnált. A nagy számú alapszervezeteknél nem volt függetlenített titkár, és a napi munkaidő után már elég nehéz és fárasztó lehetett a pártmunka végzése. Ezért elhanyagolták a vezetőségi ülések megtartását, nem működött az adminisztráció. A városi pártvezetőség hivatalos leveleire az alapszervek nem válaszoltak, az üzemi titkárok nem készítettek munkaterveket. Ha pedig a város ezt kifogásolta, akkor az érintettek a pártból való kilépéssel fenyegetőztek.

A párt felsőbb vezetése a hibák és az elégedetlenség megszüntetését szervezeti módszerekkel orvosolta. Leváltották a vezetőket, agitátor csoportokat állítottak fel és kötelezővé tették a titkári beszámolók megtartását.

Az 1948-as titkári értekezletek fő témája a pártegyesülés előkészítése volt. Az év elején megkezdődött az alapszervezeti tagok összeírása, amely során – az SZDP elsorvasztás következtében – jelentős mértékben emelkedett a létszám. Az acélgyárban 64, a bányakastélynál 14, a városházánál 15 volt szociáldemokrata lépett át a kommunista pártba.⁽²⁹⁾

Az alapszervezeti egyesülési taggyűlések április 20-án kezdődtek meg, amelyeken megválasztották az új vezetőségeket, illetve a május 9-i városi egyesülési konferencia delegáltjait. A városi titkár felhívta az alapszervezetek figyelmét, hogy teremtsék meg az egyesítő gyűlések ünnepi hangulatát, és kiemelt figyelemben részesítsék az átlépő szociáldemokrata tagokat. „Kérem az elvtársakat, hogy az üzemi szervezeteknél lévő Szoc. Dem. (Sic!) elvtársakat a legfinomabban és legelvtársiasabban kezeljék. (...) A szoc. dem. (Sic!) tagokat külön meghívóval kell meghívni az egyesített taggyűlésre, hogy érezzék azt, hogy nekünk rájuk igen is szükségünk van és a jobboldal meséje ne kerüljön eredményre.”⁽³⁰⁾

Salgótarján 1945-48 közötti politikatörténetének jelentős dokumentumait képezik a pártközi értekezletek jegyzőkönyvei. A két munkáspárt egyeztető fórumát 1946 nyarán hozták létre azzal a szándékkal céllal, hogy koordinálja az MKP és az SZDP között együttműködést.

Sajnos az iratanyag meglehetősen szegényes, 1946-ból 1, 1947-ből pedig 5 jegyzőkönyv áll a kutatók rendelkezésére. Ennek ellenére nagy forrásértékkel rendelkeznek, mivel ezeken keresztül ismerhetők meg talán a legjobban a háttérbe szorított és csekély politikai súllyal rendelkező szociáldemokrata párt elképzelései és törekvései.

Az értekezleteket havonta tartották meg, amelyeken a két párt legexponáltabb vezetői vettek részt. A jegyzőkönyvek név szerint tartalmazzák az egyes hozzászólásokat. A napirendi pontok közé tartozott többek között az üzemi bizottságok helyzete, a közös pártnapok szervezése, illetve az 1947-es ipartestületi választás, amely élénken foglalkoztatta a város akkori közvéleményét.

Mielőtt az idevonatkozó forrást ismertetném, a helyzet jobb megértése érdekében vissza kell pillantani 1945 elejére, amikor a kommunista párt – a nemzeti bizottságon keresztül – elérte az ipartestületi választás eredményének megsemmisítését, illetve a testület autonómiájának felfüggesztését. Az eljárás hivatkozás alapja az a vád volt, miszerint az érdekképviselőt 1944 nyarán székházában helyet biztosított a nyilas párt vezetőségének. Az ügyek további vitelével Aczél Bélát, Kolláth Bálintot és Sótér Ignácot bízták meg.⁽³¹⁾

Az 1945. április 15-i új „demokratikus” választás során a kommunista párt, Aczél Béla elnök és Miklós Gáspár alelnök megbízatásán keresztül megpróbálta érvényesíteni befolyását a szociáldemokrata elkötelezettségű iparos- és kereskedő réteg felett.⁽³²⁾

Ez az elképzelés azonban kudarcot vallott. Ahogy közeledett 1947 eleje, az új ipartestületi választás időpontja, az MKP különböző testületeiben sorra vitatták meg a kialakítandó taktikát. A megye bizottság 1947. február 18-i ülésén Aczél Béla elnök értékelése szerint a salgótarjáni és a Salgótarjáni Járási Ipartestülethez 28 község tartozott, és 724 iparos rendelkezett szavazati joggal, akik közül nagyon sokan szociáldemokrata befolyás alatt álltak.⁽³³⁾ A pozíció megtartásának egyedüli lehetőségeként vetődött fel az SZDP-vel való közös lista állítása, ugyanis ezáltal csökkenteni tudták volna az ipartestületi vezetőségbe megválasztandó szociáldemokrata tagok számát, illetve biztosíthaták volna eddigi befolyásukat. A pártközi értekezleteken ezt az elképzelést akarták kierőszoakolni.

Az 1947. január 22-én megtartott egyeztető fórumon azonban a szociáldemokraták – bízva választási sikerükben – elhatárolták magukat a közös lista állításától, és kijelentették, hogy „... Az ipartestületnek politika mentesnek kellene lennie és (...) bízunk ezt a választást az iparosokra.” Aczél Béla ipartestületi elnök ezzel egyet nem értvén megjegyezte, hogy „...Ez nem

lehet politika mentes, mert (az ipartestület) jobban a reakció hálójába kerülne és annak prédájává válna.” E gondolatmenetet erősítette meg testvére, Oczel János is, aki a munkásegység fenntartás érdekében kérte a jelenlévőket, miszerint „... Szögezze le az értekezlet az elvi állását és utasítsa az ipartestületet, hogy a választásokat a munkásegység jegyében folytassa le.” A szociáldemokrata Németh Lajos azonban válaszában kijelentette, hogy „... ahol gazdasági kérdésekkel foglalkozunk, ott zárjuk ki a politikát.”⁽³⁴⁾

A sikertelen egyeztető tárgyalások után a kommunista párt megkezdte a választási felkészülést. Az 1947. február 23-án megtartott választásra mozgósították a környező községek kommunista párti iparosait és kereskedőit, illetve „A Munkás Szó” című újság 1947. február 23-i számában visszatekintettek az 1945 elején lezajlott eseményekre, amely során „... a haladó szellemű iparosságnak csak nagy nehézségek árán sikerül aztán az ipartestület autonómiáját visszaszerezni.”⁽³⁵⁾ Azonban ezek ellenére a választáson az MKP súlyos vereséget szenvedett az SZDP-vel szemben. A párt elvesztette az elnöki széket, ráadásul teljes egészében kiszorult a vezetőségből is. A bukás okát kutatva a párt megyei tömegszervezője megállapította: „Magában Salgótarjánban a kisiparos réteg az, amely legmesszebbmenőkig tartózkodik pártunktól, tekintettel arra, hogy a felszabadulás után nem fektettünk olyan súlyt a kisiparosok megszervezésére, mint amilyent kellett volna.”⁽³⁶⁾

A fennmaradt dokumentumok között külön örzési egységet képez az 1946-ban keletkezett Salgótarján város fejlesztési programja című tervezet.⁽³⁷⁾

1922 után a város akkori vezetése tisztában volt Salgótarján településképeinek elhanyagoltságával. Ezért tartottak fontosnak egy részletes városrendezési terv kidolgozást. A kiírt pályázatot megnyerő Vargha László már 1926-ban helyesen látta, hogy a város földrajzi fekvése miatt csak rekonstrukciós városfejlesztésre van lehetőség. Elképzelései közé tartozott a Fő utca tehermentesítése, a vasúti sínpálya felemelése vagy áthelyezése a település nyugati részére, illetve a patakszabályozás kérdése. E tervmunka alapja lett a későbbi városrendezési elképzeléseknek is.

E rövid visszatekintés oka az, hogy Vargha elképzeléseit követve dolgozta ki a kommunista párt helyi szervezte 1946-ban, az új fejlesztési elképzelést, amelynek jelentősége komplexitásában rejtett. A programban felvázolt célkitűzések jelentős része azonban a későbbi városfejlesztési tervekben már nem szerepelt, illetve alapvetően módosult. Ennek ellenére talán érdemes részletesebben is foglalkozni a forrással, összevetve azt a mai városképpel.

Az iskolaügyi elképzelések célja az oktatás feltételeinek biztosítása volt. Salgótarján iskolái elhanyagolt és lerobbant állapotban éltek meg az 1945-ös történelmi sorsfordulót. „A város iskolái a legszánalmasabb képet mutatják. Az épületek ósdiak, elavultak, a mai kor kívánalmainak nem felelnek meg.” – állapította meg helyzetértékelésében a tervekészítő. A megoldást a régi épületek lebontásában, és új iskolák építésében látták. Az elképzelés szerint az „... I. körzeti elemi népiskola lebontásra kerül, helyére köztér létesül.” Az épület a valamikori evangélikus iskola volt. Ugyancsak lebontásra ítélték az akkor már alig használt Pécskő utcai II. körzeti elemi leányiskola épületét, amely korábban az izraelita hitközség tulajdonában állt. Az intézet helyére egy korszerű, 12 tantermes iskolát és tanítói lakásokat terveztek. Ez azonban nem itt, hanem az akkori Fiumei utca másik oldalán lévő II. körzeti fiúiskola és a vele szomszédos katolikus olvasóköri telkeinek felhasználásával épült fel 1967-ben. Ugyancsak iskolaépületet terveztek az útlepi játszótér és teniszpálya helyére. Ez 1959-ben valósult meg.

Megoldatlan problémát jelentett a középfokú tanintézetek áldatlan állapota is. „A gimnázium és a kereskedelmi iskola jelenlegi elhelyezése nem megfelelő. Ezek elhelyezéséről a lak tanyaépületek, vagy a volt csendőriskola megszerzésével kíván a város vezetősége gondoskodni.” Hosszú tárgyalások és egyeztetések után a BM 1947-ben biztosította a gimnázium számára az egykori csendőriskola épületét.

A program a kulturális beruházások tekintetében úgy fogalmazott, hogy „Az óvodatér felhasználásával kultúrpalota építendő, melyben előadóterem, állandó színház, mozi, könyvtár és múzeum helyezendő el.” A tér a mai Posta és a Centrum Áruház mögött volt. A tervben szereplő többfunkciós kultúrház nem itt, hanem a Fő utca keleti részének kibővítése során kialakított területen épült fel 1966-ban.

A program részletesen foglalkozott a közegészségügy fejlesztésével. Az elképzelés indokolt és szükséges volt, hiszen a város egészségügyi helyzetét 1945 után is az egészségtelen településviszonyok és a gyógyítás feltételeinek hiánya jellemezte. A legfontosabb feladatnak tartották a katonai laktanya és a hozzá tartozó tiszti lakások felhasználásával egy 40 ágyas kórház és 20 ágyas szülőotthon létesítését. Az akkor működő két kórház – a bányai és az acélgyári – ugyanis elégtelennek tűnt az egészségügyi ellátás biztosítására. A koncepcióban vázolt kórház átadására két évtizedet kellett várni.

A tervzet érintette a város kereskedelmi és ipari infrastruktúrájának fejlesztését is, amelynek keretében egy korszerű vásárcsarnok létesítését irányozták elő az Apolló mozi lebontásával nyert területen. E mellé szándékozták átköltöztetni a – mai Fő téri irodaépület helyén álló – piacot. Az elképzelés szerint a „... piaci bódék jelenlegi helyükről eltávolítandók és az egész piaci berendezés a mozi-térrel kezdődően föl a rendőrségig terjedő magasságba a vasút és a Tarján-patak között helyezendő el.”

A város közlekedési helyzetének javítása érdekében „... A Nagyállomással kiindulva a Vadaskerttel bezáróan a vasúti sínpálya felhasználásával, vagy a vasúti sínpálya mentén építendő új sínpályával motoros járatot szándékozunk létesíteni.” A közel 5 km-es útszakasz tervezett megállói közé tartozott a Vásártér, a Fő tér és a Losonci utca kereszteződése, az Uszoda és a Vadaskert.

A fejlesztési program előkészítői tisztában voltak Salgótarján környékének természeti szépségével. Az adottság idegenforgalmi kihasználása érdekében a leromlott állagú, alacsony komfortfokozatú városi szállodák – Pannónia, Bristol, Vadász, Badacsony – helyett, a kor igényeinek megfelelő szálloda épületet terveztek az Erzsébet téren álló Kovács-féle likörgyár és a mellette lévő Pannónia Szálló ingatlanainak felhasználásával. Ma ezen a területen a Profi üzlet-ház és a Garzon-házak állnak.

A tervzet nem hagyta figyelmen kívül a városi lakosság lakáshelyzetét sem, amely katasztrofális állapotot mutatott. Az épületek jelentős része régi, elhanyagolt és zsúfolt volt. Nehézítette a körülményeket, hogy a front következtében használatlanná váló lakások száma megközelítette az összes lakásállomány 25 %-át.⁽³⁸⁾ A helyzet megoldását a lakásépítkezések megindításában látták, illetve az üresen és elhagyottan álló épületeket bérlakásoknak átalakítva kívánták városi tulajdonban venni.

A koncepció természetesen megfogalmazta azt a politikai indíttatású igényt is, hogy Salgótarján legyen a megye új székhelye. Az indoklás szerint: „A vármegye székhelye a legnépe-

sebb és legforgalmasabb várostól csak hosszú úton át megközelíthető helyen fekszik. Salgótarján megyei város dolgozói a megye székhelyén lévő ügyesbajos (Sic!) dolgaikat csak nagy munka mulasztással, hosszas utánjárással tudják elintézni. Ennek az állapotnak megszüntetésére tervbe vettük (Sic!) a megye székhelyének városunkba való áthelyezését..)

Az elképzelést a nemzeti bizottság is támogatta, és a BM-hez címzett 1946. szeptember 23-i kérelmében arra hivatkozott, hogy „...a vármegye legdemokratikusabb városa Salgótarján, és így garancia arra, hogy a vármegye ügyeit demokratikusan intézzék.”⁽³⁹⁾

A városfejlesztési koncepció számolt a város vonzáskörzetéhez tartozó községek – Baglyasalja, Zagyvapálfalva, Zagyvaróna és Somoskőújfalu – Salgótarjánhoz történő csatolásával is. A program utolsó pontja vázolta az elképzelések végrehajtásának ütemét, amely az új pénz bevezetésével vette volna kezdetét. Ez után prioritást kapott volna a megrongálódott épületek lakásainak lakhatóvá tétele, a gazdátlanra váló ingatlanok tulajdonjogi rendezése. A tervezet beruházásainak kivitelezésére csak ezt követően került volna sor.

A városfejlesztés 1945 utáni első összegzését a városi képviselőtestület 1946. szeptember 7-én tárgyalta és fogadta el.⁽⁴⁰⁾

A fent ismertetett fejlesztési program ismeretében lehet érdekes az a jelentés, amely az 1947. évi városi beruházási és műszaki munkákat foglalja össze.⁽⁴¹⁾

E szerint 1947-re befejezték a közbiztonsági és a hűtőüzem háborús kárainak helyreállítását, melynek köszönhetően az üzem a város egyik legjövődolgozóbb gazdasági egysége lett. A volt csendőriskola épületét 100 ezer Ft-os költséggel alakították át a gimnáziumi oktatás céljára, valamint átadás előtt állt a zsinagóga mögött területen épülő 14 lakásos bérház is.

1947-ben jelentős eredményt értek el a városi vízvezeték-hálózat bővítése terén is. A munka szükségességét a katasztrofális időjárás is sürgette. A nagy szárazság miatt harmadára csökkent a vízvezeték tápláló források vízhozama, és ez a város magasabban fekvő részein vízhiányt okozott. A helyzet javítása érdekében a hálózatba bekapcsoltak egy mélyfúrású kút, melynek következtében a vízhozam 25 % -kal emelkedett. A tervezők szerint a vízvezeték további fejlesztése következtében „... a város vízműve az ország egyik legolcsóbb ilyen üzemé lesz, mert a fogyasztók számának növekedésével a bevételek jelentősebb emelkedése várható és a vízdíjak csökkenthetők lesznek.”

A munkanélküliség kezelésére 230.000 forint segély felhasználásával városi közmunkákat szerveztek, melynek során kitisztították az iszaposodó patakmedreket és helyreállították a háborús károkat szenvedett középületeket.

Végezetül nem kis büszkeséggel állapította meg a jelentés, hogy „ A fenti beruházási és kárbahelyezési munkálatok közel 1.900.000 Ft. költségkeretben végeztek. Ezzel jelentős munkakapalmat teremtettünk, fizikai és szellemi munkások széleskörű rétegeit foglalkoztatunk, és a város gazdasági vérkeringését nagy mértékben fokoztuk. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy városunk az újjáépítés terén országos viszonylatban is példamutató munkát végzett és ezzel is előkelő helyet biztosított magának a magyar városok sorában.”

A pártiratok között művelődéstörténeti forrás is található, nevezetesen a Salgótarjáni Szabadművelődési Tanács alakuló ülésének jegyzőkönyve.

1945-ben a kultuszkormányzat nagy feladatai közé tartozott a kultúra iskolán kívüli terjesztésének hozzáigazítása a népi demokrácia igényeihez. Ennek érdekében alakították ki a szabadművelődési munka szervezeti és tartalmi rendszerét.

1946 elején létrehozták a terület javaslattevő, véleményező társadalmi szervezetét, az Országos Szabadművelődési Tanácsot, illetve 1946. február 15-ig kellett megalakulniuk a helyi, városi, és községi szabadművelődési tanácsoknak. A Nógrád-Hont Vármegyei Kerületi Szabadművelődési Tanács három hónappal később, május 10-én kezdte meg működését.

A megyében az év folyamán majdnem mindenhol létrejöttek e testületek, azonban Salgótarjánban többszöri közigazgatási egyeztetés ellenére sem állt fel a tanács. A vármegyei szabadművelődési felügyelő 1946. szeptember 21-i jelentése szerint „... Salgótarján megyei város ez ügyben, dacára többszöri kérelmeinknek, a polgármesterrel több ízben való személyes tárgyalásoknak, ez ideig még nem alakította meg a helyi tanácsot. A szabadművelődési munkásságról kért beszámoló jelentést sem küldte meg, pedig a városban nagy és igen értékes munkásság folyt. Országos viszonylatban is felfigyeltek az itteni munkásságra. A megalakulás csak ígéret maradt.”⁽⁴²⁾

Végül is a helyi szabadművelők háromnegyed évvel később, 1947. június 11-én tettek eleget a felszólításnak, és a Bányai- és Kohómunkások Dalkörében megalakították a Salgótarjáni Szabadművelődési Tanácsot. Az eseményen képviseltették magukat a politikai pártok, az üzemek, a kulturális, a sport- és a társadalmi szervezetek képviselői. Néhány név a jelenlévők közül: Czákó János gimnáziumi igazgató (SZDP), Hlavnyai Alajos (FKGP), Adorján Gyula (MADISZ), Vertich József (Acélgyári Kultúrcsoport), Dr. Tóth Gyula (Természetbarátok Turista Egyesülete), dr. Csengődi Lajos lelkész (Evangélikus Egyház).

A résztvevők az alábbi vezetőséget választották meg: dr. Homoki László hatósági orvos, elnök, Jancsó József (Bányai- és Kohómunkások Dalköre) alelnök, Gémesi László (Üveggyári Munkáscsoport), Czákó János, és dr. Tóth Gyula tagok. Az ügyvezető Dunai Pál (Munkás Kultúr Szövetség) lett.⁽⁴³⁾

A szabadművelődési tevékenység korszaka, valamint a testület működése nem tartott sokáig. A tanácsrendszer kiépülésével a kultúra és a művelődés sokszínűségét a terület uniformizálása váltotta fel. A fent ismertetett dokumentumokon kívül további érdekes forrásokkal is találkozhat a kutató. Ezek közé tartoznak a MADISZ működésére vonatkozó iratok, az ifjúsági- és politikai nagygyűlésekről és pártnapokról készült jelentések, falujárók beszámolóí, a Rendező Gárda ülésjegyzőkönyvei a fegyelmi eljárások iratai, illetve a Városi Sportbizottság megalakulásának jegyzőkönyve.

Összegzés

Az irategyüttes bemutatásának és ismertetésének végén megállapítható, hogy a városi párt-szervezet dokumentumai alapvető köz- és politikatörténeti forrásértékkel rendelkeznek Salgótarján 1945– 48 közötti történetére vonatkozólag. Ez az anyag, a korszak közigazgatási és gazdasági szerveinek, szervezeteinek működése során keletkezett maradandó értékű irataival együtt biztos forrásbázist jelent a település 1945 utáni történetének új szemléletű kutatásához és feltárásához.

JEGYZETEK

1. A pártszervezet iratainak levéltári jelzete: Nógrád Megyei Levéltár (továbbiakban NML.) Pártarchívuma (továbbiakban Arch.) 11. fond. Az MKP Salgótarjáni Városi Bizottságának iratai. 1945-1948
2. Horváth István: Történelmi tükörcserepek Salgótarján 1918-1968 közötti életéből. Mikszáth Könyvkiadó, Salgótarján 1992., illetve 1956 Nógrád megyei kronológiája és személyi adattára. Szerk.: Á. Varga László. A Nógrád Megyei Levéltár kiadványa. Salgótarján 1996.
3. NML. XXII. 101. Salgótarján város közgyűlési jegyzőkönyvei. 1945. február 23.
4. U.o. Arch., 37. f. Alices János visszaemlékezése.
5. Nógrádi Történeti Múzeum adattára. 1023. 71. Dr. Sándor Rudolf: Salgótarján megyei város III. polgármestere. Kézirat 1970.
6. Ozsvárt Lőrinc: Az MKP szervezettörténete Nógrád megyében. Kézirat.
7. U.o.
8. NML. Arch. 10. f. 2. fcs. 12. 6e. Toldi István városi titkár 1948 májusi jelentése.
9. Jakab Sándor: A kommunista párt tömegbefolyásának alakulása Nógrád megyében a népi demokratikus forradalom kibontakozásának időszakában. In.: MSZMP Nógrád Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának Évkönyve. 1970.
10. A szervezeti szétválás pontos idejét nem tudom közölni, mivel a források eltérő adatokat adnak meg. Megyeházi Lajos járási titkár jelentésében 1947. január 1-e szerepel, még Toldi István városi helyettes titkár 1947. évi összefoglaló beszámolójában az eseményt 1947. március 1-re datálta. NML. Arch. 10. f. 2. fcs. 11-12. 6e.
11. NML. XXII. 102. Salgótarján polgármesterének iratai: 310/1945. sz.
12. U. o. XVII. 3. A Salgótarjáni Városi Nemzeti Bizottság iratai. 28/1946.sz.
13. U.o. Arch. 21. f. 2. fcs. 349. 6e. A Pártgazdasági osztály levelezései.
14. A Munkás Szó c. újság 1946. január 12-i száma.
15. NML. Arch. 12. f. 2. fcs. 35. 6e. Az MKP városi pártkonferenciájának határozata. 1946. jan. 6.
16. U.o. 12. f. 1. fcs. 1. 6e. Városi választmányi ülések jegyzőkönyvei. 1947.
17. U.o.
18. U.o. 12. f. 1. fcs. 2. 6e. Városi választmányi ülések jegyzőkönyvei. 1947. november 18.
19. U.o. XXII. 102. Salgótarján polgármesterének iratai. 1124/1945.sz.
20. U.o. Arch. 12. f. 2. fcs. 38. 6e. A járási-városi titkár jelentései a városi közellátás helyzetéről és a pártszervezési munka tapasztalatairól. 1945. január 12.
21. U.o. 12. f. 1. fcs. 5. 6e. Városi titkár összefoglaló jelentések. 1947. szeptember 8.
22. 1947. évi XXII. tc.
23. Salgótarján története. Salgótarján 1972.
24. NML. Arch. 10. f. 1. fcs. 4. 6e. MKP Nógrád Megyei Bizottságának ülései. 1947. július 10.
25. Hubai László: Nógrád-Hont vármegye képviselő-választási eredményei (1939-1947) In.: Vissza a történelemhez ... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára. Napvilág Kiadó. Budapest 1996. 137.p.
26. U.o. 136.p.
27. NML. Arch. 12. f. 1. fcs. 7. 6e. Alapszervezeti titkárok értekezleteinek jegyzőkönyvei. 1947. november 26.
28. U.o. 1947. május 28.
29. U.o. 1948. február 25.
30. U.o. 1948. április 14.
31. U.o. XXII. 3. A Salgótarjáni Városi Nemzeti Bizottság iratai. 1945. február 26-i ülés.
32. U.o. XXII. 102. Salgótarján polgármesterének iratai. 2436/1945. sz.
33. U.o. Arch. 10. f. 1. fcs. 3. 6e. Az MKP Nógrád Megyei Bizottságának ülése. 1947. február 18.
34. U.o. 12. f. 2. fcs. 2. 6e. Pártközi értekezletek jegyzőkönyvei. 1947. január 22.

**DR. MANGA JÁNOS NÉPRAJZTUDÓS
EMLÉKÉRE RENDEZETT KONFERENCIA**

Balassagyarmat

1996. szeptember 20.

MANGA JÁNOS

(1906-1977)

A balassagyarmati Palóc Múzeum 1996-ban kiállítással és konferenciával emlékezett a jeles folkloristára születésének évfordulója alkalmából. A következőkben e tanácskozás előadásait adjuk közre, részint az elhangzás szerinti, részint a közlésre átdolgozott változatban.

Manga János, a szokáskutató

Tátrai Zsuzsanna

1977. szeptember 2-án hunyt el Manga János. Hirtelen érte a halál 71 éves korában.

A ma Szlovákiához tartozó Peresztlény községben született 1906-ban. Itt végezte elemi tanulmányait, a középiskolát Ipolyságon és Budapesten. Egyetemi tanulmányokat is Budapesten folytatott. 1942-ben szerzett doktori címet a Nyitra megyei magyarok ünnepi szokásairól írt doktori értekezésével. Kandidátus 1961-ben lett. Dolgozatának címe: „A dunántúli pásztorművészet másfél százada” volt.

Az 1930-as években nem tudott Magyarországon elhelyezkedni, ezért visszaköltözött az akkori Csehszlovákiába, ahol tanítói állást vállalt, majd a pozsonyi rádióhoz került. 1936 után Bartók Béla kérésére és irányításával főként a Nyitra vidékén végzett népzene gyűjtéseket.

A 40-es években ismét Magyarországra jött, s előbb a Néprajzi Múzeumba (1941–1949), majd saját kérésére 1949-ben Balassagyarmatra helyezték és megbízták az itteni múzeum vezetésével. A Palóc Múzeum helyreállítása, gyűjteményének gyarapítása, kiállítások szervezése mellett a palóc falvakban végzett rendszeres gyűjtést, s ezek alapján írta meg tanulmányait.

Időközben, 1957–58-ban a budapesti Népművészeti Intézet (ma Magyar Művelődési, korábban Népművelési Intézet) igazgatója volt, majd ismét a balassagyarmati múzeumban dolgozott, míg 1960-ban a budapesti Néprajzi Múzeum főigazgatóhelyettese lett.

1963-tól a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Folklór Osztályán dolgozott, melynek néhány esztendeig az osztályvezetője is volt.

1973-tól hivatalosan nyugdíjba vonult, de továbbra is rendszeresen gyűjtött, tanulmányokat írt, rádióelőadás sorozatot szerkesztett, könyveit rendezte sajtó alá. Halála után még évekkel is jelentek meg könyvei, cikkei.

Az életrajzi áttekintésre azért van szükség, mert magyarázatát adja Manga János érdeklődésének, kutatási irányainak is. Munkásságát a népzene-, népművészet- és a népszokáskutatás egyaránt számon tartja. Ezt híven tükrözik a jelen konferencia előadásai is.

Kitűnő és fáradhatatlan gyűjtő volt. Elsősorban az Ipoly, a Garam mente, a Zoborvidék és Mátyusföld magyarlakta községeiben végzett nagyszabású gyűjtéseket, de pl. az „Élő népdal” c. rádiósorozathoz szinte az egész országot bejárta magnetofonjával.

Munkásságában igen fontos helyet foglalt el a népzene kutatás, s ennek köszönhetjük, hogy szokásleírásaiból sohasem hiányoznak a kottapéldák. Nemcsak népdalok, szokásdalok

vizsgálatával foglalkozott, hanem a népi hangszerek kutatásával is. Az azonos témára vonatkozó tanulmányaiból kibontakozik munkamódszere, ahogy kisebb területen végzett népi hangszerkutatásából kiindulva⁽¹⁾ végezetül nagyszabású monográfiában foglalja össze eredményeit.⁽²⁾ Népzene-kutatásaiban sem tudta, de nem is akarta elvonatkoztatni magát az emberektől, a társadalmi környezettől, a változások és interetnikus kapcsolatok vizsgálatától. Erre példa az 1930-ban és az 1961-ben a zoboraljai Zsére községben végzett gyűjtései alapján német nyelven megjelent tanulmánya a lakodalom, és a lakodalom egyes fázisaihoz kapcsolódó dalok változásának vizsgálatáról.⁽³⁾

Új népzene felvételeit az „Élő népdal” c. rádiósorozatában, közel 500 adásban hallhatta a nagyközönség. Mindig arra törekedett, hogy a helyi énekesek közül azokat válogassa ki, akik hangjukban, előadásmódjukban a legjobban képviselték az adott műfajt, pl. balladát, szokásdalt, lírai dalokat stb. Igen nagy rádiós múlttal rendelkezett, hiszen már a 30-as években a pozsonyi rádió magyar adásaiban kezdett előadásokat tartani. A hagyatékában található hangszalagok olyan kiválóak, hogy adásra, lemezre készek. Itt kell megemlíteni, hogy amennyire kiválóak hangfelvételei, legalább annyira azok fényképfelvételei. Lényeglátóak, kitűnő minőségűek.

Manga János érdeklődésének másik nagy iránya a népművészet, s ezen belül a pásztorművészet volt. E témakörből készült kandidátusi értekezése, valamint számos tanulmánya, könyve.⁽⁴⁾ A pásztorművészet vizsgálatában is meghatározó a történeti szemlélet, a változások vizsgálata. Egyik tanulmányában⁽⁵⁾ a pásztorok és betyárok történeti kapcsolatának feltárásával és a betyárélet költészeti megnyilvánulásaira utalva mutatta be a betyárábrázolást a pásztorművészetben. A pásztorművészetről ugyancsak megjelent tudománynépszerűsítő könyve.⁽⁶⁾

Munkásságának harmadik fő területe a népszokáskutatás volt, mely elsősorban a Nyitra és Zobor vidékére és az Ipoly mentére koncentrált.

Népszokásgyűjtési módszerébe kitűnő betekintést nyújt a Tájékoztató színjátékszerű népszokásaink gyűjtéséhez c. munkája (1953). A saját gyűjtéseivel illusztrált tájékoztató mutatja azt az igényességet, melyhez Manga János mindvégig következetesen ragaszkodott: így például az adatszolgáltatók megválasztásánál nagyon lényegesnek tartotta a különböző korosztályok, társadalmi rétegek kikérdezését; a változások és az új jelenségek megfigyelését; a pontos lejegyzésre való törekvést; a történeti forrásoknak a recens gyűjtéssel való párhuzamos kutatását. Saját gyűjtéseiből válogatott példái felölelik a családi élethez (születés, ifjúkor, házasság, halál), az egyes munkaalkalmakhoz (fonó, tollfosztó stb.) azok befejezéséhez (aratóvégző, szüret stb.) és a naptári év ünnepeihöz fűződő szokásokat. „Színjátékszerű szokásaink gyűjtéséről” címmel írott fejezete – leszámítva e korszak szinte kötelező politizáló szövegbetéiteit – megízlelendő, ötletadó, a későbbi feldolgozást is leegyszerűsítő, hasznos útmutató ma is.

Doktori disszertációját a nyitrai ünnepi szokásokról írta. E témakörből több tanulmánya is megjelent: A tavaszi ünnepkör hagyományai a Nyitra megyei Menyhén (1941), A téli ünnepkör hagyományai a Nyitra megyei Menyhén (1941). A kutatott területre jellemző virágvasárnap-i leányszokások: a kiszehordás és a villózás vizsgálataiban különösen jelentős helyet kapott. Ezekben a tanulmányaiban⁽⁷⁾ a cseh, morva, lengyel és szlovák párhuzamok, történeti adatok és recens gyűjtések segítségével vonja le általánosabb következtetéseit a népszokások változására, alakulására vonatkozóan.

A Néprajzi Tanulmányok c. sorozatban jelent meg az Ünnepek, szokások az Ipoly mentén c. monográfiája, melyben a téli, tavaszi és nyári ünnepek, jeles napok szokáshagyományát pél-

dákkal gazdagon illusztrálva írja le. Az adatgyűjtést az Ipoly jobb oldalán lévő községekben – a mai Szlovákia területén – az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején a következő községekben végezte: Ipolybalog, Kelenye, Ipolyszécsénke, Palást, Hidvég, Pereszlény, Gyerk, Tompa, Horváti, Felsőszemeréd, Deménd, Ipolyvisk és Ipolyszakállós. Az 1950-es évek elején az Ipoly baloldalán a következő magyar községekben gyűjtött: Ipolytarnóc, Litke, Mihálygerge, Bocsárlapujtő, Őrhalom, Balassagyarmat, Ipolyszög, Érsekvadkert, Patak, Dejtár, Ipolyvece, Drégelypalánk, Hont és Bernecebaráti. A kötet bevezetőjében olvashatjuk:

„Az anyaggyűjtés szempontjait, amit a lehetőségeken belül igyekeztünk állandóan szem előtt tartani, a következő kérdések köré csoportosítottuk:

a. Hogyan éltek az 1950-es esztendők elején az emberek tudatában az ún. régi, az esztendő ünnepeihez kapcsolódó hiedelmek és szokások? Aktívak voltak-e még, vagy már csak passzívak voltak azok a szokásformák amelyek különböző hiedelmekkel együtt képeztek egységet? Milyen szerepük volt ebben az időben az egyén, a család, a falu közössége életében, gondolkodásában? A babonás-vallásos tudatforma tükröződései voltak-e még, vagy már csak csökevények, mechanizmusok? Megfigyelhetők voltak-e a változásnak, az átmenetnek azon fokozatai, amelyek megszűnéshez majd felejtéshez vezetnek?

b. Milyen összefüggések figyelhetők meg az életforma változása és hiedelmekhez, rítusokhoz való viszony tekintetében? Lehet legalább rátapintani a szokások életében azokra a periódusokra, amelyek az emberek életviszonyaiban, gondolkodásában, életszemléletében végbement változások függvényeiként alakultak.”⁽⁸⁾

A kötetben ezekre a kérdésekre keresett választ a szokáshagyomány vizsgálatával.

A népszokások kutatásával szoros összefüggésben érdeklődött a vallási néprajz iránt. Ide sorolható a Magyar katolikus népélet képekben (1948) c. kötet.

Igen jó példa a tételes vallás, a keresztény egyházi rítusok és a népszokások kapcsolatára a kánai menyegző szokásának vizsgálata. János evangéliumának 2. fejezetének 1-13. versében leírt menyegző Jézus csodatételéről szól, amikor a lakodalmas nép számára a vizet borrá változtatta. Az ének változata ismert mulatónótaként a mulatás biblikus igazolására, és ismert mint a vízkereszt második vasárnap estéjén házi ájtatossággal, evéssel-ivással egybekötött megemlékezés a bibliai eseményre. A Kánai menyegző változatai c. tanulmányában (1946) a bibliai eseményeket utánzó dramatikus vallási népszokás szövegének, dallamának eredetét, a szokás létrejöttének indítékait, változatait és szlovák, morva párhuzamait vizsgálta.

A hasznosi tömegpszichózis c. tanulmányában (1962) a csoda, a látomásképzet nyomában járó tömegpszichózis okait és a jelenség magyarázatát kereste. A víznek a hitvilágban betöltött szerepére éppúgy utalt, mint a Mária kultuszra, a búcsújáróhelyek kialakulására, a látomásirodalomra. Leírja a hasznosi Csépe Klára életét, látomásait, a forrás megtalálását, majd a forrás körül kialakuló búcsújárást és folklórját.

A tételes vallásban, a hit- és szokásvilágban végbemenő változásokat vizsgálta A hitvilág és hitélet c. tanulmányában (1978). A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja a Nógrád megyei Varsány községben társadalomnéprajzi kutatást folytatott, e munka eredményeként született Manga János tanulmánya az 1973- 1974-ben végzett gyűjtései alapján.

Végezetül meg kell emlékeznünk Manga János postumus munkájáról a Palócföld c. monográfiájáról. Bakó Ferenc a kötet lektora, kiadásra előkészítője többek között így ír az utószóban: „A múlt század második negyedétől csaknem száz esztendőn át megjelenő palóc néprajzi leírások nagy része az egykori Hont és Nógrád vármegyék területén készült. Manga Jánost a származás, a nevelkedés, majd a munkahely sok- sok szállal ugyancsak ide kötötte, ami a legtermészetesebb indoka annak, hogy érdeklődésének fókuszában mindig ez a terület, de leginkább Nógrád megye állt. Ez indokolja a jelen kötet származási adatainak sajátos összetételét is, amelyben többnyire Nógrád a súlypont, adatainak java a nógrádi palóc nép életét, kultúráját tárgyalja, mutatja be és a máshonnan közölt adatok csak ennek kiegészítését szolgálják az elterjedés vagy a társadalmi fejlődés érzékeltetésére. A palócföld népének kultúrájáról, társadalmáról adott összefoglalás mellett a kötet nagy értéke a fel nem dolgozott sok adat, amit Manga János évtizedeken át személyesen gyűjtött.”⁽⁹⁾ A kötet szőlő a palóc házról és a nagycsaládról, a gazdálkodás formáiról és változásáról, a viseletről, szöttesekről, népdalokról és táncokról és a legnagyobb terjedelemben a hiedelmekről és szokásokról.⁽¹⁰⁾ A kötetet javarészt Manga János kitűnő fényképfelvételei illusztrálják.

A magyar szlovák interetnikus kapcsolatok vizsgálata Manga János egész munkásságát jellemzi, mint ahogy erre már az eddig ismertett tanulmányainál is utaltunk. Elsősorban a folklórjelenségekben, a néphitben és a népszokásokban megnyilvánuló szlovák-magyar kölcsönhatásokra hívta fel a figyelmet. Pl. a palóc aratószokásokról és aratódalokról írt tanulmányában (1959) felhívja a figyelmet arra, hogy népi kultúrák egymástól sohasem izoláltak, különösen ahol a közös munkára és a szórakozásra számos alkalom volt. A palóc etnikum hosszú sávban Nyitrától Gömörig érintkezik a szlovák lakossággal. A palóc és szlovák karácsonyi hagyományból négy szokáselemet vizsgált: a karácsonyra kizöldülő gally, illetve a karácsonyi pásztorok vesszőhordását; a karácsonyi asztalt és étkezést; a karácsonyi almát; és a karácsonyi első látogató szerepét. Összehasonlítva a magyar és szlovák hagyományt arra a következtetésre jutott, hogy a magyar anyag a szokások eredetibb értelmének a feladását mutatja. Pl. a szlovák karácsonyi étkezés hagyományaiban erős a halottkultusz szerepe, a magyarban sok esetben a rítuson van a hangsúly, a szlovákban azonban a rítus értelmén.⁽¹¹⁾ Tótkomlói kutatásából lakodalmi és karácsonyi dalokat tett közzé. A morenaról a kislejárás szlovák változatáról jelent meg tanulmánya a Slovenský národopisben (1956). A tavaszi rítusának kutatását a morenahordást a pilisi, nógrádi, a virágvasárnap-i zöldághordást a kesztölci, miskei, pilisszentkereszti, kerepesi adatok alapján az 1975-ös nemzetiségtudományi konferencián mondta el.⁽¹²⁾ Bekapcsolódott abba a kutatómunkába is, melyet a Néprajzi Múzeum és a pozsonyi Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete már az 1950-es években megkezdett, majd az 1960-as években folytatt. E munka eredményeiről Szokások Tótkomlóson c. tanulmányában (1974) számolt be. Ebben helyet kapott a születés, házasság, halál szokásai, éppúgy, mint az esztendő ünnepeihez kapcsolódó szokásanyag. Egy másik magyarországi szlovák község Vanyarc vizsgálatáról Egy magyarországi szlovák falu című tanulmányában⁽¹³⁾ olvashatunk. Ebben a tanulmányban is kiemelten foglalkozik a helyi népszokásokkal. A teljes falumonográfia Manga János postumus munkájaként látott napvilágot, szlovák nyelven.⁽¹⁴⁾ A 18. században betelepített szlovák lakosság megtelepedéséről, anyagi és szellemi kultúrájának főbb vonásairól szól a könyv. Szokásos módszerével a 60-as évekig követi nyomon a változásokat a vanyarciak életében. Ugyancsak rá jellemző népzenei érdeklődéssel ad ízelítőt, kottapéldákkal a község népdalkultúrájáról is.⁽¹⁵⁾

Végezetül engedjenek meg néhány személyes megjegyzést:

Manga János volt a Folklor Osztály vezetője, mikor a Néprajzi Kutató Csoportban a Folklor Osztályra kerültem; amikor pedig nyugdíjas lett, évekig egy szobában dolgoztunk. Úgy

emlékszem rá, mint aki mindig komoly figyelemmel és türelemmel beszélt szakmai kérdésekről a fiatalabb kollégákkal.

A 80-as években, tíz esztendőn át szinte a nyomában jártam a zoboralji falvakban, ahol nem egy házban szeretettel emlékeztek meg róla, őrizték az általa készített fényképeket is. Aból a hihetetlenül gazdag élő szokásanyagból, amit ő gyűjtött ezen a vidéken, én már csak az idősek emlékeztetőiből lelhettem rá a Kodály Zoltán és Manga János által felfedezett zoboralji folklór töredékeire.

Manga János halála után hagyatékának rendezésével bíztak meg, ugyanis az ELTE Bölcsészettudományi Kar Folklore Tanszékén kézirat- és magnetofonszalagra rögzített gyűjtéséből archívum létesült. Tanulságos feladat volt, hiszen képet adott Manga János rendkívül gondos gyűjtő- és feldolgozó műhelyéről. Nyomon kísérhettem a folyamatot a magnetofonra rögzített helyszíni gyűjtéstől, a lejegyzésen, szakirodalmi cédulaanyagon át a tanulmány megfogalmazásáig, majd végleges formába öntésig. A több mint másfélszáz hangszalag ugyancsak képet ad célratoró, koncentrált gyűjtési módszeréről. Az MTA Néprajzi Kutatóintézet Adattárában található Manga János fotóanyagának tetemes része, valamint a népdalok, szokásdalok kottaanyagának nagy része.

Gyűjtési- és a történeti anyagra alapozott, recens gyűjtésekre támaszkodó feldolgozási módszere követendő példaként állhat a fiatalabb folklorista nemzedék előtt. Szokásközlései forrásanyagként szolgálhatnak. A palóc kutatás, a szlovák-magyar interetnikus kapcsolatok vizsgálata pedig ma is időszerű tudományos feladat.

JEGYZETEK

1. Népi hangszerek a Felföldön. *Ethnographia* 1939.; Nógrádi dudások. Bp., 1950.
2. Hungarian bagpipers. *Acta Ethnographica* XIV. 1965.; Magyar duda – magyar dudások a XIX–XX. században. Népi kultúra – Népi társadalom I. 1968.
3. Variaten der Hochzeitslieder eines Dorfes. *Acta Ethnographica* XIX. 1970.
4. Két nagyszabású tanulmánya német nyelven jelent meg a dunántúli illetve az alföldi és felföldi pásztorművészetről: *Hirtenkunst in Transdanubien. Acta Ethnographica* X. 1961.; *Hirtenkunst in Tiefland und Oberland. Acta Ethnographica* XVI. 1967.
5. Betyarendarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten. *Acta Ethnographica* II. 1951.
6. Magyar pásztorfaragások. Bp., 1972.
7. MANGA J., 1956., 1969., 1970., 1976., 1979b
8. MANGA J., 1968. 11–12.
9. MANGA J., 1979a 310.
10. MANGA J., 1979a 140–242.
11. MANGA J., 1948b
12. MANGA J., 1976.
13. Népi kultúra – Népi társadalom II–III. 1969.
14. Z minulosti Veňarcu. Bp., 1978.
15. Mindczecken kívül tanulmányt írt a 17. század óta Magyarországra betelepülő szlovákokról történeti adatok, egyházlátogatási jegyzőkönyvek és recens gyűjtés alapján: *Die Slowaken in Ungarn. Acta Ethnographica* XXI. 1972.; Magyarországi szlovákok. Népi kultúra – Népi társadalom VII. 1973.

IRODALOM

(Manga János műveinek válogatott bibliográfiája: népszokások)

- 1939 Tardoskeddi és felsőszemerédi fonójátékok. *Ethnographia* L. 170.
- 1940a Felvidéki betlemehes játékok. *Ethnographia* LI. 402-418.
- 1940b Zoborvidéki lakodalom. *Néprajzi Értesítő* XXXII. 250-272.
- 1941a A téli ünnepkör hagyománya a nyitramegyei Menyhén. *Ethnographia* LII. 189-217.
- 1941b A tavaszi ünnepkör hagyományai a nyitramegyei Menyhén. *Néprajzi Értesítő* XXXIII. 281-318.
- 1942a Ünnepi szokások a nyitramegyei Menyhén. *Néprajzi füzetek* 19. Budapest
- 1942b Adatok a nyugati palóc házassági szokásokhoz. *Néprajzi Értesítő* XXXIV. 173-202.
- 1943 Zoborvidéki lakodalmas énekek. In: GUNDA Béla (szerk.): *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára*. 195-212. Budapest
- 1946 A kánai menyegző változatai. *Ethnographia* LVII. 49-64.
- 1948a Magyar katolikus népélet képekben. Budapest
- 1948b Szlovák kapcsolatok a palóc karácsonyi szokásokban. *Ethnographia* L. 94-102.
- 1953 Tájékoztató a színjátékszerű népszokásaink gyűjtéséhez. Budapest
- 1956 Morena a jej mađarské obmeny. *Slovenský národopis* IV. 421-457.
- 1957 Die Hochzeitsbräuche der Paloczen und ihre slowakischen Analogien. *Acta Ethnographica* VI. 149-218.
- 1959 Erntebräuche und Erntelieder der Palozen. *Acta Ethnographica* VIII. 223-267.
- 1962 A hasznosi tömegpszichózis. *Ethnographia* LXXIII. 353-388.
- 1968 Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest
- 1969 A magyarországi „kiszehajtás” történeti rétegei. *MTA I. Osztályának Közleményei* XXVI. 113-142.
- 1970 Varianten der Hochzeitslieder eines Dorfes. *Acta Ethnographica* XIX. 247-279.
- 1971 Historische Schichten des „Kisze”-Treibens in Ungarn. *Acta Ethnographica* XX. 1-43.
- 1974 Szokások Tótkomlóson. *A Békés megyei Múzeumok Közleményei* 3. 3-61. Békéscsaba
- 1976 Virágvasárnapi zöldág-hordás a magyar és a szlovák nyelvterületen. In: KÖSA László – KRUPA András (szerk.): *Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia (1975)*. 145-168. Budapest – Békéscsaba
- 1977 Aratószokások, aratóénekek. *Népi kultúra – Népi társadalom*, IX. 241-276.
- 1978 A hitvilág és hitélet változása. In: BODROGI Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalom-néprajzához*. 375-412. Budapest
- 1979a Palócföld. Budapest
- 1979b Das Treiben mit dem grünen Zweig zu Palmsonntag und slowakischen Sprachraum. *Acta Ethnographica* XXVIII. 119-145.

Manga János kutatásai a pásztorművészet területén

Fügedi Márta

Manga János pályájának egyik leggazdagabb és legmaradandóbb vonulata a pásztorművészet kutatásához kapcsolódik. Akár múzeumhoz, akár kutatóintézethez kötötte éppen a munkája, a pásztorkultúra és a pásztorművészet vissza-visszatért pályája során. Életének alakulása ehhez kínálta is a lehetőséget, hiszen fiatal etnográfusként már foglalkozott a dunántúli, elsősorban a somogyi pásztorfaragásokkal, majd Palócföldön élve és dolgozva a palóc pásztorművészet késői virágzása is elősegítette, hogy összehasonlítsa a különböző nagytájak pásztortárgyait. A terepmunka, a faragó pásztorok életének, alkotásaiknak, a faragásról szóló ismereteiknek rögzítése egyik oldalról, a számos múzeum – elsősorban a Néprajzi Múzeum és a balassagyarmati Palóc Múzeum – gazdag pásztorművészeti gyűjteménye másik oldalról jelentették azt az ismeretanyagot, amelyre alapozva a magyar pásztorfaragásokról szóló összegző munkáit megírta. (A Dunántúlon 80, Észak-Magyarországon pedig 35 pásztorral készített részletes interjút). Az 1950-es években az akadémiai munkatervbe is bekerült a pásztorművészet kutatása, amely a 60-as években kandidátusi disszertációjában és az Acta Ethnographica-ban német nyelven megjelent három nagyszabású összefoglaló tanulmányában teljesedett ki.

A pásztorművészet jelentőségét a magyar népi kultúrában és a néprajzi kutatásokban szemléletesen érzékeltetik a 20. század első felében megjelent különböző publikációk. A pásztorművészet felfedezőjeként Herman Ottót tartja számon a tudománytörténet, a magyar pásztorok remekléseként írta le 1891-ben a pásztorok díszes tárgyait, majd a millenniumi kiállításon az Ősfoglalkozások egységbe sorolása keltette fel igazán a közérdeklődést a pásztorfaragások iránt.

A századelőn a népművészet felfedezése és a népi kultúra felértékelődése a kiválasztott témák közé sorolta a pásztorművészetet is, így nem véletlen, hogy Malonyai Dezső nagy vállalkozásában külön kötetet szentelt a Balatonmellék pásztorművészete bemutatásának. Megindult a különböző díszes faragott tárgycsoportok, tárgytipusok bemutatása, a Néprajzi Múzeum népművészeti füzetsorozata és kisebb-nagyobb tanulmányok jelzik ezt az érdeklődést. Madarassy László az 1930-as években nemcsak a díszes tárgyakra, hanem a művészkedő pásztorra, az alkotóra is figyel kutatásai során.

Egy kiemelkedő pásztorfaragó egyéni alkotó sajátosságainak körülrajzolásával kezdte a pásztorművészet témakörét kutatni az 1940-es években Manga János is, a somogyi Kaposi Antaltól készült kis tanulmányával. Ezt követte a szintén somogyi Tóth Sándor faragó bemutatása a Néprajzi Múzeum füzetsorozatában. Manga János tehát abban az időszakban kezdett megismerkedni a pásztorművészetrel, amikor az utolsó stádiumát élte, illetve egyre erőteljesebben a népi iparművészet és a nemzeti szuvenirkultúra részévé vált. Következetességének, alaposágának és komplex kutatási módszerének köszönhetően azonban Manga János kutatásai a ma-

gyar pásztorművészetről mégis monografikus igényűek és teljes képet adnak a 18. század végétől – Erdélyt kivéve – az egész magyar nyelvterületről.

Kandidátusi disszertációja téziseiben szemléletesen fogalmazta meg célkitűzéseit és módszerét is: „Legfőbb célkitűzésünk az volt, hogy bemutassuk a pásztorélet változását, azt a pásztori közösséget, amely művészetét kialakította és továbbhordozta, majd szóljunk a díszített tárgyakról, a díszítő technikáról, a díszítményekről, a szerkesztésről, továbbá azokról a tényezőkről, amelyek a művészkedés körülményeit, a faragó pásztorok ízlésvilágát meghatározták.”

Manga János több tanulmányában érinti a pásztorművészetet különböző aspektusokból, ez a téma végigkíséri kutatói pályáját. A pásztorművészethez fűződő kutatásainak legjellemzőbb és összegző jellegű tükre azonban az a három terjedelmes német nyelvű tanulmány, amely az Acta Ethnographica-ban jelent meg a dunántúli, az alföldi és a felföldi pásztorművészetről, illetve a betyarábrázolásokról.

Manga János a pásztortársadalom sajátosságaiból indult ki. Vizsgálta azokat a meghatározó természeti-gazdasági-társadalmi és életmódbeli tényezőket, amelyek a pásztorélet sajátosságait kialakították, és amelyek változása természetszerűen kihatott a pásztortársadalom életmódjára, s azon keresztül tárgyi világára is. Az Alföld természeti adottságai a 19. századig mintegy megőrizték és konzerválták az állattartás archaikusabb formáit. Az extenzív állattartás és az ezzel járó rideg, faluközösségtől távoli sajátos pásztoréletmód természetesen kihatott a pástor tárgyaira, így a művészkedésre is. A 19. századtól meginduló változások, a közös legelők felosztása, a nagy természetátalakító munkák – a folyószabályozás, mocsárlecsapolás, fásítások – kihatottak az állattartás külsőségeire is. Megváltozik az egyes állatfajták értékrendje, aránya, majd új, másfajta tulajdonságokkal bíró és így eltérő tartást igénylő fajták jelennek meg és terjednek el. Mindez változásokat idéz elő a pásztoréletmódban, azok társadalmi helyzetében, szokásaiban, öntudatában is. A dunántúli pásztortársadalom nagytáji sajátosságainak elemzésénél a török utáni betelepülésekkel járó népmozgások, ennek következményeként az összetett etnikai és kulturális kölcsönhatások, majd a 19. század elejétől e országrészben is jelentős változásokat okozó gazdálkodási és életmódbeli változások és átrendeződések jelentik azt a hátteret, melyben a dunántúli pásztortársadalom sajátosságainak az alapját és a művészkedésben is megnyilvánuló egyedi vonásoknak a magyarázatát kereshetjük.

A két nagytáj, az Alföld és a Dunántúl sajátosságait összevetve megállapítja Manga, hogy a tárgyi kultúra régebbi rétegében még számos hasonlóság fedezhető fel mind a tárgyak, eszközök formájában, mind a díszítmények ornamentikájában és a díszítőtechnikában. A lokális különbözőségek a 19. századtól erősödnek fel. A Dunántúlon megszaporodnak a díszes tárgyak, a spanyolozás divatjával erőteljes színesedés válik jellemzővé, vagyis látványosabbak lesznek a tárgyak, elterjed a domborúfaragás, amely szintén dekoratívabbá teszi a tárgyakat. A díszítmények között ekkortól válik lokális jellegzetességgé a betyár- és pástorábrázolás, a dunántúli pásztorművészet egyik legsajátosabb jegye.

Manga szerint az Alföldön jobban megőrződtek az archaikusabb, egyszerűbb tárgyak, minmények tekintetében. A vésés, karcolás technikája, a berakás, intarzia jellemzi az alföldi pásztorművészet emlékeit, melyek kevésbé reprezentatívak, bár kiemelkedő technikai ismereteket igényelnek.

A Felföld sokáig élő pásztorművészetét pedig egy-egy tárgytípus, illetve díszítőtechnika meglétével jellemzi Manga. Ilyenek kutatásai alapján az önberakás változatos alkalmazása, illetve a meritőedények, csanakok rendkívüli mennyisége és formai sokfélesége.

Lényegretörő jellemzést ad Manga a pásztortársadalom sajátosságairól is. Vizsgálja belső tagolódásukat, a szigorú hierarchiát. A paraszti társadalomtól való elkülönülésük külső és mentalitásbeli jegyeit, a pásztoröntudat megnyilvánulásait mind sorra veszi, mint alakító tényezőket. Szól a pásztormigráció szerepéről, amelynek például a díszített tárgyak, mondhatnánk díszítési divatok terjesztésében is nem elhanyagolható szerepe volt. Jól szemlélteti ezt a Hevesből egy időre Veszprémbe szerződött Ostoróczi faragópásztor példája, aki a Dunántúlon megtanulta a domborúfaragást, megismerte a botra tekeredő kígyó motívumát, amelyet aztán mondhatnánk meghonosított Palócföldön.

Manga János másfél évszázadot áttekintve négy stíluskorszakra osztva vizsgálja a magyar pásztorművészetet, s e korszakolásban az állandóság és a folyamatos változások, külső hatások és belső mozgások együttesét igyekszik elemezni. Az általa megismert, meghatározott és sokoldalú elemzésnek alávetett tárgyak, eszközök számos érdekes kérdésre is felhívták figyelmét. Említi Manga például a börtönök ún. faragóiskoláit, amelyeknek jelentős befolyásoló, kultúrközvetítő szerepe is volt. A 19. század első felétől nagy számban börtönt megjárt szegénylegények, betyárok, katonaszökevények élményei, kicserélt ismeretei jelentősen színezték, befolyásolták e korszak faragókultúráját. Manga több évtizeddel ezelőtti felvetéseit azóta az újabb néprajzi kutatások megerősítették és alátámasztották, hiszen a dunántúli pásztorművészetet olyannyira jellemző figurális, jelenetes díszítmények sajátos világának kialakításában a rabmunka, a börtönben elsajátított technikai és képi kompozíciós ismeretek, ellesett ábrázolási sémák, – pl. a biedermeier ízü portrék, olyan vándormotívumok, mint a „vadász temetése”, – valóban nagy szerepet játszottak. Rávilágít Manga a pásztorművészet alakulását szintén befolyásoló újabb külső tényezőkre, a kereskedelem, idegenforgalom hatására, a szépen faragott tárgyak divatjára a polgári kultúra körében. Mindez új tárgytípusok felértékelődéséhez, a külső elvárásokhoz való egyre feltétlenebb alkalmazkodáshoz vezetett, s már a századfordulótól rányomta bélyegét a pásztorfaragásokra – pl. a sétatotok készítése, cigarettadobozok, egyéb ajándéktárgyak megjelenése. Ezt követte aztán a háziipari szövetkezetek számára való népművészeti árutermelés, a népi iparművészet.

A pásztorművészet megnyilvánulásait nemcsak történetiségében vizsgálta behatóan Manga János, hanem eszközcsoportonként, tárgytípusonként is mélyreható elemzéseket végzett. E – mondhatnánk – miniatűr tárgymonográfiákban átfogó képet ad a tárgy néprajzi módszerekkel vizsgálható történetéről, kitér a szomszéd és más népek hasonló tárgyainak összevetésére, majd az egyes tárgytípusok megjelenésének, formájának, díszítésének változásait is végig követi. A tárgyak, eszközök vizsgálatánál soha nem hagyja figyelmen kívül ember és eszköz viszonyát, hiszen a pásztorkultúrában a külsőségeknek, az öntudat legkülönbözőbb megnyilvánulásainak is meghatározó szerepe van.

Manga János pásztorművészettel kapcsolatos kutatásainak egyik legértékesebb eredménye a betyárábrázolásokhoz, a betyárélet-pásztorársadalom összefüggéseinek vizsgálatához kapcsolódik. 1951-ben az Acta Ethnographica-ban jelent meg német nyelven e nagyszabású tanulmány. Bár a betyárélettel, az ún. betyárromantikával már korábban is foglalkozott a magyar néprajztudomány (pl. Dömötör Sándor, Gönczi Ferenc stb.), Manga János azonban megkísérelte komplex módon elemezni a betyármotívumot a magyar népi kultúrában. Vizsgálta, hogy milyen társadalmi és gazdasági tényezők alakították ki ezt a sajátos jelenséget, hogyan vált az ural-

kodó osztályok és a hatóság által üldözött, a nép által pedig romantikus hőssé idealizált betyárból jelképes embertípus. Megállapítja, hogy a pásztorművészet tárgyain megjelenő és jellemzőnek tekinthető betyarábrázolás a betyárhagyományok továbbélítésének, a betyárkultusz hagyományozásának sajátos módja. Ilyen értelemben a betyarábrázolások szerepe párhuzamos pl. a betyárdalokkal, és a betyárfolklor különböző megnyilvánulásaihoz hozható rokonságba. Ezt támasztják alá személyes gyűjtései, melyek során a faragó pásztorok értelmezték és magyarázták a tárgyaikon megjelenített betyárjeleneteket és alakokat.

Manga sorra vette ebben a nagyszabású tanulmányban a leghíresebb betyáralakok élettörténetét, hőssé válásának, illetve hősként való interpretálásának hátterét, az egyes jelenetekhez, tetteikhez kapcsolódó történeti valóságot és a folklórizálódás változatait. Így a pásztorművészet emlékein, elsősorban a dunántúli spanyolozott tükrösökön megjelenített betyáralakok és ábrázolásuk részletei is konkrét értelmezést kaphatnak. Természetes módon felvetődik ezek után a betyarábrázolások tipizálásának és egyediségének kérdése is: mennyire egyediek és illusztrációk, illetve mennyire tekinthetők előképek, sémák, általános törvényszerűségek megjelenítésének a magyar pásztorművészet e jellegzetes megnyilvánulásai. A válasz érdekében Manga János részletesen elemzi az ábrázolásokból kiolvasható alkotói törekvéseket, a viselet, a jelenetek és a mondanivaló realitását avagy idealizálását. Foglalkozik Manga azzal a nagyon fontos kérdéskörrel is, hogy a pásztortársadalom és a betyárvilág között milyen belső társadalmi, lélektani és öntudatbeli azonosulás működhetett, illetve mi motiválta a falusi paraszti társadalom sok vonatkozásban azonos, vagy összemosó megítélését a pásztorokkal és a betyárokkal szemben. Mennyire segített a 19. század felerősödő nemzeti öntudata és az önállósuló paraszti öntudat a betyárhagyományok megőrzésében és továbbélítésében.

A Manga János által felvetett egy-egy probléma elemzését folytatja a későbbiekben többek között Fél Edit-Hofer Tamás: a *Parasztkok, pásztorok, betyárok* c. könyvében, valamint Küllös Imola (*Betyárok* könyve) és Szelestei László, Békés István (stb.). A pásztorművészettel kapcsolatos kutatásainak összegezése a Corvina kiadó népművészeti sorozatában jelent meg az 1960-as évek végén. Ez elsősorban az érdeklődő nagyközönségnek szánt munka, összefoglalásában fogalmazta meg Manga János a pásztorművészet alapvető jellemvonásait, helyét a népi kultúrában: „A pásztorművészet lényegében közösségi művészet, stílusát, alapvető technikai, díszítménybeli sajátosságait egységesnek tartjuk, a kifejezőkészség, a mondanivaló, a tartalom tekintetében azonban annyi árnyalata, annyi arculata van, ahány faragó...a technikának, az ábrázolásnak bizonyos megszokott vonásai az ábrázolás jellegzetes formái és nem utolsósorban az ábrázolás mondanivalója magán viseli létrehozójának egyéniségét.”

Manga János pásztorművészettel kapcsolatos kutatásainak legfőbb érdeme tehát, hogy a magyar népművészet e sajátos megnyilvánulását – elkerülve a pásztorművészet egyoldalú értékelését – összetettségében, romantikus és idealizált aspektus nélkül, óriási ismeretanyagra támaszkodva történetiségében igyekezett feltárni.

IRODALOM

(Manga János tanulmányai, cikkei a pásztorművészetről)

Egy somogyi faragópásztor (id. Kapoli Antal). Pécs, 1947.

Egy fiatalon elhunyt faragó. *Ethnographia* LIX. 1948. 245.

Népművészetünk egy új alkotása. *Ethnographia* LXI. 1950. 233-238.

Betyarendarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten.

Acta Ethnographica II. 1951. 217-257.

Egy dunántúli faragó pásztor. *Magyar Népművészet* XVI. Budapest, 1954.

Palóc fafaragás. *Élet és Tudomány* 1954. 1411-1414.

A dunántúli pásztorművészet. Kandidátusi értekezés tézisei. MTA I. osztálya, Budapest, 1960.

Hirtenkunst in Transdanubien. *Acta Ethnographica* X. 1961. 67-152.

Pásztorművészet. Budapest, 1963.

Hirtenkunst im Tiefland und im Oberland. *Acta Ethnographica* XVI. 1967. 207-304.

A népi díszítőművészet stílselemzésének történeti tanulságai.

Népi kultúra – Népi társadalom V-VI. 1971. 314-323.

Magyar pásztorfaragások. *Magyar népművészet* 5. Budapest, 1972.

Manga János és a magyarországi szlovákok kultúrája

Gyivicsán Anna

Manga Jánosnak a magyarországi szlovákokkal, illetve a magyarországi szlovák kultúrával történő találkozását a szakmai körökben talán kevésbé ismert konstellációban, összefüggésekben mutatom be előadásom bevezetőjében.

1945 után a magyarországi szlovák iskolahálózatot és az iskolán kívüli kulturális intézményeket a hivatalos szervek úgy kívánták kiépíteni, hogy az intézmények működéséhez nem voltak meg a személyi feltételek, hiszen néhány egyházi iskolában tanító pedagóguson kívül egyáltalán nem volt szlovák oktatásra képzett általános iskolai és gimnáziumi tanár. Ezt az áldatlan és szinte reménytelennek látszó helyzetet kívánta 1948-ban az akkori Vallás és Közoktatási Minisztérium ideiglenesen olyképpen megoldani, hogy az 1945 után Magyarországra menekült, illetve az 1947-es magyar-szlovák lakosságcsere során áttelepített szlovákiai magyar pedagógusokat – tanítói vagy tanári oklevéllel rendelkezőket – kérte fel arra, hogy vállalják a tanítást ezekben az iskolákban, vagy egyszerűen néhányukat – kötelező jelleggel szlovák iskolába helyezték. ⁽¹⁾ Módszertanilag kitűnően képzett tanárok voltak, a szlovák nyelvet jól ismerték, s valamennyi tantárgyat, így a természettudományiakat is szlovák nyelven oktatták. E tanároknak köszönhetően – bár ezt értékelhetjük történeti paradoxonnak is – nőtt fel az az elsőgenerációs magyarországi szlovák értelmiség, amely a volt szlovákiai magyar értelmiségtől vette át a kulturális transzmisszió feladatát.

Tanárokhöz hasonlóan néhány Galánta és Érsekújvár környékéről származó magyar evangélikus lelkészt szlovák településekre helyeztek, s e magyar lelkészeket keresztül – ismételtelen csak paradox módon – ezek a közösségek, amelyek addig csak cseh bibliai nyelven hallgatták a liturgiát, templomjaikban először találkoztak a szlovák irodalmi nyelvvel.

A szlovákiai magyar értelmiség másik csoportját azok a fiatalok képezték, akik 1939-től magyar egyetemeken végeztek, szlovákiai középiskolai vagy tanítóképzői képesítésükkel ismerték a szlovák, illetve a cseh kultúrát, s néhányan jól tudtak szlovákul is. Ezek közé tartozott Manga János ⁽²⁾ is, akit kitűnő zenei felkészültsége s az egyetemi diploma mellett sosem felelt tanítói képesítése és gyakorlata vezette el az akkor fellendülőben lévő magyarországi szlovák közművelődési és kulturális területre. Ez a közvetlen találkozás a „tereppe!”, majd a magyarországi szlovák folklór gyűjtése jelentette később számára a háttér és forrást tudományos munkájában is, a népi kultúra általános fejlődési tendenciáinak felismerésében.

Manga János tehát két szálon is kapcsolatba került a magyarországi szlovákok kultúrájával: tudományos területen, mint néprajzkutató és a népművelésben, ahol – gyakran kezdeményezőként – hozzájárult ahhoz, hogy újabb művelődési formák kapjanak szerepet abban, hogy a szlovák kultúra fennmaradjon, új életerőre kapjon. ⁽³⁾

Magam is e két területen ismerkedtem meg vele, s részben e két oldalról jövő hatásnak köszönhetem azt, hogy a hazai szlovák nyelvszigetek a kultúra kutatás egyik alapvető terepévé váltak a számomra.

E megemlékezés során is elsősorban azt szeretném bemutatni, hogy Manga János milyen módszertani, elméleti tapasztalataival és eredményeivel ösztönözte és gazdagította a nyelvszigetek kutatását. Hadd kezdjem ezt a felsorolást személyes élménnyel, kutatásaimhoz átnyújtott első útravalókkal.

1965-ben a szegedi tanárképző főiskola Szlovák nyelv- és irodalom Tanszéke azzal bízott meg, hogy írjak egy a szlovák folklór alapismereteit összefoglaló főiskolai jegyzetet, amely egyrészről a szlovák szakosok számára bevezetett népismereti tantárgyak, másfelől pedig a szlovák irodalmi ismeretek kiegészítő tankönyve lenne.⁽⁴⁾ Az 1966-ban elkészült kézirat szakmai bírálója – a Tankönyvkiadó megbízásából – Manga János lett. Manga kedvező bírálatot írt a tankönyvről, de bírálata végén ott volt a szerzőnek – de a kiadónak is – címzett kérdőjel: Ha ez a főiskolai jegyzet a magyarországi szlovák szakos tanárjelöltek számára készült, vajon akkor miért nem kapott benne helyet a magyarországi szlovák nyelvszigetek hagyományos kultúrája. Manga megfontolandónak tartotta volna, hogy a könyv ilyen fejezettel bővüljön s ebben a formában kerüljön a szlovák tanárjelöltek kezébe. Manga János javaslatát természetesen elfogadtam, személyesen kerestem fel, s az ő addig megjelent tanulmányai, illetve Rudolf Žatko Manga által közvetített cikkei alapján írtam meg a magyarországi szlovák folklórról szóló fejezetet, s állítottam össze a fejezet irodalomjegyzékét és szemelvényeit. Manga János fenti ötletéből és igazából kiindulva írtam meg néhány évvel később a szlovák gimnáziumok IV. osztályos szlovák irodalmi tankönyvét, illetve összeállítottam a tankönyvhöz kapcsolódó antológiát úgy, hogy azokban külön fejezetben – oktatási anyagként először – szerepelt a magyarországi szlovák irodalom is.

E folklór-tankönyvi intermezzo után Manga János mint a honi népművelés jeles képviselője meghívott zsűritagnak a szlovák kórusok, szólisták, táncegyüttesek kulturális versenyére, majd a hetvenes években az általa kezdeményezett s rövid ideig általa vezetett, s azóta is évente megrendezett szlovák néprajzi gyűjtőtáborokba.⁽⁵⁾ Mindkét terület számomra az empirikus-, illetve a terepkutatás magasiskolájává vált.

Manga kutatásai, illetve kutatásainak publikált eredményei tették lehetővé többek között azt is, hogy 1975-ben útjára bocsátottuk az első szlovák nyelvű néprajzi tanulmánykötetet, amelynek 1997-ben jelent meg a 13. kötete.

Manga János azokban a tanulmányokban, cikkeiben, amelyekben a magyarországi szlovákok kultúrájáról ír, éppúgy az összehasonlító módszert alkalmazza, mint amikor a magyar népi kultúra egy-egy jelenségét, szokását dolgozza fel. Így például a már klasszikussá vált tanulmányai, mint a kiszehordás vagy a virágvasárnapi zöldág-hordás hasonló igényességgel készültek, mint a kánai menyegzőről szóló tanulmánya.⁽⁶⁾ Az említett tanulmányokban arra törekedett, hogy feltárja az interetnikus kapcsolatokat, a motívumátvételeket, a folklórszövegek történeti rétegeit, egy-egy folklórműfaj elterjedtségét.

A magyarországi szlovák településeken végzett sokirányú kutatásaiból s főként e kutatások eredményeiből e megemlékezés során csupán néhányra hívnám fel a figyelmet.

Manga János „A magyarországi szlovákok” című, részben összefoglalásra törekvő tanulmányában⁽⁷⁾ elsőként próbálta felvázolni a hazai szlovák kultúra táji tagolódását, mégpedig olyképpen, hogy az egymástól földrajzilag is viszonylag távoleső egyes nyelvszigetek, kisebb tájak hagyományos kultúrájának egy-egy legjellegzetesebb, csak rá jellemző elemét, legelterjedtebb műfaját, szokását próbálta meghatározni.

A szellemi kultúra mellett több táj vagy település társadalomnéprajzi (pl. család) vagy tárgyi kultúrájának vonatkozásait (pl. népi építkezés) is érintette. Ezek a részek azonban – a szellemi kultúra mélyelemzésével szemben – inkább leíró jellegűek. Az említett tanulmányban a szerző fő kutatási területei alapján építette fel rendszerét, amelyben Nógrád és Pest megyei, illetve a dél-alföldi és a Pilis-hegységi szlovák települések kultúrája kapott helyet, vagyis azok a tájak, ahol a szerző legtöbbet járt, leginkább ismert s ahonnan gyűjtött anyagának zöme származik. Ebből a rendszerből több szlovák nyelvsziget kimaradt. Ezek közé tartozik pl. Nyíregyháza, a mátrai és a zempléni, illetve a bakonyi szlovák települések.

Manga János Nógrád megyét, mint a balassagyarmati Palóc Múzeum igazgatója ismerte meg példás alaposággal, s gazdagította szlovák tárgyakkal és folklórral is a múzeumi gyűjteményt. Az egyes Pest környéki „alföldi” szlovák falvakba, illetve Dunántúlra a pilisi szlovákok közé a Nógrád megyében lejegyzett török motívumú balladák vezették el. E balladagyűjtés során Pilisben a legenda-balladák, s népi vallásosság gazdag világa tárult fel előtte.⁽⁸⁾

A pilisitől eltérő, azonban a nógrádi szlovákok kultúrájához közel álló délalföldi szlovákok kultúrájával Manga akkor ismerkedett meg, amikor 1955-ben Balassa Iván megbízásából szervezte meg Tótkomlósra a szlovák és a magyar néprajzkutatók első közös kutatását. A szervezés mellett Manga a kutatás egyik résztvevője is volt.⁽⁹⁾

A pilisi és a délalföldi tájnak az összevetéséből ismerte fel előtte a két táj egyes hasonlóságait, de kultúrájuk nagyjából merően más vonásait is, a változások eltérő folyamatát, s más-más szlovák táji kapcsolódásokat.

Mangának talán legértékesebb – s az említett magyarországi szlovákokról szóló tanulmányában kevésbé hangsúlyozott – felismerése a két tájról az volt, hogy a délalföldi szlovákok a nógrádi-honti táj kultúráját hozták magukkal, a dunántúli pilisi települések lakossága Szlovákia nyugati tájairól származik, de több kulturális elemmel, jelenséggel a dél-morvaországi népi kultúrával mutatnak rokonságot.

Manga Jánosnak, de másoknak kutatásai, gyűjtései, azt is bizonyították, hogy ez a régió a magyarországi nyelvszigetek között a legtovább őrizte, s néhol még napjainkban is őrzi népi kultúrája legrégebbi rétegeit.⁽¹⁰⁾ Ez részben valamennyi dunántúli szlovák településre vonatkozik, melyek lakossága Nyugat-Szlovákia valamelyik tájáról származik. Ezekhez a településekhez tartozik például az evangélikus Bakonycsérnye és Oroszlány, vagy a katolikus Jásd, és Szápár, illetve a főváros közelében fekvő Sósút és Tárnok.

A hazai tradicionális szlovák kultúra és a dél-morvaországi népi kultúra kapcsolatát három, saját kutatásaim során a közelmúltban vagy napjainkban feltárt példák alapján mutatom be; ezzel is tisztelve Manga János emléke előtt.

1. Az 1990-es évek elején egyik tanítványom, Pilisszentkereszten a következő szöveget jegyezte le:

Vodička bistrá od Jordán mesta,
do sa v ňej umije
a ručníčkem pouťíra,
sto a tisíckrát peknejši bud'e
(a temu se drímat ňebude)

[Jordán városának gyors vize,
ki benne mosakszik
s kendővel megtörölközik
az százszor, ezerszer szebbnek tűnik
(s az el nem alszik)]⁽¹¹⁾

A lakodalmi vacsora előtt a vőfély az asztalokat járja körül egy tányér vízzel s egy törölközővel. A tányérba minden vendég belemártja ujját, megtörli, miközben a vőfély az idézett verssorokat mondja. A mai lakodalomban is szokásos rituális kézmosás eredetéről, a szokás mikéntjéről már a legidősebbek sem tudnak. Magyarázatul csak annyit tesznek hozzá: „Így szoktuk mi ezt már nagyon régóta”. Manga János ezt a rituális szokást a kánai menyegző elnépiesedett lakodalmi szokásai közé sorolja. A kánai menyegzőről szóló tanulmányában a Léva (Levice) környeki magyaroktól idéz fel hasonló világi rituálét:

Amikoron Krisztus Urunk a földet járta,
Bemenvén a kánai menyegzőre
Hol jelen volt Mária és Márta,
Ezek Krisztus Urunkat úgy megtisztelték,
Hogy kezeit és lábait megmosták.
De mivel én kezeikhez, lábaikhoz nem nyúlhatok,
Itt a víz, mossák meg ujjait.

Erre mindenki a tányérba mártja ujját, a zsebkendővel pedig megtörli. Utána pénzt dobnak a tányérba. ⁽¹²⁾

Manga később egy másik pilisi faluban is rátalál a szokásra: 1. „Kesztyölcön még a századforduló után lakodalmakban is énekelték a kánai menyegzőről szóló éneket, amelynek változatát a morva gyűjteményekben is megtaláljuk.”⁽¹³⁾ 2. A magyarországi szlovák nyelvszigeteken több olyan szokás él még, vagy ismertek olyan népköltészeti szövegek, amelyeknek analógiáját mind ez ideig sem a szlovák, sem a magyar folklórban nem találtuk meg. Ilyenekhez tartozik például a nagyszombati Júdás-hordás Tárnokon, Pest megyében. A szokás napján a kamasz fiúk házról házra járva az egész falun végighordoznak egy kis akasztófán lógó, Júdást jelképező bábút. A szokásnál a következő szlovák verset, illetve annak magyar fordítását éneklik:

A ti, Júdási, čo si učinil – Keť si
svojho majstra Židom prezradil. –
A ti za to misíš v pekle horeťi –
Luciferom d'áblom tam biťi,
tam ám biťi.

[Ó, te gonosz Júdás
Mit tettél?
Urad árulója mért lettél?
Ördögök kezére,
Pokol fenekére kerültél, kerültél.]⁽¹⁴⁾

Tárnokon, amelynek lakossága nyugat-szlovák terülről származik, a letelepedés, a 18. század eleje óta kontinuuosan gyakorolják a Júdás-hordást. Ennek legközelebbi párhuzamait, az ének szövegvariánsait több dél-morvaországi településről, főként Uherské Hradiště környékéről ismerjük. Néhány morva faluban még az 1970-es évek derekán is élt a Júdás-járás.⁽¹⁵⁾ E párhuzamok keretében Manga János feltételezéseiből indultam ki, s a magam kutatásai is megerősítik, hogy a nyugat-szlovák népi kultúra leginkább a dél-morvaor-

szági népi kultúrához kapcsolódik. Ezt a néprajzi tájat Felső-Ausztria Morvaországgal határos területei is kibővítik.⁽¹⁶⁾

3. A tárnoki Júdás-hordáshoz hasonló vonatkozásokra utal a Jeruzsálem megbüntetéséről és bűnhődéséről szóló legenda-balladatörredék, amelyet 1955-ben Kiskőrösön jegyeztük le.⁽¹⁷⁾ Jézus Szent Péterrel a földön járva megbünteti Jeruzsálem városát. Ezt a ballada-típust az addig ismert szlovák népköltészeti és ballada-publikációk és kéziratos balladagyűjtemények nem tartalmazták, viszont néhány, a kiskőrösínél teljesebb variánsuk ismert cseh és morva területen. Egyik legszebb variánsát szintén a már Júdás-hordásnál említett Uherské Hradiště környékén jegyezték le.⁽¹⁸⁾

Más szempontból is forrásértékű a kiskőrösi legenda-ballada. Kiskőrös szlovák lakosságának többsége közép-szlovák tájakról származik, közép-szlovák tájszólással beszél. Tájszólása azonban több nyugat-szlovák elemet tartalmaz, ami arra utal, hogy a családok egy része onnan származik. Erre utal a Kiskőrösön gyakori családnév a Szentgyörgyi, amely azt mutatja, hogy viselői a Pozsonytól nem messze fekvő Szentgyörgyről (Svätý Jur) származnak. Az, hogy az említett ballada Kiskőrösön is felbukkant, ez további bizonyítéka a nyugat-szlovák származásnak.

Manga Jánosnak a magyarországi szlovák kultúrát érintő másik alapvető területe a hagyományos kultúra változásvizsgálata volt. E folyamat megfigyelése során Manga tárta fel számunkra azt is, hogy a nemzetiségi folklór nyelvi változásokon, nyelvcsereken megy keresztül. Vagyis azt a folyamatot, amikor a kisebbség nyelvét a többségi nyelv váltja fel nemcsak a mindennapi nyelvi kommunikációban, hanem egyes kulturális rétegekben is. S ez alól nem kivétel a tradicionális kultúra sem. Manga János e nyelvváltást még „élőben” is tudta követni, s a jelenséget a következőképpen írta le: „Amikor az egyik magyarországi szlovák községben a virágvasárnapi rítusokat vizsgáltam – írja – feltűnt, hogy a szokásdal szövege magyar, ám megdöbbentően hasonlít tartalmában ahhoz a szlovák szöveghez, amelyet máshonnan már ismerünk. A végén kiderült, hogy amikor a községben, részben a nagyobb arányú beköltözés, részben a Pestre járt fiatalok elmagyarosodása folytán a szlovák szöveg mondását már szégyellték, két lány magyarra fordította a szlovák szöveget és még néhány évig, amíg a szokás élt, amíg végleg el nem hagyták, ezt a szöveget mondták, ezt tanulták meg a fiatalabb lányok is.”⁽¹⁹⁾

A szerző pontosan utalt a folklórnyelvváltás pszichikai és etikai hátterére (szégyellték a szlovák nyelvű szokást) s az értékváltás folyamatára is, ami az idézett jelenségnél nyelvi értékvesztésből fakadt. Amikor tehát egy közösségi kultúra értékrendszerében átcsoportosítás következik be, s a társadalmi presztízs, a társadalmi értékkihívás megingatja az addigi belső értékhierarchiát, akkor a közösség egyes tagjai kételkedni kezdenek saját, eredeti kultúrájuk értékeiben, és föléje helyezik a többség nyelvének, közvetve pedig kultúrájának elemeit.

Manga János a magyarországi szlovák nyelvszigeteken végzett kutatásain és e tárgyból írt számos tanulmányain kívül a más hazai nemzetiségi és a magyarsággal szomszédos népek kultúra kutatásának fáradhatatlan ösztönzője volt. S gazdag tudományos hagyatékával és követendő tudósi magatartásával reméljük továbbra is az marad.

JEGYZETEK

1. A magyarországi szlovák oktatásról és a tanárok kérdéséről
GYIVICSÁN A. – KRUPA A., 1997. 108-114.
2. Ehhez a körhöz tartozott például a komáromi (Komárno) születésű Arató Endre akadémikus, Szlovákia és Kelet-Európa történetének jeles kutatója.
3. Manga János életútjáról DÖMÖTÖR T., 1977.; KRUPA A., 1980;
ÜLLÖS L., 1981.
4. GYIVICSÁNOVÁ, Anna: Slovenský folklór – Bevezetés a szlovák folklorisztikába. Budapest., 1968. 132 o.
5. Hadd álljanak itt Manga János emlékére az eddigi nyári gyűjtőtáborok települései: Bánk, Ósagárd, Felsőpetény, Csesztve, Szügy, Patvarc, Kiskőrös, Dabas-Sári, Vértesszőlős, Bánhida, Tardosbánya, Csővár, Galgagyörk, Püspökhátvan, Acsa, Vácrátót, Csömör, Maglód, Bakonycsérnye, Jásd, Szápár, Szarvas, Rudabányácska, Füzér, Vágáshuta, Nagy-huta, Mátraszentimre, Pilisszántó, Mezőberény, Tótkomlós, Bükksgentkereszt, Békés-csaba.
6. MANGA J., 1946., 1973., 1975., 1976.
7. MANGA J., 1973.
8. A nógrádi és a pilisi törökkori balladákat LAMI, Štefan (1984) adta ki.
9. A kutatás koncepciójáról, céljáról, résztvevőiről MANGA J., 1956b
10. A pilisi szlovák kultúra archaikus elemeiről Atlas... 1996.
11. MARLOKOVÁ – SZABOVÁ, J., 1993. 65.
12. MANGA J., 1946. 54.
13. MANGA J., 1973. 229-230.
14. GYIVICSÁN A., 1997.
15. A dél-morvaországi Júdás-szokás elterjedéséről, jellegzetességeiről GYIVICSÁN A., 1997.
16. Morvaország, Felső-Ausztria és Magyarország népi kultúrájának azonos vonásairól is LUKÁCS L., 1981.; morva, cseh és magyar népi dallamok rokon vonásairól SZOMJAS – SCHIFFERT Gy., 1981.
17. A szöveget és a dallamot felkérésemre Eva Krekovišová jegyezte le.
18. SIROVÁTKA, O. – ŠRÁMKOVÁ, M., 1990.
19. MANGA J., 1974.

IRODALOM

- 1996 Atlas l'udovej kultúry Slovákov v Mad'arsku. – A magyarországi szlovákok népi kultúrájának atlasza. Békésska Čaba – Békéscsaba
- DÖMÖTÖR Tekla**
- 1977 Manga János 1906-1977. Ethnographia LXXXVIII. 574-576.
- GYTVICSÁN Anna**
- 1997 Júdás-hordás egy magyarországi szlovák településen és közép-európai összefüggései. In: CSOMA Gyula - VIGA gyula (szerk.): Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére. Budapest-Debrecen
- GYTVICSÁN Anna – KRUPA András**
- 1997 A magyarországi szlovákok. Változó Világ 16. Budapest
- KRUPA András**
- 1982 Manga János a hazai szlovákok népi tradícióinak és a magyar-szlovák interetnikus kapcsolatoknak a kutatója. Békési Élet 2. szám 223-227.
- KÜLLÖS Imola**
- 1984 János Manga (1906-1977). Národopis Slovákov v Mad'arsku 3. 7-14.
- LAMI, Štefan**
- 1984 L'udové balady Slovákov v Mad'arsku. Budapest'
- LUKÁCS László**
- 1981 Húsvéti korbácsolás. Ethnographia XCII. 374-399.
- MANGA János**
- 1946 A kánai menyegző változatai. Ethnographia LVII. 49-64.
- 1956a A török háborúk emlékei a magyarországi szlovák népdalokban. Ethnographia LXVII. 241-261.
- 1956b Magyar és szlovák etnográfusok közös munkája. Ethnographia LXVII. 167-169.
- 1973 Magyarországi szlovákok. Népi kultúra – Népi társadalom VII. 211-249.
- 1974 A rítusdalok újabbbkori változásai. In: A színhagyományozás törvényszerűségei. 90-93. Budapest
- 1975 Slovenské etnické skupiny v Mad'arsku. Národopis Slovákov v Mad'arsku. 9-51.
- 1976 Virágvasárnapi zöldág-hordás a magyar és a szlovák nyelvterületen. In: KÓSA László – KRUPA András (szerk.): Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia (1975). 145-168. Budapest – Békéscsaba
- MARLOKOVÁ – SZABOVÁ, Júlia**
- 1993 Etnokultúrne premeny v Mlynkoch v zrkadle kalendárnych a svadobých zvykov (Etnokulturális változások Pilisszentkereszten a kalendáris és a lakodalmi szokások tükrében). Národopis Slovákov v Mad'arsku 9. 45-70.
- SIROVÁTKA, Oldřich – ŠRÁMKOVÁ, Marta**
- 1990 Katalog českých lidových balad. Slavistický archiv ČSAV – Brno 1. Brno
- SZOMJAS – SCHIFFERT György**
- 1981 Rokan dallamok a magyar, a cseh és a morva népdalkincsben. Ethnographia XCII. 27- 58.

Manga János hangszeres népzene gyűjtései (1959–1977)

Tari Lujza

Manga János „Szűkebb szakterülete” – mint a Magyar Néprajzi Lexikon III. kötetében olvashatjuk – „a pásztorművészet, a népi hangszerek, a népszokások és a r.k. vallásos néprajz vizsgálata” (MNL III. 1987 516.). Manga János születésének 90. évfordulóján, a hangszeres népzene kutatás legméltóbban azzal tisztelgethet a népzene kutató Manga emléke előtt, ha bemutatja hangszeres népzenei gyűjtéseit. Az, hogy e bemutatásra a Manga emlékülésen (1996. szeptember) illetve e keretek között írásban sor kerülhetett, a balassagyarmati Palóc Múzeum érdeme. A gyűjtések ismertetésével egyben a hangszeres népzene kutatás is régi adósságát törlesztheti. Hiszen hangszeres gyűjtései sokoldalúságuknál fogva kiemelkedő értéket képviselnek Manga teljes népzene gyűjtő-tevékenységén belül. Ezért is volna kíváncsi, ha gyűjtéseinek részletes bemutatására is sor kerülne, s az anyag lehetőleg hangzó formában is közkinccsé válna.

Mivel a jelen összefoglalást megelőző anyagfelmérésre első ízben került sor a Manga életműben (és egyben a hangszeres kutatásban), a szerteágazó és bőséges anyag legelső bemutatásakor csak az általános vonások megrajzolására törekedhettem. Minthogy az anyagfelméréssel együtt azonban a hangszereken játszott dallamok zenei szempontú vizsgálatát is megkezdtem, a dallampéldák kiválasztásakor azok a szemelvények részesültek előnyben, melyek az adott népzenei dialektusterület általános vonásai mellett valamilyen többletet is felmutatnak, sőt esetenként unikumok. Vagy azért, mert a dallam kizárólag (vagy szinte kizárólag) Manga János gyűjteményében fordul elő, vagy mert a hangszerjátékos repertoárismerete, átlagon felüli memóriája és előadói kvalitása a kiválasztott dallam, illetve az előadóval folytatott beszélgetés bemutatását indokolta.

A következőkben tekintsünk be Manga János hangszeres zenei kutatóműhelyébe. Ismerkedjünk meg hangszeres zenei gyűjteményének legfontosabb archiválási adataival, kutatási módszereivel és kutatói szemléletmódjával, s végül néhány dallampélda segítségével pillantunk be magába a zenei gyűjteménybe.

Manga János népzenei gyűjteménye hangzó anyagának feldolgozására 1996-ban, az évforduló kapcsán került sor az MTA Zenetudományi Intézete Népzenei Osztályán. Mint a cím jelzi, a felmérés a második világháború utáni időszakra vonatkozik, így hangzó anyag alatt e helyen csak a magnetofonnal (a II. világháború után, az 50-es évek végétől) készült felvételeket értem, noha ebbe a kategóriába természetesen a század első felében készült fonográf-felvételek is beletartoznak. A hangszeres zenei anyag felmérésekor azért került a hangsúly a magnetofonnal gyűjtött dallamokra, mert Manga hangszeres gyűjteményének ez a része teljesen ismeretlen, noha könnyebben hozzáférhető a kutatás számára, mint a fonográf-henger-anyag. Manga a század első felében vokális dallamokon kívül főként dudások játékát vette fonográfra, s e gyűjtésekről tanulmányokban is beszámolt. (Manga 1939 a 1950) Dudafelvételeiből ezen

kívül Vargyas Lajos is közölt dallamokat (Vargyas 1955 6., 14. és 17. sz.), míg a frissebb gyűjtések már nem kerültek be a köztudatba. (Itt jegyzem meg, hogy a II. világháború előtt folytatott vokális gyűjtései között kiemelkedőek a zoboralji gyűjtések, s különösen a lakodalmas dallamok, melyekről Manga több ízben ír; 1. pl. 1940., 1942 b, 1943, 1946) A nyitrai megyei lakodalmasok Pátia-lemezre került dallamainak legtöbbször Rajeczky Benjamin lejegyzésében került kiadásra az MNT III/A. kötetében: 1, 7, 11, 17, 18, 34, 36, 58, 59, 152, 153, 154, 167, 176, 177, 192, 262, 274, 467, 572. sz.).

Az MTA Zenetudományi Intézetében lévő hangzó anyag kisebbik része közvetlenül Mangától, a gyűjtéseket követően került az ZTI népzenei gyűjteményébe (Népzenei Archivum), míg másik része Manga halálát követően került ugyanoda. Ez magyarázza, hogy számos felvételtől duplum van, hiszen a hagyatéki anyaggal olyan felvételek is az archivumba kerültek, amelyeket a gyűjtő korábban már eljuttatott az archivumba. (A Manga halála után a ZTI-be került felvételekkel kapcsolatban az 1997-ben szintén elhunyt Sztanó Pál kollégámtól azt a felvilágosítást kaptam, hogy az intézetben lévő anyag nem az eredeti, hanem kópia, melyet a ZTI az MTA Néprajzi Kutatóintézetétől kapott lemásolás céljából. Arról nem volt tudomása, hol vannak az eredeti felvételek.)

A Népzenei Archivum a szokásos eljárással vette állományba Manga hangzó anyagát. Vagyis a magnetofonfelvételekről először jegyzőkönyv készült, majd munkakópia céljából lakklemezre vágták az anyagot. (A jegyzőkönyvek egy részét Németh István, többségét pedig Bereczky János készítette.) Megjegyzem, hogy 1984–85-ben a Magyar Népzenei Antológia II. Észak c. hanglemezsorozat (1. Tari-Vikár 1986) szerkesztésekor a hanganyag jegyzőkönyvei még csak részben álltak rendelkezésre, s lakklemez is csak néhány volt készen. Mivel a régebbiről birtokunkban lévő Manga anyag hangtechnikailag nem volt megfelelő a lemezkiadáshoz. Vikár Lászlóval szerettük volna használni Manga anyagát is, de az új gyűjtéseket még nem ismerhettük. Így a hanglemezsorozaton csupán egyetlen felvételét tudtuk megjelentetni a különben impozáns méretű hanganyagból. Jóval a hanglemez megjelenését követően derült azonban ki, hogy a publikálásra kiválasztott dallam adatait a rendelkezésre álló jegyzék alapján hiányosan, sőt tévesen kaptuk meg. Mivel ezt az adatot Vikár Lászlóval eddig nem állt módunkban korrigálni, e helyen pontosítom az adatokat: a „Miskolci verbunk” (4/2b) gyűjtési helyszíne nem Szilice, hanem Berzété.

Ez az eset is jelezte, hogy Manga hangszeres zenei gyűjteményének leírása csak az anyag hangszer-, illetve hangszeres zene-specifikus felmérésével kezdődhet. A jelen beszámolót megelőzően 50 jegyzőkönyvet vizsgáltam át Manga János gyűjtéséből és 120 hanglemezoldalt (cca 50 óra) hallgattam meg. Ez korántsem a teljes anyag. A jegyzőkönyvek alapján ugyanis csak azokat a lemezeket választottam ki, amelyek hangszeres zenét tartalmaznak, s még így is maradhattak ki olyan hanglemezek, melyek elkerülték figyelmemet. A hanglemezek lehallgatása során megtörtént az adatok finomítása. A felvételeken hallható beszélgetések alapján néhány helyen pontosítani lehetett a már meglévő jegyzőkönyvi adatokat (előadók adatai, a gyűjtés helyszíne, időpontja, a játszott dallam címe stb.). Kitöltöttem számos, eddig adatolatlan hanglemezborítót is, amivel a belső használatra szánt hanglemezek a külső kutatók számára is hozzáférhetővé váltak. A megnevezetlen, vagy csak táji nevükön szereplő hangszerek nevének adatolásánál a hangfelvételek döntő szerepet játszottak. A hangzás alapján pontosíthattam a hangszerek nevét, hangolását és közelebbi típusát. Jó példa ebben a tekintetben az alföldi gyűjtésekben "tambura" névvel jelölt kétféle hangszer. Az egyik a délszláv területről hozzánk került lanttípusú hangszerfajta, melyeknél a gyűjtésekben semmi sem utal a tambura hangolására, amely viszont a felvételtől utólag már csak nehezen állapítható meg (legalábbis, ha nem

az egyértelműen felismerhető prím- illetve basszustamburáról van szó). Tovább fokozta a zavart, ha ugyanaz az előadó „tambura” névvel jelölte a „tambura-brács”-hoz hasonló hangolású (és hangzású) citerát. Köztudott, hogy a Dél-Alföldön a citerát tamburának hívják, s Manga a citera helyi nevét jelezte jegyzeteiben. Bölcsen döntött, amikor a zenészek, illetve a tájék terminológiáját használta, ám mellőzte a szokásos utalást („tambura”=citera), ami megtévesztette a jegyzőkönyvek készítőit, hiszen a hangfelvételeken az előadó bemondása szerint „tambura” szerepel. Valójában pedig ugyanazon lemezoldalon egyszer tambura-brácson, egyszer citerán játszik. Zenekar esetén szintén a felvételek alapján igyekeztem megállapítani az együttes pontos összetételét, valamint a hangszerek hangolását. A két utóbbi munka nem mindig járt sikerrel, mert a zenekar hangszereinek pontos összeállítását, az együttes taglétszámát, hangszerei fajtáit és hangolását (különösen egyes transzponáló fuvóshangszereket, mint pl. a klarinét és a rézfúvók) utólag, a hangfelvételtől nem mindig lehet megállapítani. (Ilyen például a nyíregyházi cigánybandával folytatott gyűjtése, amelyen az azonos hangszercsaládba tartozó hangszerek hangja – mint például a hegedűfélélék –, a felvételen összeolvad, az egyes hangszerek nem különíthetők el egymástól.) Az archiválási munkafolyamat következő lépésére, a hangzó anyag kottába történő átírására (lejegyzésére) az itt közölt példák kivételével mindeddig nem került sor.

Az alábbiakban ismerkedjünk meg a gyűjteménnyel. Először a Manga János által gyűjtött hangszereket tekintjük át a népi hangszerek rendszertanában.

Membrano-idiofon hangszer: köcsögduda (Zala megyei regölésben)

Chordofon hangszerek:

- citerafélék
 - citera
 - szőlő-citera
 - citera+ ének
 - citerazeneke
 - cimbalom (l. cigánybanda)
- lantfélék
 - tambura
 - mandolin
 - tekerő
- hegedűfélék
 - l. cigánybanda
 - prím
 - kontra
 - brácsa
 - cimbalom
 - bőgő
- hárfa
- gitár (alkalmi kíséret)

Aerofon hangszerek:

- furulyafélék
 - furulya (6 és 5 lyukú)
 - fujara
 - tilinkó típus
 - dvojka (kettős furulya)
 - okarina
- nyelvsípok
 - klarinét
 - duda
 - harmonika
- tölcséres fúvókájúak
 - rezesbanda.

A következőkben falvak szerinti csoportosításban következnek Manga János hangszeres gyűjtései, a gyűjtés időpontjával és – amennyiben vannak –, az előadók adataival. (Kivételt képeznek a nagyobb együttesek, ahol csak az előadók neveit soroljuk fel, akkor is, ha esetleg több információ van róluk. A hangfelvételek AP vagy Mg. jelzetét és a jegyzőkönyvi adatokat e helyen mellőzzük. (A pásztorokat, vagy volt pásztorokat * jelöli.)

Berzété (Gömör-Kis-Hont m.)

1961. VII. 1.

3 tagú cigánybanda

prím	Figúr Jancsi	54 éves
kontra	Kónya Kálmán	44 éves
bőgő	Polyák László	36 éves

Budajenő (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.)

1969. XI. 21.

citera	*Szabó István	68 éves (orig. Hortobágy)
--------	---------------	---------------------------

Cered (Nógrád m.)

1975.

citerazenekar (énekkíséret)

1975. XI. 8.

citerazenekar (énekkíséret)

Cserhátsurány (Nógrád m.)

1969. VI. 28.

klarinét	Oláh László 65 éves.
----------	----------------------

Csongrád (Csongrád m.)

1970. IX. 19.

citera Márton Imre (szlovák)

tamburazenekar (mandolinna):

Balogh Mihály, Herbert Jenő, Kolonyi József,
Erki Mihály

1976. II. 7.

citera	Lovas István	67 éves
--------	--------------	---------

tambura ugyanő

citera	S. Bánfi Mihály	77 éves
--------	-----------------	---------

1976. X. 27.

tekerő	Boros Imre	65 éves
--------	------------	---------

klarinét	Kovács Márton	
----------	---------------	--

Csurgó (Somogy m.)

1960. X. 6.

duda	Jankovics Imre	75 éves
------	----------------	---------

hosszú furulya	ugyanő	
----------------	--------	--

furulya	Kelec József	64 éves
---------	--------------	---------

citera	Vass Sándor	70 éves
--------	-------------	---------

Gajcsána / Moldva-Egyházaskozár (Baranya m.)

1970. IX. 17.

furulya	Gusa Pál	
---------	----------	--

1972.

furulya	Csobán György	72 éves
---------	---------------	---------

Hadikfalva /Bukovina-Gara (Tolna m.)

1969. XII. 6.

furulya	Fazekas Vilmos	41 éves
---------	----------------	---------

Jászkarajenő (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.)

1973. VI. 16.

okarina	Vágó János	63 éves
---------	------------	---------

citerazenekar (4 tagú)

Karacsnapujtó (Nógrád m.)

1975. III. 22.

harmonika (énekkíséret)

Kisterenye (Nógrád m.)

1969. VIII.

citera (énekkíséret)

Mohács (Baranya m.)

1961. IV. 8.

duda	Jánics Mátyás	55 éves (horvát)
hárfa	Gertner János	49 éves
	Gertner István	32 éves
	Gertner Lajos	37 éves (cigányzenészek)

1961. XI. 25.

tambura	Késity András	62 éves (délsláv)
duda	Bárász György	53 éves (délsláv)
citera	Balogh József	64 éves
gitár (énekkíséret)		

1973. II. 27.

okarina	Kovács János	61 éves (délsláv)
---------	--------------	-------------------

Nagykörös (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.)

1977. VIII. 6.

citerazenekar (6 tagú: 29-67 évesek)

Nagyvázsony (Veszprém m.)

1960. VIII. 21.

harmonika	Wolf József	53 éves (német)
cimbalom	Heschtenz Ferenc	56 éves (német)

Nagyvisnyó (Borsod m.)

1974. III. 9.

furulya *Sütő Gyula

Nógrádmegyer (Nógrád m.)

1966. VI. 24.

duda *Kukucska Ernő 40 éves

Nyíregyháza (Szabolcs m.)

1975. VIII. 6.

cigánybanda (cca 6 tagú)

Osztopán (Somogy m.)

1969. VIII. 14.

furulya Maros Lajos 69 éves

Pula (Veszprém m.)

1960. VIII. 21.

harmonika	Szafner István	62 éves
cimbalom	Jager János	66 éves

Pusztasomorja (Moson m.)

1968. IV. 29.

duda *Sós Antal 73 éves

Püspökhatvan (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.)

(év nélkül valószínűleg az 1960-as évek vége, 70-es évek eleje)

5 tagú cigánybanda

prím	Badur József	56 éves
segédprím	Lakatos Flórián	31 éves
brácsa	Lakatos Rudolf	36 éves
cimbalom	Lakatos József	28 éves
bőgő	Oláh József	47 éves

Rákospalota (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.)

1964. II. 6.

furulya	*Koós József	76 éves
---------	--------------	---------

Szabados (Gömör-Kis-Hont m.)

1971. V. 27.

furulya	Králik János	85 éves
---------	--------------	---------

Szarvas (Békés m.)

1962. II. 15.

citera	Hanzó Mihály	36 éves,
	Molnár Mihály	48 éves

rezesbanda (szlovák)

Szentes (Csongrád m.)

1963. V. 30.

tekerő	Szenyéri Dániel	78 éves
klarinét	id. Maczik Sándor	61 éves
citera	ugyanő	

Tab (Somogy m.)

1974. VIII. 19.

citera	Nagy Ferenc	
	Nagy Ferencné Vörös Emma	

Tótvázsony (Veszprém m.)

1960. VIII. 22.

cimbalom	Rajkos György	57 éves
----------	---------------	---------

Vanyarc (Nógrád m.)

1959. XI. 21.

klarinét	Makó Vilmos	44 éves
cigánybanda.		

Varsány (Nógrád m.)

1972.

citerazenekar (adat nélkül)

Egyéb, külföldi előadóktól valószínűleg népzenei fesztiválon felvett hangszeres népzenei felvételek:

Lucató (Zólyom m.)

1964. I. 25.

gajd (= duda)

fujara

dvojka (= kettős furulya)

Szebelléb (Hont m.)

1964. I. 27.

gajd (= duda)

Skopje (Macedonia)

(Még egy adatolatlan dudafelvétel van feltehetően Felső-Árva megyéből.

Előadó: Jozef Zborn; jegyzőkönyv: 4381/12. o.)

A hangszeres gyűjtések évszámok szerint:

1959.	XI.	21.	1. Vanyarc
1960.	VIII.	21.	1. Pula
	VIII.	22.	1. Nagyvázsony, Tótvázsony
	X.	6.	1. Csurgó
1961.	IV.	8.	1. Mohács
	VII.	1.	1. Berzéte
	XI.	25.	1. Mohács
1962.	II.	15.	1. Szarvas
1963.	V.	30.	1. Szentes
1964.	I.	25.	1. Lucató
	I.	27.	1. Szebelléb
	II.	6.	1. Rákospalota
1966.	VI.	24.	1. Nógrádmegyer
1968.	IV.	29.	1. Pusztasomorja
1969.	VI.	28.	1. Cserhátsurány
	VIII.		1. Kisterenye
	VIII.	14.	1. Osztopán
	XI.	21.	1. Budajenő
	XII.	6.	1. Hadikfalva
1960-as évek vége, 70-es évek eleje			1. Püspökhátvan (é.n.)
1970.	IX.	17.	1. Gajcsána
	IX.	19.	1. Csongrád
1971.	V.	27.	1. Szabados
1972.			1. Varsány
1973.	II.	27.	1. Mohács
	VI.	16.	1. Jászkarajenő
1974.	III.	9.	1. Nagyvisnyó
	VIII.	19.	1. Tab
1975.	III.	22.	1. Karancslapujtő
	VIII.	6.	1. Nyíregyháza
	XI.	8.	1. Cered.
			(uc. 1975-ben még egyszer hónap nélkül)
1976.	II.	7.	1. Csongrád
	IX.	19.	1. Csongrád
	X.	27.	1. Csongrád
1977.	VIII.	6.	1. Nagykőrös

A fentebbi adatok jól érzékeltetik, hogy Manga hangszer- és hangszeres zenegyűjtései nem korlátozódnak egyetlen hangszerre, vagy hangszertípusra, a paraszti hangszeres népzene, vagy a cigányzenére. Ahogyan népszokás gyűjtései sem egyetlen műfajt érintenek, hanem számtalan, vokális népzene gyűjtései pedig különböző stílusokba sorolhatók, úgy a népi hangszerek és a hangszeres népzene iránti érdeklődése is a többféle kérdés iránti fogékony-ság a jellemző. Gyűjtései mindamelllett nem maradnak egyetlen nép körében. Manga a magyar népzenén kívül jelentős gyűjtőtevékenységet fejtett ki a szlovákok körében (magyarországiak és anyaországiak), de gyűjtött a hazai délszlávoktól és németektől is. Az elmondottakból érte-lemszerűen következik, hogy gyűjtéseinek földrajzi határai elég nagyok és számos tájegységet felölelnek. Erdély kivételével valamennyi népzenei dialektusterületen gyűjtött hangszeres ze-nét (Moldvát és Bukovinát a Dunántúlra telepítettek körében végzett gyűjtései képviselik), de kiváltképp a palóc hangszeres népzenei gyűjteményt gazdagította. A széles földrajzi sávon be-lül vannak olyan gyűjtőterületei is, ahová többször visszatért, figyelemmel kísérve a falu, illetve a szélesebb földrajzi, valamint etnikai terület népi kultúrájának változásait, követve a minden-kori mozgásokat.

A hanganyag lehallgatásakor azonnal feltűnik, hogy Manga az egyes tájegységek népi kul-túráját gyűjtéskor is egységben látja, ennek megfelelően annak minden területe iránt érdeklő-dik. Kutatói szemléletmódjára ugyanis a teljességre való törekvés, s az egységben látás és látta-tás jellemző. Különösen kitűnik ez az előadókka l rögzített beszélgetésekből, melyek fontos háttérinformációt jelentenek a hangszeres zenei kutatás számára. Kérdezési módszereit az empátia és a gyors rávezetés képessége jellemzi. Előadói szívesen nyilatkoznak meg előtte. A legnagyobb tisztelet hangján (megszólításkor általában „Tanár úr”) oldottan, bőven, de lényegretörően mesélnek neki.

A mellékesnek tűnő kérdések iránti figyelme révén nagyobb földrajzi területek zenei szo-kásairól, falvak és kisebb csoportok, illetve családok és egyének hagyományátadási,- átvételi technikáiról tájékozódhatunk. (Pl. kitől és hogy tanulták a hangszerjátékot, hogyan gyakorol-tak, mennyit kerestek a zenészek, mennyiért és hol szerezték be a hangszereiket, milyen messzire mentek el és milyen gyakran zenélni, mit szolt a férj, amikor a feleség is megtanult hangszeren játszani? stb.) Ezek alapján teljes szokásfolyamatok bontakoznak ki a zenészek ta-nulási és gyakorlási módszereire vonatkozóan, illetve működési területeikről. A közösség és az individuum-kutatáshoz egyaránt fontos adatokat kapunk a hangszeres zenészegyéniségek megismerése által (s úgy, hogy egyéni emberi sorsok is kirajzolódnak a beszélgetésekből). Az egyén és közösség viszonyán belül a zenész és közönség kapcsolata speciális. Bár a téma nem új, idehaza önálló kérdésként kevéssé kutatott. Manga a teljességre törekvésénél fogva kezdet-től élen jár e téma kutatásában. Így nem véletlen, hogy a kérdéskörnek egy teljes fejezetet szentelő Sárosi Bálint többször is hivatkozik rá legújabb könyvében (Sárosi 1996 11-49.). Szá-mos új adatot jelentenek az alföldi hangszerjátékosok elbeszélései olyan – ma alig kutatott – hangszerek esetében, mint pl. az okarina, citera, tekerő, klarinét. E hangszerek kutatási né-pyszerűtlenségének oka napjainkban elsősorban alighanem egyszerűségükben és szólóhangszer jellegükben rejlik, továbbá, hogy a művelőik amatőr parasztok és nem professzionista cigány-zenészek. Ennek következtében az előadók „Jobbára szöveges dalokat” játszanak „hangszeres formába öltöztetve” (Kodály 1960 61.), jelentősen leszűkítve ezzel a tánczene körét. Manga gyűjtéseinek egyes részei napjainkban a népi kultúra, valamint a hangszeres népzene kutatás peremterületeire szorult kérdések megválaszolása és a repertoár hangrögzítése által értékelőd-nek fel. Különösen értékesek azok az adatok, amelyekben citera-, okarina-, tekerő- és klari-nét-játékosok beszélnek a hagyományról, s nyilatkozatukban a náluk öregebb generációk zené-szeit – mint mestereiket – név szerint is megnevezik. Esetenként teljes zenészgenerációk lété-

re derül így fény (pl. Csongrád, Szentes). Máskor hangszergyártással kapcsolatban kapunk új adatot (Mohács, okarina). Külön hangsúlyt kap Manga gyűjtésében a kubikusok zenei élete. Kis számú adata különösen értékes, mert a hangszeres (és vokális) zenei kutatás köréből teljesen hiányzott eddig a kubikusok zeneéletére vonatkozó információ. Új adatokat köszönhetünk Mangának a tambura elterjedtségére, fajtáinak használatára vonatkozóan is. Adatai a Dunántúl felől keletre, az Alföld közepe felé szélesítik a kört. (Manga hangszerjátékosokkal folytatott, prózai beszélgetéseket rögzítő hangfelvételeiből a dolgozat végén olvashatunk néhányat.)

Nagyszerűen hasznosíthatók még az olyan beszélgetések is, amelyeken a már nem aktív, egykor zenélő pásztorok nyilatkoznak régi szokásokról, zenélésükről. Koós József személye (l. a felsorolásban) is jó példa arra, hogy Manga a pásztorokkal, illetve hangszereikkel olyankor is foglalkozik, amikor azoknak már nincs meg a hangszerük, vagy túl öregek ahhoz, hogy használható módon játszanak rajta. A népszokáskutató azonban ilyen esetben is számos új adattal tudja gazdagítani eddigi ismereteinket. Új megvilágításba tud helyezni egy-egy kérdést, dallamot. A népzene-kutatók az 1950-60-as években és a 70-es évek elején nem szántak időt a nem aktív zenészekkel való magnetofonos beszélgetésre, részben takarékosági megfontolásából, részben pedig azért, mert aktív zenészekkel kívántak foglalkozni. Ez a magatartás a hangzó zenei emlékek összegyűjtésének sürgőssége felől nézve teljesen indokolt volt, ám a hangszeres kutatás mégis sokat veszített az ilyen szóbeli beszélgetések mellőzésével. Manga János hangszeres zenei gyűjteményének különös értéke a sok prózai információ.

Manga kutatási területeit a népi hangszerek oldaláról – s különösen a beszélgetések tükrében – nézve, megállapíthatjuk, hogy az általa kutatott különböző témák között szoros összefüggés van. (Ez alól csak a népi vallásosság kivétel.) Legerősebb az összefüggés a népszokások és a pásztorok hangszerei és hangszeres zenéi között. A pásztorságnak éppúgy megvannak a maga jellemző hangszerei (és dallamai), mint ahogyan helye van a hangszereknek és hangszeres dallamoknak az egyes népszokásokon belül. A mesterségekhez, valamint a szokásokhoz egyaránt szorosan tapadó hangszerek és hangszeres zenék közül Manga a pásztorság egyik jellegzetes, mesterségbeli kívánalmakat illetően legnehezebb hangszerét, a dudát, a pástorlélettel szoros összefüggésben vizsgálja. (1. pl. 1950a, 1968a, 1969. 46-48.) Az MTA ZTI Hangarchívumában található felvételek hangszerjátékos adatközlői között öt pásztor volt: Koós József, Kukucska Ernő, Soós Antal, Sütő Gyula, Szabó István. Közülük hármat kiváló hangszerjátékosként tart számon a hangszeres zenei kutatás (Koós, Soós, Sütő), egyet pedig csak Manga gyűjtéséből ismerünk (Szabó). ifj. Kukucska Ernő családja is régi pásztorcsalád, ő nem kiemelkedő játékaival, hanem azzal érdemelte ki a kutatás figyelmét, hogy az egyik utolsó nóg-rádi dudás. Manga különös képessége, hogy felkutatja a kiemelkedő előadókat. 1964-ben Rákospalotán talál rá Koós József volt juhászszámadóra. Arra a pásztorra, aki az 1937-es Pát-ria-hanglemezsorozat nyomán mint borsosberényi dudás vált ismertté, sőt híressé. Koós Józsefet, kinek vokális zenei repertoárja több dallama ma már iskolai tananyag, s kinek dudajátékát a régies dudajáték illusztrálására szokás bemutatni (1. pl. Rajeczky I. III/A. II. III/A.), a II. világháború után szem elől tévesztette (és talán el is felejtette) a zenekutatás. A pásztor hagyományos vándor-életmódja, illetve a népzene-kutatás új feladatai természetesen magyarázzák mindezt. Ám a hangszeres kutatás igen sokat veszített azzal, hogy az énekesnek és furulyásnak is kiváló pásztorról megfelelő időben nem készített személyi monográfiát. Manga érdeme, hogy az idős pásztort még időben megtalálta, éneklését és furulyajátékát hangfelvételen rögzítette.

A továbbiakban néhány dallampélda segítségével ismerkedjünk meg a gyűjtemény zenei tartalmával, mely az eddigi ismeretek megerősítése mellett új adatot is hozott, időben és térben összekapcsolva ezzel egymástól távol eső időpontokat és területeket.

Első példánk előadója Szenyéri Dániel tekerős és id. Maczik Sándor klarinétos. Szenyéri Dániel édesapja, az idősebb Szenyéri Dániel volt Bartók Béla szentesi tekerős adatközlője 1907-ben. (Bartók tekerő leírása nagyrészt Szenyéri hangszere alapján történhetett, noha különben 10 szentesi tekerőről tesz említést. 1. 1911; 1967 71.) Szenyéri Dániel neve (valószínűleg jelen előadónk neve és nem az idősebbé) szerepel azon a listán, melyet a Pátria lemezsorozat szentesi előkészítésekor készítettek a tekerőjátékosokról Dincsér Oszkár számára (1939). Maczik Sándor neve szintén rajta van ezen a listán. (Csallány Gábor szentesi múzeumigazgatónak és Dincsér Oszkárnak a felvételek előkészítésével kapcsolatos levelezésére Rózsa Gábor, a Szentesi Koszta J. Múzeum munkatársa szíveskedett felhívni figyelmemet.) Ő azonban – noha kiváló előadó – sem a hanglemezekre nem került fel, sem népzenegyűjtő nem járt nála később Manga kivételével. Nem derült fény arra, Szenyérivel muzsikáltak-e rendszeresen együtt, vagy alkalmi társulásról volt szó a gyűjtés kedvéért. Ám mindkét muzsikust azt a fajta régi hangszeres zenei és előadói stílust képviseli, mely mára teljesen eltűnt a területről. A kvintváltó stílusrétegbe tartozó pásztordallam (8, 7 5 b3) régi előadói stílusvonásai a parlando rubatotechnikán kívül a dallamdíszítésben, az előadás tempójában, a hangerőben és a hangfekvésben nyilvánulnak meg. Az ornamensek egyrészt tipikusan a Dél-Alföldre, másrészt tipikusan e két hangszerre jellemzőek. (1. 1. kotta, (AP 16. 924/a „Hallgató” „Jó napot édes bojtárom”).) (NB. AP = a hangfelvétel betűjele és száma a Népzenei Archívumban. A hangszerek hangolását a gyűjtő nem adta meg. A hangszerek a felvétel alapján: Esz-klarinét valamint a-hangolású tekerő. Valamennyi itt közölt kotta és próza Tari L. lejegyzése.)

1. kotta

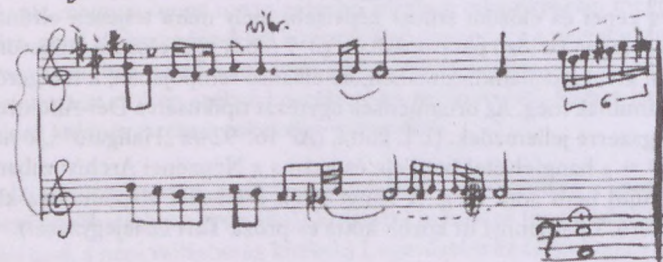
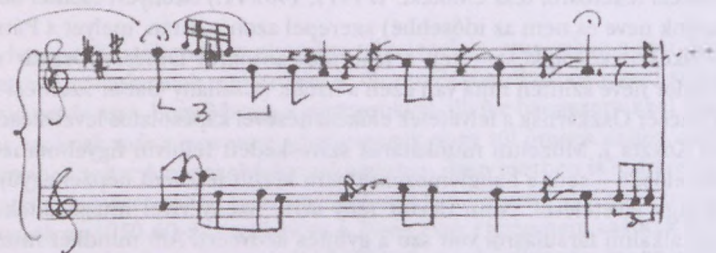
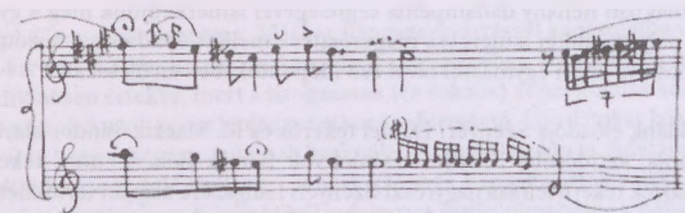
Molto rubato $\text{♩} = 63$

Esz Klarinét

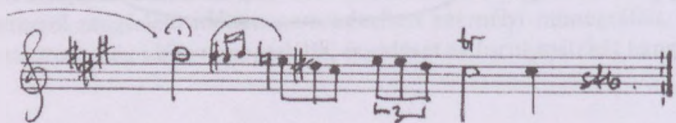
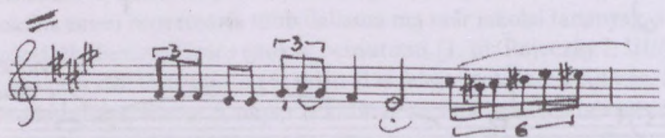
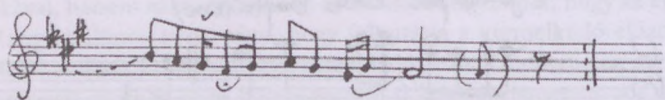
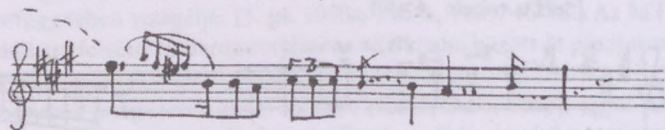
(Jó napot édes bojtárom)

Tekerő

simile sempre al Fine

Ismerléstől csak a klarinét:

Maczik Sándor egyben kiváló citerás is volt, de nem tudjuk, hogy a Pátria lemezfelvételkor citerásként, vagy klarinétosként kívánták-e volna foglalkoztatni, hiszen neve mellett nincs hangszernév. Citerajátékát Manga szintén rögzítette. Előadása díszítményekben, tempóban, hangfekvésben és a pergetésmódban egyaránt jellegzetesen képviseli a dél-alföldi citerajátékot, akár parlando rubato-t, akár tempo giusto-t játszik. 1. 2. kotta (AP 16. 924/i. „Kék ibolya, ha leszakajtanálak”; 11, 9 5 5).

Handwritten musical score for the piece "Kék ibolya, ha leszakajtanálak" (Blue Violet, if you pull me apart). The score is written for a clarinet (A. alapí. citrón) and includes tempo and dynamic markings.

Tempo markings: $\text{♩} = 152$ acc. $\text{♩} = 160$

Dynamic markings: f , $\text{poco string. in tempo}$, stb.

Other markings: al , 168 , 37 , (#)

Manga szintén elsőrangú tekerő-klarinét párost talált Csongrádon Boros Imre és Kovács Márton személyében. A velük készült beszélgetésekből a dolgozat végén olvashatunk részleteket többek közt zenetanulásukról, működési körzetükről.

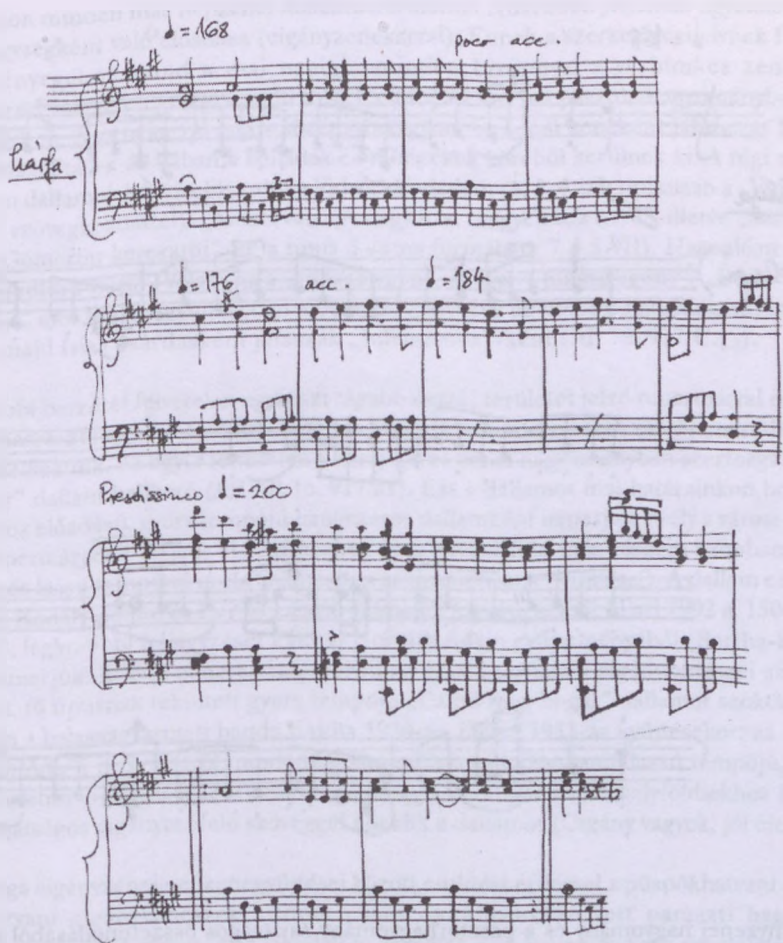
Szomorú tény, hogy Manga János, a – talán legkedvesebb – hangszere, a dudát, abban az időben tudta intenzíven kutatni, amikor még nem állt rendelkezésre megfelelő hangtechnikai felszerelés. Mire ez a technikai fejlődéssel elkövetkezett, addigra gyakorlatilag alig maradt aktív magyar dudás. (A korábbi híres dudásnak, Koós Józsefnek is már csak a furulyája maradt meg öregkorára.) A hangszert viszonylag élő formában találta meg viszont a magyarországi

horvátok között. Dallampéldatárunk számára ezért választottunk egy Kolo-t a dudazene illusztrálására. A rövid bevezetés után következő motivikus szerkezetű táncdallam előadója a mohácsi Jánics Máttyás.

1. 3. kotta (AP 17.145/a. „Kolo”)

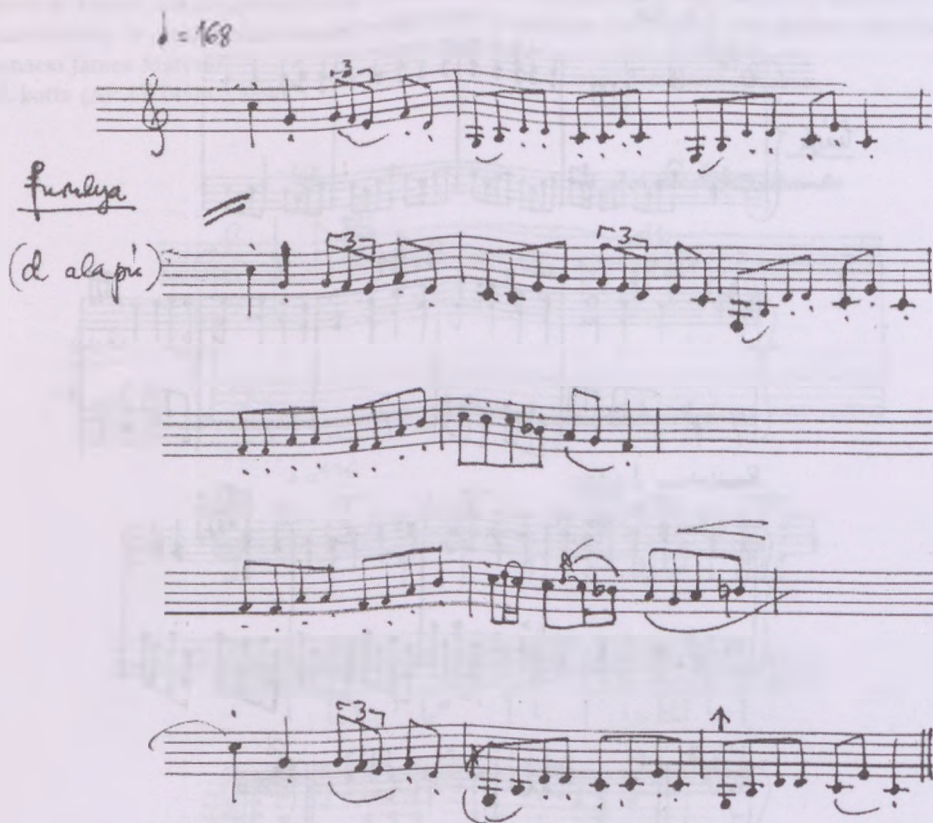
The musical score is handwritten and consists of two staves. The top staff is labeled 'duda' and the bottom staff is labeled 'sinele'. The tempo is marked as 168 bpm, with a 'pochissimo accelerando' instruction and a 'ritto' marking. The score is in 2/4 time and features a key signature of one sharp (F#). The Dudu part is written in the upper staff, and the Sinele part is written in the lower staff. The score includes various musical notations such as notes, rests, and dynamic markings.

A hárfáról közismert, hogy Magyarországon csak az osztrák területtel érintkező dunántúli tájakon, Ausztriából betelepült cigányzenészek révén terjedt el (Manga 1962). Manga érdeme, hogy írásban elsőként szentel figyelmet ennek az idehaza alig kutatott hangszernek. Tanulmánya mindjárt a gyűjtést követő évben megjelenik (1962), s a népi hárfával később foglalkozó két szerző (Sárosi 1967, Kovalcsik 1980) jelentős mértékben támaszkodik munkájára. A tanulmányában bemutatott egyik cigányzenész család, a Gertner testvérek, igazi professzionistaként, mesterségük igen magas fokán művelték a hangszerjátékot. Manga mohácsi felvételei közül Gertner Lajos virtuóz játékában egy szerb Kolo-t választottunk bemutatásra. 1. 4. kotta (AP 17.145/a. „Kolo”)

A délszláv zene területén maradvá, Gömör megyéből – Manga János egyik kedves gyűjtő-területéről – következik egy dallam. Gömörben többek közt Szabadosban (Cierna Lehota) gyűjtött. A 85 éves Králik János meglehetősen virtuózan furulyázott mikrofonja előtt, fiatalokat meghazudtoló jó légzéstechnikával. Azért esett választásom az itt következő táncdallamra, mert a dallamtípus főleg a délszláv népek zenéjében közkedvelt. Eddig több szálú interetnikus kapcsolatát sikerült felderíteni a hazai németekig, sokacokig, bukovinai székelyekig bezárólag (Tari 1990). Jelenléte az északi területen azonban mindaddig ismeretlen volt. Manga felvétele révén most kiszélesedtek a dallam földrajzi határai. 1. 5. kotta (AP 17.143/h2 Táncdallam)

Gömör megyénél maradvá, áttérünk a cigányzenei hagyományra. Manga felvételei jól tükrözik a terület északi népzenei dialektuson belüli egyéni színezetét, mely elsősorban a vá-

rosi cigányzenei hagyomány és a pásztorhagyomány sajátos összefonódásából áll. Gömör határain túlnyúlva ugyanakkor tágabb északi területi összefüggést mutat. Manga felvételein, mint fentebb jeleztem, a berzétei cigányzenészek képviselték a gömöri zenészeket, regionális és areális elterjedtséget egyaránt mutató dallamokkal. A helyi dallanrepertoárt a már említett „Miskolci verbunk”, vagy más néven „Szilicei verbunk” példázza. A dallam ma már a szűkebb Szilice-Berzéte-i körzetet jelzi, egy Kiss Lajos által 1958-ban Nemesradnóton gyűjtött „Dudaverbunk” azonban a korábbi szélesebb gömöri, két másik balassagyarmati dallamváltozat (Lajtha László 1930) pedig a tágabb területi elterjedtségre utal. (Tari 1993 80-81.).s A nemesradnóti és balassagyarmati változatok típusösszetartozását a Manga berzétei gyűjtéséből származó dallam egyértelműen igazolja.

A pásztor tánczenei hagyomány tágabb Kárpát-medencei kapcsolódásait és egyben az együttélésből fakadó zenei stílusazonosságot jelzi a Figúr Jancsi primás és bandája által Pozabučki-nak nevezett táncdallam (AP 16. 917/g.) Ezt a dallamot a szlovákok Odžemoknak is nevezik, míg a (Cseh)Szlovákiai területére került magyarok Kanásztáncnak, vagy Seprűtáncnak hívják (Martin 1974 22-27.).

E tájon minden más népzenei dialektusterületnél erősebben jellemző ugyanazon dallam hármasságként való előadása (cigányzenekarral). Ennek a szerkesztési elvnek fennmaradását (lényegében mind a mai napig) minden bizonnyal a verbunkos zene Lassú-Középgyors-Friss tételezőségei segítették. Ez a forma a zenei pásztor-hagyományban is jelen van Gömörben. A zenekarral lassú-középgyors-gyors tempójú zeneként játszott legkedveltebb „Juhásznóta”-k általában a balladák és rabénekek köréből kerülnek ki. A régi stílusrétegeket olyan dallamok képviselik, mint a Vidróczki-dallam (8, 5 4 b3; tipikusan a „Vidróczki híres nyája” szövegkezdettel). „Amott van egy nagy ház, megyeház a neve”, illetve „Szállj el fecsekemadár Gömörön keresztül” (6; a típus 5 soros formában: 7 4 5 VII). Hasonlóan kedveltek még a „Szentdre báró”, valamint a „Juhászlegény, szegény juhászlegény”, „Bene Vendel 16 szél gatyája” stb. Manga gyűjtésében a berzétei zenészek az utóbbit hallgatóként, lassú csárdásként, majd friss csárdásként játsszák „Juhásznóta”-ként (AP 16. 917/C₁₋₃).

A többi berzétei felvételen egyrészt tágabb északi területet jelző repertoárral és előadásmóddal, másrészt nagyobb földrajzi határokat átívelő – és eddig e területről ismeretlen – dallamokkal találkozunk. Az egyik felvételen a hangszeres zenei hagyományban szerteágazó „Csípd meg bogár” dallam hallható (AP AP 16. 917/a1). Ezt a dallamot mai határainkon belül leginkább virtuóz előadású, gyors tempójú hangszeres dallamként ismerjük, mely a városi cigányzenészek repertoárjából terjedt el. Gyimesben és a Székelyföld más részein azonban szöveges formában és lassú tempóval is él (Gyimesben aszimmetrikus ritmussal). A dallam első népzenei adatait Kodály Zoltán és Lajtha László századeleji gyűjtéseiből (Tari 1992 a. 150; valamint 2-3. kotta), legkorábbi feljegyzését Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményéből (Bartha-Kiss 1953. 390.sz.) ismerjük. Eddigi ismereteink szerint az északi területek cigányzenészei az általánosan ismert, fő típusnak tekintett gyors tempójú „Csípd meg bogár” dallamot szokták játszani (így játssza a balassagyarmati banda Lajtha 1930-as, illetve 1953-as gyűjtésekor; az utóbbit 1. Tari 1992b A/6g). E területről mindeddig ismeretlen volt azonban a lassú tempójú, szöveges altípus. További érdekességgént említendő, hogy a berzéteiek a székelyföldiekhez hasonlóan szintén sajátos cigánycsúfoló szöveggel éneklék a dallamot (Cigány vagyok, jól élek).

Manga cigányzenei népzene gyűjtései között említést érdemel a püspökhátvani gyűjtés. A püspökhátvani cigányzenészek kitűnően ismerik a szorosan vett paraszti hagyományt. Mangának részletesen elmesélik a lakodalom menetét, s az eseményeket a megfelelő zenékkal illusztrálják, így játszanak párnástáncot, a tágabb északi területen jellemző menyasszonytánc-dallamot (Mikor a menyasszonyt fektetni viszik 11. 8 5 4). Repertoárjuk más részével ugyanakkor ők is tágabb területeket hidalnak át.

Manga felvételei között van egy darab, amelyet a püspökhátvaniakon kívül csak a debreceni cigányzenészek játszottak (gyűjtötte Lajtha László 1952). A debreceni cigányzenészek szoros szakmai és rokoni kapcsolatot építettek ki az északi területek nagy hagyományú cigányzenész családjaival és városaival. A családi kapcsolatok legfeltűnőbb megnyilvánulási formája volt, hogy gyerekeiket a jőnevű északi cigányprímások mellé adták tanulni, ami lehetőséget adott a repertoárcserére, dallamok terjedésére is (Tari 1995). Azt a dallamot, amit Lajtha Debrecenben, Manga pedig Püspökhátvanban gyűjtött, a debreceni zenészek Lajtha gyűjtési jegyzőkönyve szerint egy Borsod megyéből odatelepedett Kórodi nevű öreg cigányzenésztől tanulták. Manga gyűjtésében a püspökhátvaniak előadásában hallható „Lassú csárdás” mindezenekre alátámasztja ezt a lehetőséget. 1. 6. kotta. („Lassú csárdás, friss-e” AP 17.141/b).

Handwritten musical score for guitar, featuring several staves with notes, rests, and dynamic markings. The score includes tempo markings such as $\text{♩} = 144$, $\text{♩} = 152$, $\text{♩} = 160$, and $\text{♩} = 184$. The key signature is one sharp (F#). The score is written in a single system, with the first staff starting with a treble clef and a key signature of one sharp. The notation includes various rhythmic values, including eighth and sixteenth notes, and rests. The score is marked with "pizz." (pizzicato) and "acc." (accelerando). The tempo markings are placed above the staves. The score is written in a single system, with the first staff starting with a treble clef and a key signature of one sharp. The notation includes various rhythmic values, including eighth and sixteenth notes, and rests. The score is marked with "pizz." (pizzicato) and "acc." (accelerando). The tempo markings are placed above the staves. The score is written in a single system, with the first staff starting with a treble clef and a key signature of one sharp. The notation includes various rhythmic values, including eighth and sixteenth notes, and rests. The score is marked with "pizz." (pizzicato) and "acc." (accelerando). The tempo markings are placed above the staves.

pizz.

$\text{♩} = 144$

$\text{♩} = 152$ *acc.*

$\text{♩} = 160$

poco a poco acc. al Presto

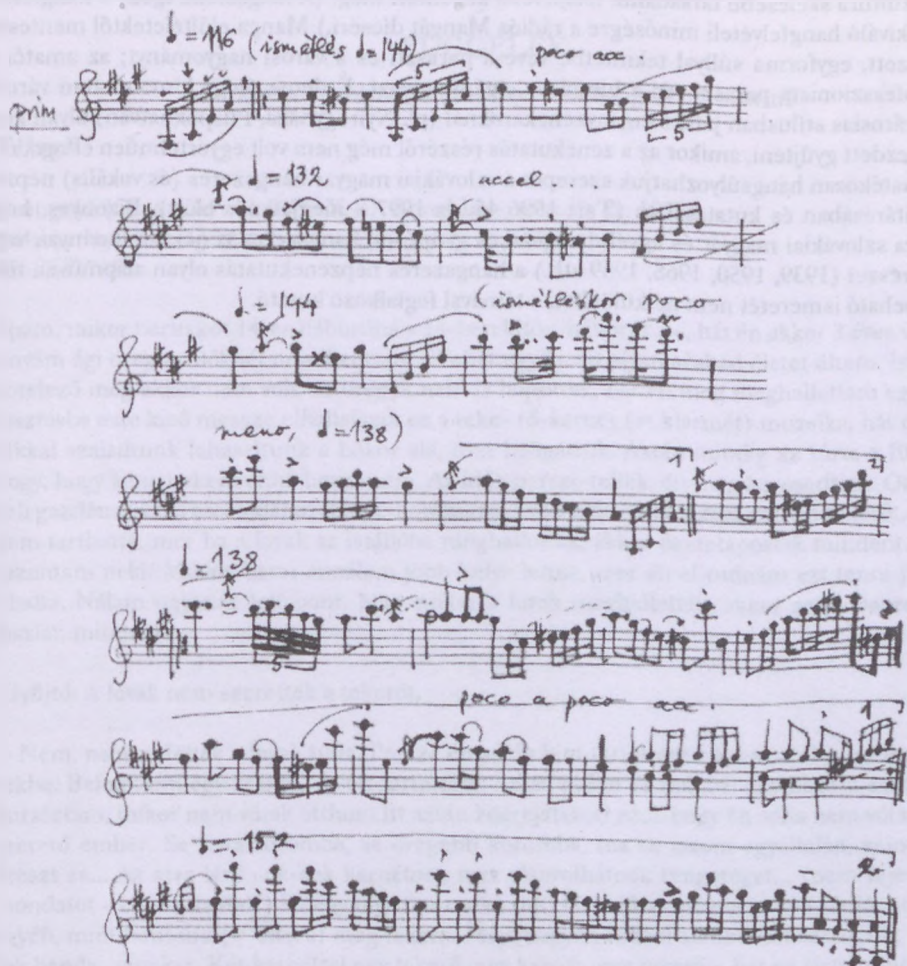
$\text{♩} = 184$

1.

Menu mosso

stb. előrel, majd

S végül szóljunk néhány szót Manga nyíregyházi cigányzenekari felvételeiről is. Az általános cigányzenei repertoárt különböző Bihari verbunkosok, műfrissek képviselik, míg a csak rájuk jellemző elemeket leginkább a lassú, illetve „Palotás” c. darabokban találjuk. Merő véletlen, hogy a palotások egyike (Á-dúr) szintén Manga egykori városába, Balassagyarmatra vezet bennünket. A nyíregyházi hangfelvételen hallható darabot ugyanis Manga felvételén kívül mindeddig kizárólag Lajtha 1952-es balassagyarmati felvételéről ismerhettük (Kisverbunk. 1. Tari 1992b A/2a). Manga felvétele egy újabb dallam esetében segített igazolni a szélesebb északi sávban való elterjedtséget. 1. 7. kotta (AP 17.103/g „Á-dúr palotás”)

A népi hangszer és hangszeres népzene kutatásának megkezdését a modern néprajzi kutatások kezdetén sok olyan neves és kevésbé ismert néprajzkutató segítette, aki néprajzi kutatómunkája során figyelt fel a sajátos témára, s került kapcsolatba a szakterülettel. Manga János akkor indult a pályáján, amikor a magyar népzene-kutatás idehaza (részben a külföldi megbecsültség nyomán) a szűkebb néprajzi és zenei szakmai körön túl is kezdett elfogadottá válni. Számára a minta tehát már adott volt, s Manga a tehetségét kellőképp kamatoztatni is tudta. Indulásakor érzékelve a hangszeres zenekutatásban mutatkozó lemaradásokat a vokális népzenehez képest, a vokális zene feltárása mellett a hangszeres zenei feltárást is megkezdte. Ezt a munkát a II. világháború után is intenzíven folytatta, időben térben és tematikában folyamatos-sá és szélessé téve a gyűjtéseket. Népzene-gyűjtéseivel nemcsak olyan néprajztudóssá vált, aki a dallamokkal néprajzi, folklorisztikai megfigyeléseit színesítette, hanem olyan népzene-kutató-vá, aki néprajzi megfigyeléseivel tette teljesebbé a zenei jelenségeket, melyeket mindenkor a

népi kultúra szélesebb társadalmi talaja felől közelített meg. (A magasfokú igény a hangfelvételek kiváló hangfelvételi minőségre a rádiós Mangát dicséri.) Manga előítéletektől mentesen dolgozott, egyforma súllyal tekintetbe véve a paraszti és a városi hagyományt; az amatőr a félprofesszionista paraszt- és a hivatásos cigányzenészt. Érdeme, hogy kimondottan városi, vagy városias stílusban játszó cigányzenekaroknál (pl. Nyíregyháza, Püspökhatvan) olyan korban kezdett gyűjteni, amikor az a zenekutatás részéről még nem volt egyértelműen elfogadott. Nyomatékosan hangsúlyozhatjuk szerepét a szlovákiai magyar hangszeres (és vokális) népzene feltárásában és kutatásában (Tari 1996 45. és 1997 – megjelenés előtt). Bizonyos, hogy Manga szlovákiai magyar és egyéb hangszeres gyűjtései, hangszeres zenei tanulmányai, vagy azok részei (1939, 1950, 1968, 1969 stb.) a hangszeres népzene kutatás olyan alapművei, melyek beható ismeretét nem nélkülözheti a témával foglalkozó kutató.

FÜGGELÉK

A zenészekkel folytatott beszélgetések hangszerek szerint

Tekerő

Csongrád (Csongrád m.) 1976. X. 27. Boros Imre tekerős sz. 1911.

(valamennyi beszélgetést Tari Lujza jegyezte le 1996-ban)

AP 17.117/d2.

Apám, mikor berukkót 14-es háborúba – 14-ben kitört háborúba –, hát én akkor 3 éves voltam. Anyám ági öreg szülőknél nevelkedtem... Tehát egy kicsit olyan szabad életet éltem. Iskolába kötelező még akkor nem volt, az öregek nem is hajtottak, hát én meg meghallottam egy ilyen fosztásba este kiső messze elhallatszik ez a teke- rő-karnét (= klarinét) muzsika, hát cimborákkal szaladtunk lehasaltunk a bokor alá, oszt hallgattuk. Aztán mindig az fúrta a fülemet, hogy, hogy kéne nekem ehho hozzájutni. Az idők persze teltek, én meg korosodtam. Ott a közeli gazdának a béresse valahol szerzett olyan rissz-rossz dróttal összeeszkábált tekerőt. De ott nem tarthatta, mer ha a lovak az istállóba möghallották, akkor összetapostak mindent. Aztán aszontam neki: Miklós bácsi énnálam jobb helye lenne, mer én el tudnám ezt tenni jobban. Idadta. Nálam ugyanez lett pont, hogy mikor a lovak meghallották, akkor aztán összetörtek jászlat, mindent.

Gyűjtő: A lovak nem szerették a tekerőt.

– Nem, nagyon féltek a lovak tülle. Persze én aztán kint tartottam a kocsiszínbe, edugva a tőrekbe. Beletettem egy zsákba, és ott tartottam. Aztán mikor és má, hát egymagam esztet hajkurászтам, mikor nem vótak otthon. Itt aztán közrejátszott az..., hogy én soha nem vótam italszerető ember. Se fiatalkoromba, se öregebb koromba, ma se iszom egyáltalán, semmilyen szeszt se... Az arra lévő sok-sok karnétost, mer elsorolhatnék rengeteget... (nem fejezi be a mondatot – elvitte az ital?) Ez egy olyan muzsika volt! Hát akkor még nem volt rádió, nem volt egyéb, mint tambura (= citera) meg tekerő. Majd nagyon sokkal kisébb lett aztán, hát mondjuk banda, zenekar. Két karnéttal egy tekerő, egy karnét, egy tekerő – hát ez járta mindenféle multságba. Lehetett is vele pénzt keresni.

Gy. – Duda nem volt már abban az időben?

– Nem volt mán meg a duda, meghalt az öreg Pozsár Mihály bácsi. És én érdeklődtem utánna majd már később, hogy mer én ösmertem a dudáját neki, hát beégett valamilyen kis kamrájuk és ott égett a duda. Nekem az volt a kezembe, az a duda, úgyhogy nem volt az öreg – nem tiltotta, hogy ne nyúljon a gyerek hozzá!

Klarinét

Ugyanott – a tekerős zenésztársa Kovács Márton klarinétos (korára nincs adat). Szülei cselédek voltak. 1938 óta játszik a hangszeren. Klarinétjának hangolása nincs megadva – hangja, magassága alapján valószínűleg B klarinét.

AP 17.117/g

– Akkor kezdtem, mint fiatal gyerek. Hát édösapám elhalt 36-ba, hát édösanyám nevelt bennünket hármunkat. Egyébként az édesapám nagyon jó mulatós ember volt, nevenapjait minden esztendőbe úgy normális körülmények között megtartotta, a Márton napját. Amikor én megszülettem, akkor meg még jobban, mert hát két Márton vót a lakásba. Nagyon szerettem hallgatni a klarnétot és hát má'mmég ilyen borszívó kabakszárbó is készítettem klarnétot, hogy nekem is legyen valami, amivel hát tudjak valamit, valami nótát kimakogni. De édösapámnak vót egy ilyen furulyája, és aztat én többszörösen elloptam. Nem nagyon szerette, de elloptam tőle és hát avval néha-néha úgy hébe-korba pikuláztam, úgy a fogásokat kezdtem rajta megtanúgatni, de nem utolsó sorba volt ottan Palásti Márton bácsi, akkor vót Pozsár Mihály bácsi és ezt sorolhatnánk a többi karnétosokat is, akik hát szépen tudtak muzsikálni és a lakásunkon ők névnapokon muzsikáltak. ...Az apósom Kallai Mihály, az is klarnétos volt, az tanított engemet let- jobban (sic.) meg klarnétozni, és annak a testvére, öccse az is klarnétos, illetve tekerős volt. Bocsánat! (Amiért véletlen „karnétos”-t mond tekerős helyett.)

Gy. – És ezek a klarinétosok is tekerővel játszottak együtt?

– Tekerőve(l). Két klarinét és egy tekerő. E'm mán nagy lakodalom vót, mikor ilyen lakodalomba elmentek, mert hát akkori időkre még csak tambura (=citera) volt. De mikor mán tekerő- klarnét, ammán nagy, nagy, kiadós lakodalom volt abban az időszakba. És hát őtüllük tanultam meg és atulnan kezdve én úgy apródonkint folytattam is a barátomma', vót énnekem tekerős cimborám, tiszaujfalusi gyerek, Szalkai Balásznak hívták és utánna hazajöttem én is a frontról és akkor összeismerkedtünk a Boros (gondolkozik, hogy nevezze meg)... elvtárrsal és ővele aztán folytattuk – egisz mondhassuk majdnem napjainkig is még főnnáll ez a kapcsolat, hogy én néhun-néhun úgy el-el muzsikágtunk, ha másutt nem, otthonunkba.

Gy. – Még maguk is muzsikáltak lakodalomba?

– Sokat, nagyon sokat. Tiszaújfalun, Alpáron, Lakiteleken, akkor hát így a környező kis községekbe, vagy falvakba úgymondván.

Gy. – Boros Imrével együtt?

– Boros Imrével együtt. Többnyire mán Boros Imrével muzsikáltam.

Gy. – Mikor játszottak utoljára lakodalomban?

– 50–56-ba.

Gy. – 1956-ba.

– 1956-ba. Akkor muzsikáltunk utoljára. Azóta aztán nem volt ilyen lakodalmi – már fölvonulásunk.

Gy. – Miért? Nem hívták azóta magukat lakodalomba, vagy...?

– Már nem is annyira, tetszik tudni, hanem a kulturális zenekarok azok mindinkább előtérbe lettek helyezve és hát ezek inkább talán úgy hanyagságba lettek szorítva.

Gy. – Ezek a mostani tánczenekarok, ugye?

– Igen, a tánczenék és hát ezek olyan... egy kicsit jobban csavargatottabbak és jobban kótához vannak kötve. Ez má jobban tetszik, különösen a fiatalságnak. Igen és az öregek még mámma is... Vót öregek napja Bokrosón, hát azok úgy könyörögtek értünk, hogy hát még muzsikáljunk, még muzsikáljunk, dehát nem engedtek. Még ott vót egy műsorunk; Innét Csongrádrú voltunk kint az öregek napjára és hát... szóval nagyon tetszett nekik, de a régi öregebbeknek. A fiatalabbaknak azok talán má inkább a korszerűbb zenekaroknak a hívei voltak.

Gy. – Mikor és hol játszott először lakodalomban?

– 1927-ben játszott először, egy Fölföldi nevű jó szőlősgazdánál. Öreg tiszaujfalusi klarinétosok hívtak el, mert tudták, hogy nem vagyok iszákos.

Gy. – Miért féltek az iszákos tekerőstől?

– „Tudniillik ... az ital az elszibbajtja az embert” – a klarinétos mikor fújta azt a nótát, (kellett mellé a segítség), a klarinétosok gyűlöltek ha a tekerős csak „sercegett” a hangszert.

– A továbbiakban elsorolja, mely klarinétosokkal járt zenélni: Petróci Imre, Palásti Márton, Pozsár Mihály, Kallai Mihály, Lévai Sándor, Kovács Mártonnal 1946 óta játszik „azóta csak övele, azelőtt meg sokakkal másokkal.” Előveszik a hangszert időnként, mert „Nekünk ez majdnem olyan, mint a dohányos embernek a pipa.” Minekünk ez a kedves, ez a régi, nekünk megszokott gyermekkori, bevett jó érzés, hogyha mink elmuzsikáljuk, amit szeretünk magunknak elmuzsikálni.

Egy ideig „karnéton” is játszott, de „aztán, hogy nem vót aki tekerőzött vóna”, ő tekerős lett. Ma már klarinétja sincs.

Citera

Szintén Csongrád, 1976. I. 26. Lovas István volt kubikos. 67. Citerás és tamburás. Citeráját is tamburának nevezi. A beszélgetés kezdetén valóban tamburáról van szó. AP 17.108/a,

Gy. – A kubikusok ilyen tamburát is vittek magukkal a munkahelyre?

– Vittek igen. Volt, mikor 3-4 is. Hát egész ilyen zenekart képeztek ki, úgyhogy faluhelyeken még bálakat is, bálát is muzsikáltak ki a helybeliek részére és persze hát a kubikos fiatalok is elmentek és a fiatal kislányokat megtáncóttatták ott ezen az összejövetelen. Hát egész jó ment ugye és főleg kubikosokból tevődött ez össze, ez a zenekar.

Gy. – Milyen hangszerekből állt ez a zenekar?

– Hát volt ilyen prím, amivel a prímás játszott.

Gy. – Ami most is szólt, ugye?

– Ez nem. Ez inkább ilyen Á-dúr (az előadó csak azt akarja kifejezni, hogy hangszere a prím tamburánál mélyebb hangolású), de ilyen is volt, és volt ilyen kontra és bőgő is volt hozzá. És

úgy hát egész jó zenekart alakítottak ki ebből és szerettek is rá mulatni a kubikosok is, meg azok a vidékiek is, ahol dolgoztunk.

Gy. – És citerájuk is volt?

– Citeránk is volt igen. Az is volt és azon is...(játszottunk). Hát az főleg... csak egy személy játszott rajta és hát ilyen ún. kis padkaporos bálakat tartottunk ugye és azt muzsikáltuk ezekkel ki. És hát egész jó hangulat alakult ki a fiatalok között. Itt tanult meg a fiatalság táncolni a padkaporos bálakba. Hát főleg a csárdás meg a valcer ugye hát az ment abba az időbe.

Hegedű

Püspökhátvan (P-P-S-K) (nincs időpont). Beszélgetés Badur József 56 éves cigányprimással. Zenekara tagjai: Lakatos Flórián segédprimás 31., Lakatos Rudolf brácsás 36., Lakatos József cimbalmos 28., Oláh József nagybőgős 47.

AP 17. 140/e

Gy. – Hány éves korában kezdett hegedűlni?

– Én 15 éves koromtól kezdtem játszani az édesapám zenekarába, mint – először is segédprimás vótam. Utána, mikor 16 éves vótam, átvettem a zenekarát és mint fő primás szerepeltem. Azután aztán az édesapám átadott engem gödöllői Vidák Sándorhoz tanulni, s onnan fölkerültem Pestre és ott játszottam sok ideig.

Kb. 25 éve van otthon Püspökhátvanban.

Gy. – Hol szoktak játszani mostanában?

– Hát a vidéken kérem, mindenütt: például Bercel, Becske, Magyarnándor, Guta, Acsa, Püspökhátvan, Galgagyörk és az egész vonalon erre játszunk a zenekarommal... Lakodalom, táncmultságokon meg zárásradáskor meg ilyenkor szoktunk eljánni muzsikálni.

Okarina

Mohács (Baranya) 1973. II. 27. Kovács János (délszláv) okarina játékos 61. Az előadó Mohácsszigeten született, 25 éve Mohácsra él.

AP 17. 029 d1

Gy. – Mikor ismerkedett meg az okarinával?

– „Vót nekem más hangszerem, akivel játszottam... Az egy bőr duda vót. Ez vót az első hangszerem nekem.” 21 éves kora óta van okarinája, de csak később tanult meg rajta. „kértek, mert az országunkban nagyon kevés van, talán nincs is.”

Nem emlékszik arra, hogy Mohácsra valaki tudott volna játszani okarinán. Látni látott a gyerekeknél, „játszottak az utcákon” a hangszerrel. „De hogy valaki játszott volna vele rendes nótákat, vagy valami táncfélélt, arra nem emlékszik.

Gy. – De én tudtam, hogy Mohácsra valamikor készítettek is okarinát.

– Arra nem emlékszek, hogy Mohácson okarinát készített vóna valaki. Vótak, hát még a bőbba is árú(l)tak valamikor, de nagyon régen. Ezelőtt 40 évvel, 45 évvel talán.

AP 17.029g A beszélgetés folytatása:

– Most már gyakrabban játszok, mer hívnak, a zenekarba megyek.

Gy. – Milyen zenekarba?

– Hát, támburazenekarba szoktam menni. Igen.

Gy. – És hallom, hogy dudával is játszik.

– Ez volt az első hangszerem valamikor, még gyerek voltam.

... Utána szájmozsikán vagy talán harmonikának lehet mondani és kontrabácsos (sic.) is tanultam, azt is tudok és van nekem odahaza egy 80 basszusos gombos ötsoros harmonikám, tehát azon is játszok mostmá.

Gy. – Kivel játszik, melyik dudással játszik együtt?

– Hát egy dudásunk van kérem szépen Mohácson, vagy talán illetve mohácsi szigeten. Ez a Bárász György, a neve. Szomszédom. Közvetlen. Összejátszunk mink, olyan zenekart csinálunk mi ketten, csak úgy zúg a szobába!

Gy. – Össze tudják hangolni az okarinát a dudával?

– Például az okarinát nem lehet hangolni.

Gy. – Ezt tudom!

– Itten van – de szoktam azért! – ez a hátsó része egy kicsit hamis – viaszkkal szoktam (betömni) – úgyhogy kisebb lukat csinállok, tehát vékonyabb (= magasabb) a hang. Összestimmölünk úgy, a dudát, inkább stimmöli (lehet hangolni), mint az okorint. És hát kezdünk játszani, olyan pattogósan megy nálunk.

IRODALOM

A Magyar Népzene Tára 1. MNT

BARTHA Dénes – KISS József 1. Ötödfélszáz énekek

BARTÓK Béla

- 1967 A hangszeres zene fokrólja 1911. In: Bartók Béla összegyűjtött írásai
I. (Közreadja SZÖLLŐSY András) 71-73. Budapest

KODÁLY Zoltán

- 1960 Magyar népzene (A példatárat szerk. VARGYAS Lajos) Budapest

KOVALCSIK Katalin

- 1980 Népi hárfák Magyarországon – Két hárfakészítő mester.
In: Zenetudományi Dolgozatok 1980. 115-130. Budapest

Magyar Néprajzi Lexikon III. Budapest

MNT = A Magyar Népzene Tára III /A Lakodalom (szerk.:

KISS Lajos). Budapest, 1955.

Magyar Népzene (szerk. RAJECZKY Benjamin). Hungaroton.

Budapest, 1970-1972. I. LPX 10095-98. II. LPX 180001-04,
III. LPX 18050-53

Magyar Népzenei Antológia II. Észak (szerk. TARI Lujza-VIKÁR
László). Hungaroton. Budapest, 1986. LPX 18124-28.

MANGA János

- 1939a Népi hangszerek a Felföldön. Ethnographia L. 135-153.
1939b Tardoskeddi és felsőszemerédi fonójátékok. Ethnographia L. 169-170.
1940a Felvidéki betlehemes játékok. Ethnographia LI. 402-418.
1940b Zoborvidéki lakodalom. Néprajzi Értesítő XXXII. 250-272.
1941 A téli ünnepkör hagyományai a nyitramegyei Menyhén.
Ethnographia LII. 189-217.
1942 Adatok a nyugati palóc házassági szokásokhoz. Néprajzi Értesítő
XXXIV. 173-202.
1943 Zoborvidéki lakodalmas énekek. In: GUNDA Béla (szerk.):
Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára. 195-212.
Budapest
1946 A kánai menyegző változatai. Ethnographia LVII. 49-64.
1950 Nógrádi dudások. A Néprajzi Múzeum füzetek 12. Budapest
1962 Die Harfner der Plattenseeegend. Acta Ethnographica XI. 191-203.
1965 Hungarian Bagpipers. Acta Ethnographica XIV. 1-97.
1968a Magyar duda – magyar dudások a XIX-XX. században.
Népi kultúra – Népi társadalom I. 127-186.
1968b Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest
1969 Magyar népdalok, népi hangszerek. Magyar népművészet 2. Budapest
1979 Palócföld. Budapest

MARTIN György

- 1974 A magyar nép táncai. Magyar népművészet 7. Budapest

Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből.

(Sajtó alá rendezte BARTHA Dénes és KISS József) Budapest, 1953.

RAJECZKY Benjámín 1. Magyar Népzene...

SÁROSI Bálint

- 1967 Die Volksmusikinstrumente Ungarns. In: Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. Leipzig
- 1973 Magyar népi hangszerek. Ének-zene szakköri Füzetek 1. Budapest
- 1996 A hangszeres magyar népzene. Budapest

TARI Lujza

- 1986 1. TARI-VIKÁR Magyar Népzenei Antológia
- 1990 Untersuchungen zu interethnischen Musikdialekten Westpannoniens. In: Dörfliche Tanzmusik im Westpannonischen Raum Redigiert und herausgegeben von Walter Deutsch unter Mitarbeit Rudolf Pietsch. 243-244. Wien
- 1992a Lajtha László hangszeres népzene gyűjtései: 1911-1963. Magyar Népzene XXXIII. 2. sz. 141-190.
- 1992b Lajtha László népzene gyűjtéseiből. Balassagyarmati és Soproni zenekar. Szerk. TARI Lujza. Hungaroton Fonofolk MK 18206
- 1993 Lajtha László, a palóc hangszeres zene kutatója. Magyar Zene XXXIV. 1. sz. 60-88.
- 1995 A tágabb környezet. A cigányzene Debrecenben. Magyar Zene XXXVI. 2. sz. 154-170.
- 1996 Hangszeres népzenei gyűjtőúton a szlovákiai magyarok között. Valóság 7.
- 1997 The Instruments and instrumental Folk Music of the Hungarian Minority in (Czecho/Slovakia in the 20 th Century. In: Studia Musicologica Scientiarum Academiae Hungariae (megjelenés előtt)

VARGYAS Lajos

- 1955 A duda hatása a magyar népi tánczenére. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei VIII. 1-4. sz.

VIKÁR László 1. Magyar Népzenei Antológia

Egykori pályatársam, Manga János

Bakó Ferenc

Nehéz elhinni, hogy az örök fiatal férfi, a mindig tevékeny, alkotásra képes tudós most 90 éve született és már 19 éve halott! 1938-ban találkoztam vele először, amikor megjelentek az első felvidéki magyarok a pesti egyetemeken és magyarul folytathatták vagy fejezhették be tanulmányaikat. Manga János akkor már diplomás ember volt, háta mögött egy évtizedes pedagógiai gyakorlattal és intenzív néprajzi, népzenei gyűjtőmunkával, amelynek eredményeit a pozsonyi rádió magyar nyelvű műsorain tette közzé. Egy évtizeddel idősebb volt nálunk, a Györffy István néprajzi szemináriumának hallgatóinál, ezért kapcsolatai nem annyira hozzánk, a diákokhoz, hanem inkább a professzorhoz fűzték. Érdeklődési köre is kialakult már arra az időre: doktori értekezésén dolgozott, aminek témája a népzene és a vele kapcsolatos ünnepi szokások voltak a Nyitra megyei Menyhén. Ezt megelőző és követő könyvei, tanulmányai is főként ebben a témakörben és ezen a területen születtek meg.

Közelebbi kapcsolatba a közös munkaterület hozott bennünket. 1940 körül együtt dolgoztunk a Néprajzi Múzeumban, és alkalmam nyílt arra, hogy terepmunkáján, gyűjtés közben vele tarthassak. Két ilyen nagyobb útra emlékszem, az egyiket a borsodi Bódva völgyében, a másikat a Heves megyei Egerbocson és környékén tettük meg. Köszönettel gondolok arra, hogy János, a rutinos gyűjtő, tanácsaival, tapasztalatainak átadásával mennyit segített nekem, aki akkor még kezdő voltam ezen a téren. Tanulhattam tőle módszerességet, céltudatosságot, mert minden kutatása egy-egy szélesebb horizontú téma kifejtésére, problematikájának megoldására irányult, ezt célozta meg, segítette elő.

A háború végének fejtelten, zűrzavaros időszakában a gyarmati múzeum gyűjteményei szinte teljesen megsemmisültek, de a negyvenes, ötvenes években még lehetőség nyílt a néprajzi kollekció pótlására, újonnan való összegyűjtésére. A múzeum igazgatását, szervező és tudományos kutató, gyűjtőmunkáját Manga János vállalta el. Nógrád megye gazdag népi kultúrájának tárgyi emlékeit, népművészetének remek alkotásait összegyűjteni, felvásárolni, a leletkörművényeket is rögzíteni azonban nehéz és időigényes feladat volt, amelynek ellátásához több kolléga mellett magam is segítséget nyújtottam. És ez volt a második alkalom, amikor együtt dolgozhattam vele. Majd 1952-ben, amikor megürült az egri múzeum igazgatói széke, a minisztérium átmenetileg őt bízta meg Eger igazgatásával is, amit csak addig vállalt el, amíg el nem készül az 1552-es várvédelem évfordulójára rendezett állandó kiállítás. Ennek egyes terméi a céhes ipart, a népművészetet mutatták be és az ehhez szükséges tárgyak gyűjtésébe, majd a rendezésbe magam is bekapcsolódtam. Múzeumi téren ekkor volt alkalmam utoljára vele dolgozni.

Kapcsolatunk rövidesen más jelleggel, más körülmények között folytatódott. 1957-ben Manga Jánost a Népművelési Intézet vezetésével bízták meg, amelynek feladatai közé tartozott a népi kultúra megismerése és feldolgozása. Ennek a programnak keretében megbízott –

Balassa Ivánnal együtt – egy nógrádi falu, Érsekvadkert monografikus feldolgozásával. Ez esetben a munkát Manga csak eszmeileg határozta meg és gazdasági háttérrel biztosított neki, de befejezésére sohasem került sor.

Manga János neve és a palócok néprajzi, folklorisztikai kutatása nemcsak a szakemberek körében kapcsolódik szorosan össze. Így élt és él ez a köztudatban is, mert az északi megyékben, de főként Nógrádban sokan kerültek vele összkötetésbe több évtizeden át tartó helyszíni kutatásai és múzeumi munkája során. Mint utaltam rá, a gyarmati Palóc Múzeumnak több mint egy évtized folyamán igazgatója és a háborús veszteségek után újjászervezője volt. Am nemcsak a tudományos munka kötötte ide, itt is született, a Hont megyei Pereszlényben 1906-ban, tehát ennek a népnek a fia volt, közülük nőtt ki országos hírű tudóssá! Sohasem felejtette el szülőföldjét, a honti, nógrádi tájat és egész életén át ennek tudományos vizsgálatán és megismertetésén fáradozott.

Elvileg vitatható, hogy egy közösség belülről, vagy kívülről ismerhető-e meg mélyebben és hitelesebben. Manga János példája arra tanít, hogy egy népcsoportot, annak társadalmi szövevényeit, kultúrájának teljes terjedelmét az tudja csak igazán feltárni, megérteni, aki a származás, a rokoni és baráti kapcsolatok sok-sok szálával fűződik oda: aki szereti, megbecsüli és magáénak vallja szülőföldjét, annak lakosságát.

Tudományos működésének mintegy 40 esztendeje alatt változó intenzitással több témakör foglalkoztatta, így a népszokás, a népzene hangszereivel együtt és a pásztorművészet. Ezek szorosan összefüggének egymással, mert Manga az énekes szokásokat vizsgálta előszeretettel, de korán felkeltette figyelmét a pásztorok dudája, dudajátéka és díszítőművészete is. Minden témát először a Palócföldön kutatott, de ezekhez az alapinformációkhoz országos kitekintés is kapcsolódik.

Munkáinak palóc magvát véve alapul, gyűjtéseit először a nyitrai magyarság körében, majd az Ipoly völgyében, illetve Nógrád és Hont megyében végezte. 1952-ben ideiglenesen átvéve az egri múzeum igazgatását, ezt az időt arra is felhasználta, hogy kiegészítse korábbi Mát-ra vidéki és borsodi gyűjtéseit, és alap-témáihoz ily módon biztosítsa a szélesebb látókört. Dolgozataiban gyakran párhuzamot tud adni Pereszlényből, szülőfalujából, talán még gyermekkori emlékeit idézve, amikor a hozzá közel álló öregektől közvetlenül vette át a hagyományt. Palóc kutatásait mindig szlovák gyűjtéssel kísérte és érdeklődése a szlovák folklór iránt olyan erős volt, hogy egy-egy tanulmányában önálló témává alakult.

Gyűjtés, kutatás közben arra törekedett, hogy lehetőleg maga jegyezze le az adatokat, dal-
lamokat és végezze el azok technikai rögzítését. Jó felszereléssel, Leica géppel és kitűnően fényképezett, de a magyar etnográfusok között talán az első volt, aki rendszeresen használt magnetofont. Ez a technikai korszerűség a csehszlovák rádiónál szerzett korábbi tapasztalataira épült. Mindennek eredményeként Manga János Észak-Magyarországon és Szlovákia déli részein felbecsülhetetlen értékű, nagy mennyiségű anyagot gyűjtött össze az abban az időben legkorszerűbb módszerekkel és szempontok szerint. Adatai kronológiailag meghatározottak és földrajzilag rögzíthetők, ami az utókor számára is lehetőséget ad további alkalmazásukra. Feldolgozásukban több szempont érvényesül, s ezeket a következőkben lehet összefoglalni.

1. A népi kultúra társadalmi, folklór és művészeti ágazataiban az általános európai és az örök emberi vonások kimutatása, ezek magyarázata a művelődéstörténet, a vallástörténet eredményeivel.

2. A palóc néprajzi csoport jellemzőinek feltárása, sokszor annak igénye nélkül is, hogy ezek csoportképző erejét, funkcióját minősítse.

3. A magyar (palóc) és a szlovák népi kultúrák összefüggéseinek, párhuzamainak interetnikus vizsgálata azzal a céllal, hogy a műveltség-beli hasonlóságokon keresztül az egymás mellett élő népek rokonságát, barátságos kapcsolatait mutassa ki.

4. Feladatának tekintette a jelenkor tényeit megmagyarázni a történeti előzmények, a településtörténeti háttér segítségével.

5. És végül a kultúra jelenségeinek változásvizsgálata, tehát sorsuk figyelemmel kísérése a tradicionális formától a modern viszonyok között történt változásig, esetleg a teljes elhalás megállapításáig.

Bár a díszítőművészet a Dunántúlra, az interetnikus kutatás pedig Délkelet–Magyarország felé csábította, nem fér kétség ahhoz, hogy Manga János működésének fő területe a Palócföld, tárgya pedig a palóc néprajzi csoport volt. Gyűjtőterületének ilyen jellegű meghatározásában, vagy az etnikai csoportnév használatában mégis óvatosságot árul el. Az 1960-as évek végén közölt tanulmányaiban szinte kerüli a „néprajzi csoport” megnevezést, ami azt a szkepticizmust, bizonytalanságot tükrözi, mely akkor szaktudományunkban uralkodott.

Elfogadja Viski Károly véleményét a palócok lakta területek kiterjedéséről, tehát nyugati és keleti palócságot különböztet meg, Balassagyarmat határvonallal. Ő maga főként a nyugati palócokat kutatta és első vizsgálatait is itt végezte, a Zobor-vidéki magyarság körében. Manga tehát – abban az időben – ezt a nyugati területet is palócnak tekintette. Erről a zónáról megjegyzi, hogy itt bizonyos jelenségek nagyjából azonosnak mutatkoznak a keletiekkel, de a Zobor vidék népi műveltsége több kisebb tájhoz viszonyítva archaikusabb, mert kevésbé hatottak rá a fejlődő kapitalizmus erői.⁽¹⁾ Utolsó, a palóc népcsoportot átfogóan tárgyaló könyvében⁽²⁾ viszont a Zoboralját már nem tárgyalja.

Ezekben a kérdésekben azért nem volt következetes, mert a tudományos közvélemény sem volt egységes. Viskire hivatkozva meg is említi, hogy az egész palóc néprajzi csoport műveltségének körülírása, jellemző vonásainak kijelölése a részletkutatások hiányában nem lehetséges. A feladat egy személyre túlméretezett volt, ezért ő sem vállalkozott rá. Első könyvében kutatása célját úgy határozza meg, hogy a menyhei és egyéb, környékbeli szokásokban kimutassa a sajátosan magyarnak látszó elemeket.⁽³⁾ Nincs szó tehát palóc jellegekről, bár a területet akkor palócnak tartja, csupán arról, hogy el tudja határolni az egymással szomszédos magyar és szlovák jelenségek egymástól eltérő vonásait.

Rájön azonban arra, hogy a különbségek mellett nagyszámúak a megegyezések, hasonlóságok is, ezért kutatási céljai között ettől kezdve első helyen szerepel a magyar (palóc) és szlovák kölcsönhatás problematikája. Történeti studiumai nyomán alakul ki benne az a meggyőződés, hogy a nyugati palócság és a vele szorosan együtt élő szlovákság sok tekintetben közös kultúrát fejlesztett ki. Erre legjobb példa a pásztorok művészete, akik váltakozva szegődtek el magyarokhoz vagy szlovákokhoz, és az is előfordult, hogy magyar és szlovák anyanyelvű pásztor együtt őrizte a nyáját.⁽⁴⁾ A két kultúra rokonságát a két nép sok évszázados együtt élése hozta létre és különösen az a török után kialakult helyzet, hogy az elpusztult magyar falvakba a földesurak szlovákokat telepítettek és így a magyar nyelvterületen belül szlovák szigetek keletkez-

tek. A szlovák hatás a nyugati palócok kultúráját erősebben érintette, mert keletebbre a lakosságszere nem volt olyan nagy méretű, és ez a csoport a nyelvhatártól is távolabbra esik.⁽⁵⁾

Manga János nem a palóc kultúra teljes egészét kívánta megismerni, hanem kisebb tájakra összpontosította figyelmét. Több helyen kifejtette, hogy a palóc sajátosságokat a néprajzilag homogén, kisebb falucsoportok kutatása révén lehetne megtalálni. A falucsoportok összetartó ereje a jelenlegi vagy egykori plébánia, egyházi szervezet, amelynek keretei között számos lehetőség nyílt kapcsolatok megteremtésére, kialakítására és nem utolsósorban házasságkötésekre. Saját gyűjtési tapasztalataiból több ilyen falucsoportot jelölt meg, elsősorban Nógrád megye területén.⁽⁶⁾ Ilyenek: Ipolytarnóc–Litke–Mihálygerge; Órhalom–Hugyag–Ipolyvarbó; továbbá Érsekvadkert–Patak–Dejtár; vagy Rimóc–Nagylóc–Sipek–Varsány–Hollókő stb.

Palócföldi kutatásának egyik fejezete volt a népi vallásosság és az egyházi liturgia hatása az egyes népszokásokra. Az első témával kapcsolatos felfogását, véleményét „A hasznosi tömegpszichózis” című dolgozatában írta meg,⁽⁷⁾ összefüggésben a jellegzetes palóc búcsújáró hagyománnyal. A római katolikus liturgia népszokást teremtő hatását pedig a kiszehajtás történeti előzményeiben mutatta ki. Jellemző, hogy az 1366- os prágai zsinat óta szláv és német nyelvterületen elterjedt kiszehajtás nálunk elsősorban a nyugati palócoknál gyökeresedett meg, ott ahol legszorosabb volt a kapcsolat a szlovák néppel.⁽⁸⁾

Népszokáskutatásainak egyik eredményeként leszögezi, hogy – „a nyelvhatárok, amelyek különben sem voltak állandók, a legritkább esetben határolják az esztendő ünnepeihez fűződő hit- és szokásvilágot, tartalmi és formai elemcinek elterjedését, hasonlóságait. Számptalan példa szól amellet is, hogy egy-egy vidék rítusainak legközelebbi változatait gyakran inkább a szomszéd népek körében találjuk meg. Bár ezekben az esetekben a kölcsönhatás, az átadás és az átvétel lehetőségeit és valószínűségét sem tagadhatjuk, sőt bizonyos formák, motívumok, típusok vándorlását több esetben nyomon követhetjük, emellet a kialakulás hasonló folyamatának lehetőségeire is gondolnunk kell, s ebben igen fontos része volt a kereszténységnek... (konkrét példa erre, hogy), a közösségi rítusok alakulására az egyháznak, nevezetesen a plébánosnak, vagy éppen az iskolamesternek feltétlenül befolyása volt”.⁽⁹⁾

Egyik alapítója és elindítója volt az 1968-ban elkezdett Palóc kutatásnak. Részt vett a módszereket és feladatokat meghatározó egri tanácskozáson, ahol a népszokáskutatás programjához kapcsolódva fejtette ki elgondolásait. Az egyházi év ünnepeinek szokásait igen alkalmasnak tartotta az etnikus jegyek megismerésére, bár a tartalom és a forma egysége éppen a szóban forgó területeken már nem mindig ragadható meg, az idegen hatások és főként a modernizálódás következtében. A módszerek között fontosnak tartja a kisebb falucsoportok és a vegyes lakosságú, vagy elmagyarosodott települések vizsgálatát. Nézete szerint a programnak ki kell terjednie az észak-magyarországi szlovák községekre is, továbbá azokra a szlovákiai területekre, ahonnan a hajdani telepések ide érkeztek. A Palóc-kutatás etnikai jellege mellett hangsúlyozta Manga a változásvizsgálat jelentőségét, vagyis feltárni a szokások alakulásának történeti folyamatát az elérhető legrégebbi időktől a jelenkorig.⁽¹⁰⁾

A népszokás elemzésének fő szempontja és eszköze Manga János egész munkásságában a történeti alakulás folyamatának megragadása, amint ezt egy helyen meg is fogalmazza. „A falu egyes rétegeinek, korosztályainak életében szinte napjainkig helyet kapnak azok, a bizonyos alkalmakhoz fűződő, hol merev szertartás szerű, hol játékos cselekmények, ... amelyeket általában népszokásokként emlegetnek. Megmaradásuk a falu közösségének ... a múlthoz való viszonyában, életformájában, hitvilágában (stb.) leli magyarázatát. Mivel azonban ezek a fenn-

tartó erők sem örökéletűek, ezek is változnak, természetes, hogy velük együtt változnak a szokások is, sőt nemcsak változnak, hanem bizonyos körülmények között már feleslegessé válnak, megszűnnek.” A továbbiakban kifejti, hogy a hagyomány és a népszokás függvénye a gazdasági és társadalmi élet mozgásának, az életmód, az életszemlélet alakulásának. Ezzel indokolható, hogy egyes népszokásaink nem tűntek el a modernizálódás folyamatában, hanem némileg megváltozva és újabb elemekkel bővülve, napjainkban is élnek.⁽¹¹⁾

Bár a tervezett palóc nagymonográfián belül egy fejezetet elvállalt, ennek megírására sajnos már nem kerülhetett sor. Halála előtt azonban be tudta még fejezni a Palócföld című könyvét és ezzel örökségül hagyta ránk mindannak foglalatát, amit a palóc néprajzi csoportról tudományunk mai állása mellett tudunk. A Palócok című négykötetes összefoglalás is sok tekintetben támaszkodik az ő könyvére és egész munkásságára.

Manga János halálával egy szorgalmas, nagy sikereket elért tudós távozott körünkől. Emberi tulajdonságai közül csak egyet, a szerénységet akarom most kiemelni, azt, hogy nem élt soha az ön-adminisztráció korunkban divatos eszközeivel. Ennek tulajdonítom, hogy rendkívül eredményes, munkás élete nem kapott olyan figyelmet a szakmában, mint amit megérdemelt volna az emberi életkor jelesebb határköveinél. Mások ugyanis 50, 60, sőt 65 éves életkorukban is ünneplésben részesülnek. Sajnálatos, hogy tudományos életrajza és eredményeinek méltatása csak a nekrológban jelenhetett meg először, később pedig a Palócföld folyóiratban,⁽¹²⁾ de szeretném, ha ez a megemlékezés és a jelenleg folyó konferencia előadásai pótolnák némileg azt, ami a maga idején elmaradt.

Bízom benne, hogy a kortársak tiszteletadása mellett az utókor is értékelni fogja Manga János munkás és nagyszerű életművét, amely irodalmunkban eddig a legtöbbet adta a palóc népi műveltségről és annak etnikai kapcsolatairól.

JEGYZETEK

1. MANGA J., 1957. 151., 1942b 201-202.
2. MANGA J., 1979. 33-34.
3. MANGA J., 1942a 114.
4. MANGA J., 1968b 138-139.
5. MANGA J., 1957. 151.
6. MANGA J., 1968a 14-15., 1968c 124-125., 1979. 35.
7. MANGA J., 1962.
8. MANGA J., 1969b
9. MANGA J., 1968a 167., 170.
10. MANGA J., 1968c 120., 124., 128.
11. MANGA J., 1968a 9.
12. DÖMÖTÖR T., 1977.; TÁTRAI Zs., 1981.

IRODALOM

DÖMÖTÖR Tekla

- 1977 Manga János 1906-1977. Ethnographia LXXXVIII. 574-576.

MANGA János

- 1940 Zoborvidéki lakodalom. Néprajzi Értesítő XXXII. 250-272.
- 1942a Ünnepi szokások a nyitramegyei Menyhén. Néprajzi füzetek 9. Budapest
- 1942b A nyári ünnepkör szokásai a nyitramegyei Menyhén. Néprajzi Értesítő XXXIV. 63-88.
- 1950 Nógrádi dudások. Néprajzi Múzeum füzetek 12. Budapest
- 1957 Die Hochzeitsbräuche der Paloczen und ihre slowakischen Analogien. Acta Ethnographica VI. 149-218.
- 1962 A hasznosi tömegpszichózis. Ethnographia LXXIII. 353-388.
- 1963 Pásztorművészet. Budapest
- 1968a Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest
- 1968b Magyar dudák – magyar dudások a XIX-XX. században. Népi kultúra – Népi társadalom I. 127-186.
- 1968c Az egyházi év ünnepeinek szokásai. In: BAKÓ Ferenc (szerk.): Módszerek és feladatok. Palóc Kutatás. Módszertani Közlemények I. 120-128. Eger
- 1969a Egy magyarországi szlovák falu. Népi kultúra – Népi társadalom II-III. 145-175.
- 1969b A magyarországi „kiszehajtás” történeti rétegei. MTA I. Osztályának Közleményei XXVI. 113-142.
- 1974 Szokások Tótkomlóson. In: A Békés megyei Múzeumok Közleményei 3. 3-61. Békéscsaba
- 1979 Palócföld. (Az utószót írta BAKÓ Ferenc) Budapest

TÁTRAI Zsuzsanna

- 1981 A palócföld kutatója – Manga János. Palócföld 1981/6. 22-23.

Manga János, a Palóc Múzeum etnográfusa

Kapros Márta

Manga János Nógrád megyei tevékenysége szervesen illeszkedik tudományos életművébe. Ide kapcsolódó kutatási eredményeiről szó esik a konferencia tematikus közelítésű előadásaiban. A szempont, amivel módomban áll a kirajzolódó összképet bővíteni, árnyalni, abból fakad, hogy Manga János – némi megszakítással – 1949-től 1960-ig a balassagyarmati múzeum néprajzosa volt.⁽¹⁾ Ezen időszakra eső munkásságának áttekintése példázza azt a programot, amit ő maga – a néprajztudomány egészére vonatkoztatva – egyik írásában így fogalmazott meg: „Néprajzi gyűjtéseinket és kiállítási, publikációs lehetőségeinket tervszerűen kell felépítenünk és összehangolnunk, mindig meghatározott kutatási szempont szem előtt tartásával...”⁽²⁾

Manga János nem véletlenül kérte a balassagyarmati állást. Gazdag kutatási tapasztalatokkal rendelkezett az Ipoly túloldalán fekvő falvakból, s a Néprajzi Múzeum munkatársaként többször járt a mai Nógrád megyében is.⁽³⁾ Fennmaradt gyűjtési dokumentációiból ⁽⁴⁾ jól körvonalazhatók az 1947-től mind gyakoribb nógrádi kiszállások konkrét céljai: a centenárium alkalmából rendezendő országos kiállításhoz 1848-as emlékek után kutatott, főleg megyénk keleti felében; résztvevőként tanulmányozta a búcsújárás szokását Mátraverebély-Szentkúton;⁽⁵⁾ körültekintő gyűjtést végzett a hasznosi „Mária-látó asszony”-hoz kapcsolódó vallásnéprajzi kérdéskörben.⁽⁶⁾ Ugyancsak résztvevőként Honton leírta, mozzanatonként végigfotózta a kislejárást, virágvasárnapi körmenetet, Pásztón a betlehemezést, s lejegyezte a kapcsolódó zenei anyagot. Emellett, amerre megfordult, adott kutatási témáján kívül is lencsevégre kapott mindent, amit néprajzi szempontból érdekesnek talált: viseletet, lakóházat, szakrális szabadtéri emlékeket, gazdasági munkákat stb.⁽⁷⁾

Kinevezését követően hozzálátott a balassagyarmati múzeum súlyos háborús károkat szenvedett gyűjteményeiből a néprajzi anyag számbavételéhez, rendezéséhez.⁽⁸⁾ Még ez évben a múzeum megnyitja kapuit a nagyközönség előtt. A bemutatók közül számunkra kiemelendő a kendermunkákat igényesen feldolgozó, a maga korában újszerűen installált kiállítás, amelynek elkészültét már Manga János neve fémjelzi.⁽⁹⁾ A szükséges kiegészítő tárgygyűjtésen túl, figyelmet érdemel a kenderfeldolgozás folyamatát fázisonként rögzítő, több községben is elkészített fotódokumentációja.

A muzológiai feladatok mellett Manga János intenzív kutatómunkájának eredményeként 1950-ben megjelent a Néprajzi Múzeum füzetei sorozatban a „Nógrádi dudások” című munkája, amely méltán mondható a Nógrád megyei néprajzi irodalom egyik gyöngyszemének. A 16 dudáshoz kötődő anyag feldolgozása az egyéniséggkutatás módszerének alkalmazását példázza. A dudások személyére, a játék elsajátítására, játéktechnikájuk sajátosságaira kiterjedő elemzést a szerző a vidék gazdasági, társadalmi közegébe ágyazva tárgyalja, figyelve az időbeli változásokra. A dudakészítés technológiájának részletes bemutatása mögött érezhető a pásztor-művészet elmélyült tanulmányozásán iskolázott kutató jártassága. Manga szem előtt tartja a

témában jelentkező szlovák kapcsolatokat is. Végezetül a duda, a dudás kultikus kapcsolatainak, illetén szerepének bemutatásával a szokás- és hiedelemkutató szólal meg. A dolgozatban tehát Manga János néprajzi érdeklődésének minden fő iránya fellelhető. – Manga e feldolgozást követően továbbra is kutatta vidékünkön az ide vonatkozó anyagot, a duda mellett érdeklődését kiterjesztve a többi hangszerre is. És egyidejűleg létrehozta a Palóc Múzeum hangszer-gyűjteményét.

Manga János nógrádi terepkutatásait a múzeum néprajzi gyűjteményének átgondolt gyarapítása és a soron következő kiállítások határozták meg. Az 1950-es évek elején vagyunk. A múzeum irattári anyagát forgatva, s a helyi sajtó híradásaiból, kommentárjaiból érzékelhetők az aktuális politikai elvárások a múzeum irányába is. Legkézenfekvőbb megoldást ebben a helyzetben a termelési szféra tárgyköréből merítő kiállítások kínáltak, hiszen a néprajzi anyag előképül, avagy ellenpontként szolgálhatott „napjaink eredményeinek” felmutatásához. Ugyanakkor a hagyományos paraszti gazdálkodás, a háziipar, kisipar emlékanyagának összegyűjtése a múzeológus számára nemcsak vállalható, de időszerű feladatot jelentett. Manga a tárggygyarapítás mellett fényképek sorozatain örökítette meg a különböző gazdasági tevékenységek, egyes mesterségek (kötélverés, kosárfonás, szakajtókötés, hátikosár készítése, fakanál-faragás, fazekasság, gyertyaöntés) munkafolyamatait.⁽¹⁰⁾ S a gazdálkodás témába az állattartás kapcsán – úgymond – belefért a pásztorművészet is. Utóbbi tárgyú nógrádi kutatásai szervesen illeszkedtek országos feldolgozó munkájába – s szintén megvoltak a helyi gyűjteménygyarapítási eredményei. A terepen még fellelhető emlékeken túl, kapcsolatai révén magángyűjtőktől, ajándékként a Néprajzi Múzeumtól is sikerült kvalitásos darabokat megszereznie. – A kapcsolódó kiállítási tevékenység vonatkozásában néprajzi szempontból „A nógrádi táj és ember” című állandó kiállítás (1952) mellett leginkább a mátrakeresztesi fakanálkészítést (1951) és Gyurkó Pál faragópásztor munkáit (1952) bemutató tárlat érdemel említést.

Közönségigény motiválta kiállítási elvárással függött össze a viselet kutatásának felvállalása. Ez irányú átfogó témagyűjtéseket elsősorban Hollókőn és Kazáron végzett. Az egyes öltözetdarabok változásait igyekezett nyomon kísérni a legrégebb emlékektől a jelenig, kutatván a változások mozgatórugóit, az egyes jelenségek társadalmi beágyazottságát, a vagyoni rétegződés szerinti eltéréseket. Különösen tanulságosak azon vizsgálódásai, amelyek a parasztviselet elhagyásának, avagy éppen megőrzésének belső indítékait igyekeztek feltárni. – A viselet korai emlékeiről, illetve a kivetkőzésről további gyűjtés-kézirataiban is gyakran találunk adatokat. Ugyanez mondható el az öltözetdarabokon alkalmazott hímzésekről. Odafigyelt a ruházatkodással kapcsolatos iparok (kékfestő, csizmadia stb.) emlékeire is.

Megjegyzem, már 1950-es hollókői gyűjtése során számba vette egy-egy asszony teljes ruhakészletét. Emlékezet alapján rögzített hozománylistákat, ezeket más informátorral kontrolláltatta (Kazár). Viseletes családi fényképekről reprodukciókat készített. Mindezek igazolják, hogy e számára penzum jellegű feladat során is mennyire nyitott volt a korszerű gyűjtési módszerek, szempontok irányában.

A megye különböző vidékein – köztük szlovák falvakban is – végzett adatgyűjtései során Mangát érezhetően a téma tartalmi összefüggései, a viselet funkciója érdekelte jobban. A formai részletek vonatkozásában szűkszavúbb – bár amit feljegyzett, az lényegretörő és szabatos. Továbbá a formai jegyek hiteles rögzítésére akkor még Nógrád megyében adott a fotodokumentáció lehetősége, amivel Manga János rendszeresen és példás technikai színvonalon élt is. Viszonylag ritka, amikor quasi fényképezőgéppel gyűjt: fázisonként rögzíti pl. a menyecskék haj- és fejviseletének elkészítését, vagy a bocskorfűzés, gatyaráncolás folyamatát.

A fényképet inkább kiegészítő illusztrációnak tekintette, konkrét példának a kutatott jelenségekre, megállapításai igazolására. Hollókón pl. viseletüket őrző és elhagyó személyeket egyaránt megörökített. Ipolyvecsei felvételei készítésében a társadalmi tagoltság öltözködésben megnyilvánuló eltéréseinek érzékeltetése a cél. Vanyarci viseletképei az etnikai sajátságok minél részletesebb dokumentálása mellett, jól mutatják az egyes korcsoportok öltözködésének eltéréseit. A fotók dokumentációjában Manga többnyire feltűnteti az alkalmat, amikor az adott öltözet(ek)et hordták. – Minden bizonnyal kiállítási célt is szem előtt tartó, kellő technikai műgonddal készített fotói a viseletes, karakteres arcú menyecskékről, máig nagy segítséget jelentenek kiállításrendezéskor, publikációk illusztrációjának összeállításánál. A jól adatolt fotók – a mindenkori ábrázolt személyek öltözte révén immár egyéb témájú felvételeit is belcérte – nemcsak a lokális viseletkutatás pótolhatatlan dokumentumai, hanem általában a parasztviselet kései fennmaradását vizsgálók számára fontos információkat közvetítenek.

Manga viseleti kutatásainak muzeológiai eredménye a „Megyénk népviseletének fejlődése” című, 1951-es kiállítás, továbbá a múzeum textilgyűjteményének megalapozása és – anyagi lehetőségek engedte – folyamatos gyarapítása. Kezdetektől érzékelhető törekvése, hogy összetartozó tárgye gyűjtéseket szerezzen meg. Viseleti tárggyűjtéseiben kiemelt figyelmet szentel a változatos menyecske főkörtöknek, valamint a hímzéssel, szőttesshímmel díszített textiláknak.

Kifejezetten viseleti témájú publikációt nem találunk Mangától, bár egy helyütt utal rá, hogy a kivetkőzés kérdésének részletes feldolgozását tervezte.⁽¹¹⁾ Ez irányú gyűjtési tapasztalatainak egy részét azonban beépítette „A társadalmi szempontú néprajzi kutatásokról” című, 1952-es tanulmányába.⁽¹²⁾ E dolgozat ismét túlmutat a helyi anyag közlésének regionális jelentőségén. Olyan módszertani szempontokra irányítja a figyelmet, amelyek nem ismeretlenek a korabeli magyar néprajztudományban, de következetes alkalmazásuk hangsúlyozása tudománytörténeti szempontból fontos volt.⁽¹³⁾ A paraszti kultúra mozgásban, változásában történő vizsgálata, az egyes jelenségek társadalmi, történeti kontextusba helyezése, az egyén esetén, illetve életkorából, neméből fakadó viszonyulása a régihez és az új jelenségekhez – olyan szempontok, amelyeknek napjaink néprajzi kutatásában is helyük van. Hangsúlyozottan a teljesség igénye nélkül válogat minderre konkrét példákat öt nógrádi községből (Hollókő, Ecseg, Kazár, Ipolyvece, Dejtár) a viselet, házbelső, a népszokások és hiedelmek vonatkozásában. – Utálnék Manga itt (is) megfogalmazott tudományszervezési nézeteire: részint az országos Néprajzi Múzeum és az akkor tájmúzeumként jegyzett vidéki intézmények kutató munkájának összehangolását szorgalmazza. Továbbá fontosnak tartaná a nyelvhatárok két oldalán a szomszédos országok kutatóival, intézményeivel való szervezett együttműködést. Régi óhajok ezek, s ma sem nélkülözik az aktualitást.

Az előbbi tanulmány egyes példái azon témagyűjtésekből valók, amelyeket Manga János egész nógrádi tevékenysége alatt folytatott: a jeles napok szokásai, hiedelmek. A majdani, Ipolymenti témamonográfiája⁽¹⁴⁾ anyaggyűjtésének második lépcsőjét képezi elsősorban ez a munka, elmélyítvén, módszertanilag továbbfejlesztvén a folyó jobb partján a 30-as években folytatott kutatásait. De kevés olyan kéziratot gyűjtött, amely ne tartalmazna e témakörből adatot. Az ide vonatkozó anyagok múzeumi dokumentációja – csakúgy, mint a többi – precíz és sokoldalú. Az életkor, társadalmi állás következtetés feltűntetésével szereplő informátorok visszaemlékezéseiből az arra érdemesnek ítélt részleteket szószерinti lejegyzésben tartalmazzák. Az interjúk, megfigyelések summázatát Manga János úgy fogalmazta meg, hogy utóbb, szinte változtatás nélkül átemelhetők voltak publikációiba. A témához készített fotók múzeumi

nyilvántartási számmal szerepelnek a letisztázott gyűjtés megfelelő helyén, csakúgy, mint a kapcsolódó zenei anyag kottái.⁽¹⁵⁾

Ez irányú kutatásaihoz, de másokhoz is, segítőköt szervezett. Főleg falusi pedagógusok, papok, lelkészek voltak, akiket munkatársaiként emlegetett. Továbbá Manga személyes, baráti kapcsolatai mellett, igyekezett kiaknázni a helyi közigazgatási és politikai intézmények támogatásában rejlő lehetőségeket is a tudomány, a múzeumügy érdekében.⁽¹⁶⁾

Az ismételteket elkerülendő, csak utalok a tematikus közelítésű előadásokban tárgyalt, olyan tudományos publikációkra, amelyek Manga János balassagyarmati tevékenysége idején készültek, s bennük vidékünkön gyűjtött anyagra is támaszkodott. A Slovenský národopis-ban közlik morena tanulmányát (1956); elkészül „A török háborúk emlékei a magyarországi szlovák népdalokban” című dolgozata (1956); megjelenik német nyelven összehasonlító tanulmánya a palóc és szlovák lakodalmi szokásokról (1957); ugyancsak német nyelven teszi közzé az aratási szokásokról, aratódalokról szóló dolgozatát (1959) – impozáns sor. Amely, különösen ha az egész országra kiterjedő pásztorművészeti kutatásaira is gondolunk, méltán példázza Manga János – az egyébként vidéki muzeológus – intenzív feldolgozó tevékenységét, nagy munkabírást. S akkor még nem szoltunk a módszertani, muzeológiai, tudománynépszerűsítő írásairól, könyvismertetéseiről.⁽¹⁷⁾

A felsorolt tanulmányok egyben jelzik azt is, hogy érdeklődésében mind nagyobb teret kap a magyarországi szlovákok népi kultúrájának vizsgálata. Megyei nézőpontból elsősorban vanyarci kutatásait kell kiemelnünk. 1954 végétől Manga János terepmunkája elsősorban ide irányult. A témagyűjtéseket több száz fotó és diafelvétel, gazdag zenei anyag teszi teljessé; feltárta a községre vonatkozó történeti forrásokat. Amikor elhagyja a Palóc Múzeumot, javarészt együtt van anyaga a falumonográfiához.⁽¹⁸⁾ Vanyarcon kívül más szlovák falvakban is megfordult. Szügyhöz, Galgautához viseleti és hímzésgyűjtések kapcsolódnak. Szupatakon a betelepülésről fennmaradt emlékek után kutatott, s igyekezett átfogó képet kapni a község hagyományos kultúrájáról. Patvarcon főleg szokásokat jegyzett le. Itt említem, hogy 1958-ban „Nógrád megyei szlovák népművészet” címmel kiállítás nyílt a múzeumban. A gyarmati időszakból még egy publikációról szólok, amelyhez ugyancsak kapcsolódott kiállítás:⁽¹⁹⁾ a Dajaszásznével közösen jegyzett hímzés kiadványra. E munkának elsődlegesen inkább helyi jelentősége van. Bár nem vagyunk bővebben olyan feldolgozásoknak, amelyek még élő, bár – úgymond – másodvonalbéli hímzőkultúrákról adnak szakavatottan hírt, segítségül szolgálván a népművészet legújabb stílusához kapcsolódó anyag értékeléséhez.

A Szécsény környéki, dél-nógrádi, Salgótarján környéki megnevezések alatt tárgyalt hímzések – a Mangától megszokott történeti változás menetébe ágyazott – elemzése kapcsán, először fogalmazza meg a szerző a kisebb falucsoportok kialakulásával kapcsolatos nézeteit.

A múzeumi gyűjtemények felől közelítve: a szóbanforgó évtized alatt Manga János több mint ezer néprajzi tárggyal gyarapította a Palóc Múzeum gyűjteményét, amiről a jelen évfordulóhoz kapcsolódó kiállításunkban igyekeztünk illusztrációval szolgálni. Pótolhatatlan értéket jelent fototárunkban az a kétezret meghaladó számú fénykép és diafelvétele, amelyek egy része a helytörténeti kutatás érdeklődésére is számot tarthat. Különböző rögzítéstechnikával készült népzenei dokumentációja avatott gondozóra vár. Végül megemlítem filmfelvételeit, amelyek népzenei, pásztorművészet és szokás témájú kutatásaihoz kapcsolódtak.

Szándékom az volt, hogy e rövid áttekintéssel, s emlékkiállításunkkal körvonalazódjon Manga János gazdag tudományos pályájának megyénkhez kötődő szakasza, egységben láttatván a tudóst és muzeológust – tisztelettel adózva emlékének.

Végezetül egy rövid kitekintés. Manga János budapesti kutatóként is többször felkeresett nógrádi falvakat, korábbi gyűjtéseit kiegészíteni, újabb kutatásaihoz anyagot gyűjteni. A Néprajzi Múzeum, az MTA Néprajzi Kutatóintézete és az ELTE Folklor e Tanszéke archívumaiban őrzött kéziratok tanúsága szerint ekkor már a szöveges anyagot is mindig magnetofonnal rögzítette. Pásztorélet, pásztorművészet témájú karancslapujtói (1970) és zagyvapálfalvi (1972) gyűjtése. A többi kutatóútján szokásokról, hiedelmekről – elsődlegesen az év ünnepeihez kapcsolódókról – kérdezett, részben szlovák (Patvarc 1961, 1968, Nézsa 1970, Vanyarc 1973), részben magyar (Órhalom 1961, Karancslapujtó 1970, 1971, Herencsény 1971, Nógrádsipek 1972) falvakban.⁽²⁰⁾ E gyűjtések során is érvényesült azon, régi gyökerű törekvése, ami varsányi kutatásában teljesedett ki: keresztmetszetet adni a jelenben a szokások, hiedelmek intenzitásáról, a falu lakóinak hitéletéről, életkor, nem szerinti és társadalmi (foglalkozási) rétegzettségben megközelítve.⁽²¹⁾

JEGYZETEK

1. Múzeumvezetői tevékenységével itt most nem foglalkozom, ez egy külön feldolgozás témája lehetne.
2. MANGA J., 1952. 81.
3. Áttekintésemben a jelenlegi meggyhatárokat vettem alapul.
4. A kéziratos anyag megtalálható a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.
5. Vö. MANGA J., 1948.
6. Feldolgozása: Manga J., 1962.
7. E fotónegatívokat a Néprajzi Múzeum és az MTA Néprajzi Kutatóintézetének fotóarchívumai őrzik.
8. MANGA J., 1949.
9. MANGA J., 1950b
10. Egyébként mára történeti forrásértékűek azon fényképfelvételei, amelyeket e preferált kiállításokhoz készített az alakuló szocialista mezőgazdaságot dokumentálандó.
11. MANGA J., 1952. 66.
12. MANGA J., 1952. – A palócokról készült kismonográfia megírása során támaszkodott még ezen gyűjtéseire. Ugyanitt használta fel a gyarmati évtized során más témákból (gazdálkodás, építkezés, házbelső stb.) gyűjtött és külön fel nem dolgozott anyagait (MANGA J., 1979.).
13. Ha nem is feltétlenül azon megokolásból, amit a dolgozat bevezetőjében az adott időszak politikai elvárásai mondtak el a szerzővel.
14. MANGA J., 1968.
15. MANGA János népzenei gyűjtéseinek értékelésére nem vállalkozom.
16. Néhány példa. Falusi tanítók segítségével folytatta korábban, pedagógusként kialakított gyakorlatát (vö. CSAKY K., 1989. 93.): iskolásokkal íratott dolgozatot főleg népszokásokról, hiedelmekről. Hasonló eredetűk van a Palóc Múzeum adattárában található néprajzi tárgyú gyermekrajzoknak. A társadalmi adatgyűjtő hálózat szervezéséről ld. MANGA J. 1955. 588. A megyei tanács népművelési osztálya által kiírt „Szinjátékszerű szokások” c. pályázatra pedagógusoktól beérkezett dolgozatok jól használható anyaggal szolgáltak a szakembernek. A múzeumi nyilvántartás dokumentációja mutatja, hogy a vidéki értelmiség köréből megnyert munkatársak részt vállaltak a múzeumi tárggyűjtésből is. Fotózásban, filmezésben jó partnerra talált Manga a balassagyarmati iparművész képzettségű tanárban Schuchmann Zoltánban.
17. Nógrád megyei vonatkozásban említendő: MANGA J., 1949., 1950b, 1953., 1954., 1955., 1957b, 1957c
18. MANGA J., 1969., 1978a.
19. A kiállítás címe: Nógrádi szöttesek és hímzések (1954)
20. Örhalomban karácsonyi szokásokat bemutató film készítését irányította.
21. MANGA J., 1978b

IRODALOM

CSÁKI Károly

1989 Szülőföldi vallomások. Bratislava

DAJASZÁSZYNÉ DIETZ Vilma – MANGA János

1954 Nógrádmegyei szabadrajzú hímezések. Magyar Népművészet XIX. Budapest

MANGA János

1948 Magyar katolikus népelet képekben. Budapest

1949 A nógrádmegyei Nagy Iván Múzeum, Balassagyarmat. Ethnographia LX. 369-371.

1950a Nógrádi dudások. Néprajzi Múzeum füzetek 12. Budapest

1950b A Nógrád-Hontmegyei Múzeum kiállítása Balassagyarmaton. Ethnographia LXI. 247-251.

1952 A társadalmi szempontú néprajzi kutatásokról. Ethnographia LXIII. 63-82.

1953 Tájékoztató a színjátékszerű népszokásaink gyűjtéséhez. Budapest

1954 Megyénk népzenei hagyományai. Szabad Nógrád X. évfolyam 99. szám 2., 101-102. szám 7.

1955 Beszámoló a balassagyarmati Palóc Múzeum 10 éves néprajzi tevékenységéről. Ethnographia LXVI. 587-591.

1956a A török háborúk emlékei a magyarországi szlovák népdalokban. Ethnographia LXVII. 241-261.

1956b Morena a jej mad'arské obmeny. Slovenský národopis IV. 421-457.

1957a Die Hochzeitsbräuche der Paloczen und ihre slowakischen Analogien. Acta Ethnographica VI. 149-218.

1957b Néprajzi képek. In: Cserhát utikalauz. 27-35. Budapest

1957c Egy nógrádi falukutatás tanulságai. Nógrádi Népújság II. évfolyam 18. szám 7.

1959 Erntebräuche und Erntelieder der Palozen. Acta Ethnographica VIII. 223-267.

1962 A hasznosi tömegpszichózis. Ethnographia LXXIII. 353-388.

1968 Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest

1969 Egy magyarországi szlovák falu.

Népi kultúra – Népi társadalom II-III. 145-175.

1978a Z minulosti Veľňarcu. Budapest

1978b A hitvilág és a hitélet változásai. In: BODROGI Tibor (szerk.): Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalom-néprajzához. 375-412. Budapest

1979 Palócföld. Budapest.

ZÓLYOMI József

1989 Nógrád megye néprajzi gyűjteményei. In: SELMECZI KOVÁCS Attila – SZABÓ László (szerk.): Néprajz a magyar múzeumokban. 165-170. Budapest-Szolnok

Manga János, a palócság tudósa (Zárszó helyett)

Paládi-Kovács Attila

Manga János, Bodrogi Tibor, Vincze István és Diószegi Vilmos, akikkel együtt vehettem részt az Ortutay Gyula által vezetett intézeti értekezleteken az 1969-et követő néhány évben, gyakran ugratták Ortutayt újabb előszavai és utószavai megjelenése alkalmával. Azt kérdezték tőle, hogy mikor ír ezek helyett inkább „középszó”-kat. Manga János és említett kollégáink szívesebben írtak eredeti kutatásokra alapozó, új eredményeket felmutató tanulmányokat abban az időben, mint az igen elfoglalt Ortutay, s nem sokra tartották az elő- és utószó műfaját. Talán innen ered húzódozásom attól, hogy zárszót, utószót közöljek a Manga János életművét elemző írásokhoz kapcsolódva.

Manga János tudományos életműve nemcsak eredményeit, mennyiségét tekintve mondható gazdagnak, hanem fő vonulatait, tematikai változatosságát vizsgálva is feltűnően sokrétű. Éppen ezért lenne nehéz egyetlen címszóval jellemezni egész munkásságát. Dömötör Tekla „a magyar nép művészetének sokoldalú kutatója”-ként méltatta Manga Jánost a róla közölt nekrológ első mondatában (Ethnographia 1977:574). Való igaz, hogy e munkásság jelentős hányada a népművészet különböző ágaihoz kapcsolódott. Más felől az is látnunk kell, hogy Manga János figyelme messze túlterjedt a népművészetten, sőt a folklórműveltségen is, s egy-egyben látta a falusi társadalmat annak anyagi műveltségével, az életviszonyokat a folklórral, a múltat a jelenrel. Legalaposabban szülőföldjét, Hont, Nógrád tájait, s a vele szomszédos északi megyéket, azok népét ismerte. Amennyiben jogosult Illyés Gyula nyomán Györffy Istvánt „a magyar nép tudósa”-ként emlegetnünk, úgy joggal nevezhetjük Manga Jánost „a palócság tudósának”. Benne is a magyar nép, annak északi ága „vált tudóssá”. Olyan mélyen gyökerezett e honti, nógrádi parasztságban, hogy azt mindenkinél jobban, belülről ismerte. Manga János „regionalizmusa” a kortársak közül Bálint Sándor szegedi vagy Balogh István debreceni, hajdúsági kötődésével állítható párhuzamba. Akkor is „palóc” maradt, amikor a dunántúli vagy az alföldi pásztorművészetet elemezte vagy a szlovák atyafiak között forgolódott. Nyitra és Bars megyei kutatásaira és szlovák néprajzi tárgyú munkáira gondolva, nevezhetnénk a Felföld, az északi terület tudósának is.

Dömötör Tekla négy fő kérdéscsoportot, négy nagy tárgykört emelt ki Manga János tudományos életművéből. Ezek közel azonos súllyal, csaknem egyenlő terjedelemben vannak jelen publikációs tevékenységében. Lényegében ezt az arányosságot tükrözi a mostani évfordulós konferencia első négy előadása is. A tárgykötő népművészet, s azon belül a pásztorművészet, a fafaragás egész pályafutása alatt foglalkoztatta. Másik fő tárgyköre a népzene, népdal és a népi hangszerek világa volt. Jórészt neki köszönhető a nyitrai, honti, nógrádi archaikus dallamkincs, rítusénekek rögzítése, a palóc dudák és dudások megörökítése. A harmadik kérdéskör a magyar-szlovák együttélés, a két népi kultúra érintkezése, kölcsönhatása. Fontosnak tartotta a hazai szlovák népi kultúra leírását, dokumentálását. Terepmunkát, adat- és tárggyűjtést fő-

ként a nógrádi, pesti, honti szlovák falvakban végzett. Vanyarci monográfiája a legjobb példa arra, hogy nem elégedett meg egy-egy szűkebb téma és csupán a jelen leírásával. Negyedik nagy tárgyköre a népszokások, azon belül is elsősorban a jeles napokhoz kapcsolódó szokások kimeríthetetlen kincsesbányája volt. Zoboraljától Gömörig, Szepesig nyomozta az északi népterület ünnepi szokásait. Rítusénekek, lakodalmi énekek, szentiváni énekek sokaságát örökítette meg, mindig együtt vizsgálván a szöveget és a dallamot. A Nyitra megyei Menyhe ünnepi szokásairól írta doktori értekezését Viski Károlyhoz (1942), majd jó negyedszázaddal később közreadta az „Ünnepek, szokások az Ipoly mentén” c. monográfiáját is (1968). Ezek a kötetei, de még leíró dolgozatai és összehasonlító elemzései is pótolhatatlan forrásai a magyar népszokások és a népi rítusköltészet kutatásának.

Kutatói életművek értékelése kényes feladat. Többféle megközelítés, értékrend és mérce létezik, minek következtében az ítéletek is erősen különbözhetnek. A teóriák és modern módszertanok felől közelítve Manga János egész életműve kicsinyelhető, lebecsülhető. Köztudottan került az ismeretelméleti bölcselkedéseket, a kultúrfilozófiai általánosságokat. Egy-két kísérletét (pl. A hasznosi tömegpszichózis c. dolgozatát, *Ethnographia* 1962.) nem számítva került a pszihologizálást és az esztétizálását is. Kortársai közül ezért többen lekicsinyelték, empirikus szinten mozgó, provinciális kutatónak tekintették. Manapság a kulturális antropológia és a szociálintropológia még kevésbé tud bármit is kezdeni ezzel az életművel.

Manga János egész élete folyamán azzal a klasszikus néprajzi szemlélettel dolgozott, amit Viski Károly és Kodály Zoltán műveiben, felfogásában követendőnek talált, s amivel kortársainak többsége is végezte kutatásait. Lokális és regionális keretezésű munkáiban sem a provincializmus, hanem a távoli összefüggéseket is szem előtt tartó alaposág, módszeresség jellemezte, a minél teljesebb dokumentálás szigorú profizmusa. Feltárt anyagát sohasem önmagában szemlélte, hanem funkcionális és művelődéstörténeti kapcsolatait, tágabb érvényességét kereste. Különösen népszokás és népzenei tárgyú kutatásaiban izgatták az interetnikus kapcsolatok, s szlovák nyelvismerete révén főként a magyar-szlovák relációban vállalkozott összehasonlító elemzésekre. Nem szorítkozott az elérhető irodalomra, maga is bővítette az összehasonlítás lehetőségeit a hazai szlovákság recens és történeti folklórhagyományainak, szokásvilágának felkutatásával.

Manga János és nemzedéke még pontosan tisztában volt azzal, hogy a néprajzi kutatás (mint minden más tudományos kutatás) célja a társadalom szolgálata. A kutatómunka nem válhat öncéllá, nem lehet karriervágy, anyagi haszonszerzés vagy tudói hiúság eszköze. Manga János szeme előtt nem a túlságosan elvont, nagybetűs „társadalom”, hanem az általa közelről ismert népi közösségek, a palóc és dunántúli pásztorok, a palóc és szlovák parasztok, bányászok és más kétkezi emberek képe lebegett. Munkáját szolgálatnak tekintette. Kötelességének érezte, hogy a szülők, nagyszülők letűnőben levő világát megörökítse. Életközelsége, gyakorlatiassága nagyfokú szerénységgel párosult. Mindenkinél jobban tudta, hogy milyen parányi részét tudja hitelesen leírni, megörökíteni annak a világnak, amelyikbe beleszületett, s amelyet olyan közelről ismert.

Ez az évfordulós megemlékezés alkalom annak felmérésére is, vajon jól sáfárkodunk-e Manga János hagyatékával. Feladatunk nem merülhet ki abban, hogy közel húsz év múltán kiegészítjük a nekrológok megállapításait, s kísérletet teszünk Manga János tudománytörténeti helyének kijelölésére. Fontosabb lenne a hagyaték kamatoztatása napjaink és a jövő nemzedékek számára. A feladat többretű, s csak kisebb részletekben elvégezhető. Fontos lenne mielőbb teljessé tenni Manga János publikációinak jegyzékét, kiegészíteni a posztumusz megjele-

nésekkel, s gondolni lehetne a különböző archívumokban őrzött kéziratainak jegyzékbe foglalására is. Az Etnológiai Adattár, a balassagyarmati Palóc Múzeum, az egri Dobó István Vármúzeum, a miskolci Herman Ottó Múzeum mellett az MTA Néprajzi Kutatóintézet adattárjai is tartalmaznak tőle származó kéziratokat.

Hallottuk, hogy kiváló minőségű népzenei hangfelvételeiből eddig alig adtak ki valamit. Fontos lenne ezeket kazettákon kiadni az MTA Zenetudományi Intézet szakembereinek közreműködésével és válogatásában. Népzenei gyűjteményének áttekintése, kiadása a népzene-kutatók számára is sok tanulsággal járna, mert az 1950-60-as évek zenélésének valóságos állapotát rögzítette. Manga elfogadta a valóságot, nem kívánt rajta igazítani, nem szerette a dogmává vált szakmai előírásokat.

Gondolnunk kell publikációinak, illetve azok egy részének ismételt kiadására. Elsőként a pásztorművészet tárgyköréről az Acta Ethnographica-ban németül megjelent három tanulmányát kellene megjelentetni magyar nyelven. Ezek Manga János nagy pásztorművészeti monográfiájának fejezeteit alkották, s magyarul sehol sem adták ki őket. Legjobb lenne egy kötetben publikálni mindhármát (Dunántúl, Alföld, Felföld), de 3 kisebb könyvecskeként is elképzelhető, ha a kiadó abban látna fantáziát.

Nagy divatjuk van manapság az ún. képeskönyveknek. Manga János a legkitűnőbb néprajzi fotográfusok közé tartozott, népéleti felvételei mennyiségi, minőségi és tematikai szempontból is kiemelkedő helyet foglalnak el a hazai fotográfiában. Fényképeiből több kötet is kitelne. Érdemes lenne ezekből különféle válogatásokat eszközölni. Lehetne pl. térben kijelölni a kereteket, s a határ- és faluképektől kezdve a harangozóig vagy a koldusig haladva keresztmetszetet adni a régi faluról. Kelendő kötet lehetne ilyen címen: Falusi élet a Felföldön a 20. század első felében. Valószínűleg kitelne egy képeskönyv a kalendáris népszokásokhoz kapcsolódó fényképeiből is. A válogatás elveit, kereteit az anyagot áttekintő szerkesztő tudja majd pontosabban meghatározni. Magukért beszélnek és kiadóért kiáltanak az itt látható kamarakiállítás fotográfiái: egytől egyig lényeglátásról tanúskodnak, s amellett technikailag is tökéletesek. Olykor többet mondanak, mint a kolumnás szövegek, hosszas kommentárok.

Mielőbb gondolni kell Manga János Palócföld címen a Gondolat kiadónál 1979-ben megjelent remek kis monográfiájának újbóli kiadására is. Ez a kötet régen elfogyott, s azóta új nemzedékek készülődnek az életre. A tárgykör Bakó Ferenc szerkesztésében megjelent négykötetes nagy összefoglalása, a Palócok (Eger, 1989) nem teszi feleslegessé ezt a könyvecskét, mert mindkettő más-más olvasórétegekhez juthat el, s mára már az is elfogyott.

Az említett hagyatéknak csak kisebb részét lehet kiadni, önálló művekben publikussá tenni. Nagyobb része a múzeumi raktárakban és a szak archívumaiban fog maradni. Kézíratos és gépelt jegyzeteinek, hangfelvételen megmaradt interjúinak különös értékét az adja, hogy Manga Jánost őszintén érdekelte az adatközlők személyisége, sorsa, életútja. Nagyon sok alkotó egyéniséget ismert meg a faragó pásztorok, a hangszeren játszó parasztok, a jól éneklő asszonyok, az egyszerű falusi emberek között. Kapoli Antaltól az „Élő népdal” c. rádiósorozatban megszólaltatott névtelen énekesekig sok-sok népi alkotó és előadó személyiség rajzát örököltette meg. Ezt a mélyen együtt érző, empatikus tudósi magatartást sok kortársi ellenpélda ismeretében különösen nagyra kell értékelnünk.

Múzeológiai tevékenységének teljes terjedelmét nem ismerjük. Tárgyakat, főként népi hangszereket már az 1930-as években kezdett gyűjteni a Néprajzi Múzeum számára. Legtöbb

néprajzi, iparművészeti tárggyal a balassagyarmati Palóc Múzeum és a Néprajzi Múzeum gyűjteményeit gazdagította. Egy időben az egri és a miskolci múzeum raktáraiba is sok tárgy került Manga János gyűjtőútjainak eredményeként. Ezek zöme a pásztorművészet körébe tartozó „szép” tárgy, s akad közöttük néhány évszámos darab is. Muzeológusként maga is több kiállítást rendezett, de az általa gyűjtött tárgyak értéke az idő múlásával nőttön nő, s a múzeumok legféltettebb kincsei között van a helyük.

Vezetői megbízást többször is betöltött hosszabb-rövidebb ideig. Tőle tudom – 60 fölött járván őszintén megvallotta –, hogy ki nem állhatta az értekezleteket, a munkától elvonó hivatali ügyintézkést, s fárasztották a munkahelyi súrlódások, a munkatársi és vezetői konfliktusok. Ezekből pedig a Néprajzi Múzeumban és a Népművészeti Intézetben is kijutott neki bőven, hiszen kényes időszakokban bízták rá ezen intézmények vezetését. Manga János került a munkahelyi és a tágabban vett szakmai vitákat. Véleményét inkább szűk körben vagy négy-szemközt mondta el, mindig jól megvilágítva az adott helyzet fonák oldalát, s megmosolyogva az indulatosan hadakozókat.

Az 1960-70-es években a békességet és a nyugalmat mindennél többre becsülte. Vigyázott arra, hogy lehetőleg egyetlen napra se zökkenjen ki a maga által megszabott ritmusból, a gondolatait éppen lefoglaló munkából. Ennek a vigyázatnak és előrelátásnak köszönhetjük, hogy azokban az években annyi könyve, alapos dolgozata jelent meg, s váratlan halála ellenére is gazdag, csaknem teljes életművet hagyott az utókorra.

Közlemények – Mitteilungen

PULSZKY FERENC EMLÉKEZETE

Kupa László

A 19. század magyar históriája nem fukarkodik azokkal a történelmi személyiségekkel, akik a tudomány, az irodalom, a művészet, a politika, a gazdaság egyik-másik, esetleg több területén döntő mértékben hozzájárultak az ország felemelkedéséhez, a polgárosodáshoz. Természetesen jóval kevesebb azoknak a személyiségeknek a száma, akik az említett szférák mindegyikében jelentőset alkottak. Ezen kevesek egyike volt Pulszky Ferenc, aki 1814. szeptember 17-én született a Sáros vármegyei Eperjesen. A család vallon eredetű (De Poulé), előbb Alba herceg üldözései elől Lengyelországba menekülnek, majd a 17. század végén költöztek Sáros vármegyébe. Előkelő földbirtokos, rendezett vagyonú család volt az övék, akiknek viszont protestáns hitük miatt számottevő kormányhivatalra nem lehetett kilátásuk. „Minden előrelátás szerint tehát – írja visszaemlékezésében – az „aurea mediocritas” várt reám, gazdálkodva jóságomom, mint több tekintetes vármegyék előkelő táblabírájára s a protestáns egyház egyik felügyelőjére.”

Abban, hogy életpályája teljességgel más fordulatot vett, anyai nagybátyjának, a szenvedélyes és híres műkincsgyűjtőnek, Fejérvári Gábornak volt meghatározó szerepe. A nagybácsi Eperjesre költözését követően egyre inkább átveszi az ifjú szellemi irányítását. Jó pedagógia érzékkel ösztökélve őt, az ógörög nyelv ismeretét szabta feltételként egy esetleges olaszországi út reményében. Az unokaöccs még túl is teljesítette a penzumot, mivel iskolai tanulmányait is elvégezte és felesküdtött jurátusnak. 1833-ban útnak indulnak: Pozsonyba, Bécsbe, Münchenbe is ellátogatnak, de a közel féléves külföldi út legemlékezetesebb állomásai mégiscsak az itáliai városok: Velence, Róma és Nápoly voltak. A korábban Tasso és August Schlegel, Calderon és Lessing, Walter Scott és Holbach, Voltaire és Rousseau műveit egyaránt olvasó fiatalember számára az élmény szinte leírhatatlan! A Sáros megyei tábla bírói millió tagjainak pozsonyi utazásai is eseményszámba mennek, a császárvárosba történő látogatásuk többéves téma, de hogy egy 20. életévét be nem töltött ifjú közülük ilyen körutazást tegyen, ez már igazi szenzáció! Az itáliai műkincsekkel való megismerkedés pedig nagyban hozzájárul a művészettörténeti-régészeti karrier beindulásához. Régiségtani dolgozata jelenik meg és 20 éves korában a római Institutio di Correspondenza Archeologica tagjává választja. Az igazi hozadék azonban az archeológiai természetűnél jóval gazdagabb. Nemcsak letűnt korok életével, kultúrájával ismerkedik, hanem a telivér jelennel is. Új, jóval szélesebb horizont nyílik meg előtte: a különböző szokások, intézmények megismerésének és a magyarországi viszonyokkal történő összehasonlításnak a lehetősége. Az általa ismert világ tehát tágabb összefüggésrendszerbe helyezhető és hazája helyzete benne értelmezhető.

A külföldi körútról alig érkezett vissza, máris az 1932-36-os pozsonyi országgyűlésen látjuk viszont joggyakornokként. Jurátus éveit azonban nem az országgyűlési ifjak szokásos mulatozásával töltötte, hanem olyan társaságot keresett, ahol főként politikáról folyt a szó. Egy szép júniusi estén ötödmagával elhatározta, hogy szabadelvű társaságot alapítanak „... hol föl-olvasásokat tarthatunk, bizalmasan is társalkodhatunk, az az ifjúság jobb részét a kávéház és

kártyától elvonjuk.” Közéleti aktivitása révén megismerkedik Kölcseyvel, Deákkal, Beöthy Ödönnel, Vukovics Sebővel. Később Pestre megy, ahol kapcsolatba kerül Czuczorral, Bajzával, Vörösmartyval. Wesselényinek is bemutatják, de a találkozóra már Wesselényi vád alá helyezését követően került sor. Közben szorgalmasan készül az ügyvédi vizsgára és 1835-ben kitűnő eredménnyel cenzúrázik. 1836-ban aljegyző lesz vármegyéjében, majd még ebben az évben nagybátyjával ismét hosszabb külföldi körutat tesz. Megismeri Németország északi részét, Angliát, Írországot, Skóciát, Németalföldet, a Rajna-vidéket, Württemberget.

Élményekkel teli külföldi utazások – kisszerű megyei életviszonyok, világirodalmi tájékozódás – a hazai irodalom nagyságaival való személyes találkozás, a kor új vezéreszméivel való megismerkedés – a pezsgőbbé váló hazai közéletben való részvétel, kivétel nélkül világpolgárság és hazafiság eszmei koordinátarendszerében értelmezhető történések. A kezdeti impulzusok, így különösen a német nyelvhez kötődése, valamint a külföldön szerzett benyomásai, inkább a világpolgárság eszményeihez kapcsolják. A hazaszeretetet szűk érzésnek tekinti és a nemzeti kultúra primátusát azért utasítja el, mert akkor az alsóbbrendű kultúra diadalmasodna a nyugat-európai felett. Kikerülve azonban vármegyéje nyomasztó provinciális világából, megismerkedik a nemzeti kultúra több kiválóságával is, és ekkor inkább a hazafiság eszményei válnak hangsúlyosabbá gondolkodásában. A hazafiságot változatlanul szűk érzésnek nevezi, azonban hozzáteszi: „amelyikünket betölt, boldoggá teszi, boldog, kinek hazája van, a nyelv a haza.” A legjobban azonban világpolgárság és hazafiság helyes arányának, szintézisének a kérdése foglalkoztatja. Művészeti érdeklődéséből fakadóan igazán megfelelő tárgyat választott a két eszmény helyes aritmetikájának művelése szempontjából. Hangsúlyozza, hogy a műkincsek megismerésében nemcsak az esztétikai élvezet játszhat szerepet, hanem a művészet a nemzetének egyben a legnemesebb virága. Tudományos törekvéseit további sikerek koronázzák: 1838-ban az MTA levelező, 1840-ben rendes, 1841-ben pedig tiszteletbeli tagjának választja.

A nemzeti eszme mellett másik vezércsillaga a szabadság eszméje, a liberalizmus volt. Míg azonban a nemzet fontosságának felismeréséért elsősorban önmagát kell meggyőznie, addig szabadelvű törekvéseinek megvalósításáért szűkebb pátriájával kell megküzdenie. Kitűnően érzékeltetik hasonló eszmeiségű kortársainak ez irányú nehézségeit, a 30-as évek liberalizmusának vélt reménytelenségét az alábbi sorok: „... liberálisnak lenni annyit jelentett, mint az ellenzékhez tartozni, lemondani a reményről, hogy az ember hivatalt nyerhessen, kitenni magát a feladók titkos rágalmainak, a hivatalos körök gúnyának, melyek még egy külföldre szóló útlevelel elnyerésénél is nehézséget csináltak.” De miben is állt Pulszky liberalizmusa? Nem csupán absztrakt eszmények tárházának tekintette a szabadelvűséget, hanem ennél jóval szélesebb értelemben és pragmatikusan fogta fel azt. Természetesen maga is lelkesen vallja a reformkorban divatozó szabadelvű nézeteket, de ennél többet is tesz, amikor az életvezetési elv rangjára emeli a liberalizmust. Ennek alapján tudja az embert belső értéke és nem rendi állása szerint becsülni. Házassága szintén jól példázza a szabadelvű eszmények gyakorlati megvalósulását. Visszaemlékezésében írja, hogy igazi, egyenrangú társra vágyott, akivel megoszthatja minden gondját. Ritka még ez a felfogás ebben a korban és nemcsak Magyarországon. A bécsi polgárlány, Walter Terézia pedig bizonyágát adja, hogy nemcsak jó feleség és anya, hanem igazi társ tud lenni és nemcsak házasságuk napfényesebb korszakaiban, hanem az emigráció keserű éveiben is. Elvesztése Pulszkyban nagyon mély nyomokat hagy, érzelmi, cselekvési aktivitását hosszabb időre jelentősen korlátozza. Vallási felfogása is eltér a megszokottól. A protestáns felekezethez tartozása miatt úgy véli, hogy a közéletben háttérbe szorul a katolikus vallású kortársaihoz képest. Ez a felismerés azonban nem protestantizmusát mélyíti el, hanem új, a kor kívánalmainak megfelelő vallási útkeresésre ösztönzi. Lamennais-t olvasva állapítja meg

1834-ben: „... inognak már a kereszténység alaposzlopai, mert az az emberiség férfikorának nem felel meg ... új vallásnak kell a régi helyére lépni ... ez a szabadság vallása.” Így jut el egyfajta laikus vallásosságig és az egyik szabadkőműves páholy nagymestere lesz. Szabadelvűségének azonban legjelentősebb, mert egyéniségét leginkább reprezentáló jellemvonása, szuverén intellektusa és látásmódja. Az eredetiségnek, az egyéni hangnak köszönheti publicisztikai pályakezdését is: alig huszonegy évesen, a hazánkban is olvasott, angsburgi Allgemeine Zeitung tudósítója lesz. Elutasítja a tekintélyelvűség minden formáját, képtelen a rangtartó, hivalkodó, a nem valóságos teljesítményen nyugvó tekintély tiszteltetére.

Politikai pályája igazából a 30-as évek második felében veszi kezdetét. Az 1839-40-es országgyűlésen már mint Sáros megye követe vesz részt. Képviselőségének talán legfontosabb hozadéka – az olyan politikusokkal történő megismerkedésén túlmenően, mint Deák Ferenc, Klauzál Gábor, Beöthy Ödön –, a kodifikációs munkálatokba történő bekapcsolódása volt, ti. ő lett a polgárosodás egyik fontos állomását jelentő váltókodeks megalkotását előkészítő bizottság jegyzője.

A kodifikációs tapasztalatokra nagy szüksége lesz, már 1843-ban. Ekkor alakul meg ugyanis az az országos bizottság, amelyiknek feladata lesz a büntetőtörvény-javaslat kidolgozása. A munka első számú résztvevője Deák Ferenc lesz, viszont őt rögtön Pulszky követi. Ő az, aki közvetíti a bizottság és a nagytekintélyű német büntetőjogász, Mittermaier között. A törvényjavaslat jelentőségét és kapcsolódását a fejlett jogelvekhez, mi sem példázza jobban, mint a halálbüntetés intézménye eltörlésének kezdeményezése.

A hazai politikai programok és a körülöttük zajló viták őt is politikai állásfoglalásra készítik. Kezdetben legközelebb az övéihez Széchenyi nézetei állnak, azonban Kossuth színrelépése után az ő követőjévé válik. A két nagy státusférfi koncepciója közötti választásban nagy szerepet játszott Kossuth elnyűhetetlen dinamizmusa, valamint Széchenyi túlzottan aggályoskodónak tűnő álláspontja és egyre erősödő elszigetelődése. A lehangsúlyosabb szempont azonban a kossuthi lelkesedés és radikalizmus lehetett, amely szinte állandóan gerjesztette és táplálta a hazai reformtörekvéseket. Az egyik nagy korkérdést, a vármegyei önkormányzat problémáját tekintve is Kossuth álláspontjához áll közelebb. Egyetért ugyan jóbarátjának, Eötvös Józsefnek a nemesi vármegye elavultságát hangsúlyozó álláspontjával, de nem kívánja az önkormányzati státus azonnali megváltoztatását, mert ezáltal a Habsburg-kormányzat központosító törekvéseinek egyedül gátat szabó intézményét számolná fel. A vármegyei önkormányzat modernizálásának gondolatát tehát elfogadja, azonnali kivitelezését azonban az aktuális politikai helyzetben súlyos hibának tartja.

A büntetőtörvény-javaslatlalt kapcsolatos munkálatait követően ismét visszavonul a politikai közélettől: megint Itáliába utazik, majd a művészetek és a publicisztika felé fordul.

A helyszínen találjuk a 48-as bécsi forradalom kitörésekor, sőt ő terjeszti Kossuth március 3-i beszédét a bécsi diákság körében. Március 15-e hatására Pestre siet, és 16-án este már tagja a Közcseudi Bizottmánynak. Neve az első magyar felelős kormány megalakításakor a miniszterjelöltekéi között forog és Pozsonyból mint Kossuth államtitkára és a közcsend fenntartása érdekében kinevezett kormánybiztos tért vissza. Bármelyik megbízatás önmagában is emberfeletti próbatételt jelentene a lázas átalakulás viszonyai közepette, hát még a kettő együtt! De Pulszky győzi a feladatokat. Csak távirati stílusban említve a legfontosabb teendőket: a fővárosi közrend fenntartása, a nemzetőrség megszervezése, a fehérvári zsidóüldözés megszüntetése, a pénzügyminisztérium jogszabálytervezeteinek elkészítése.

1848 nyarától azonban talán még fontosabb megbízatás vár rá. A király személye körül miniszter, herceg Esterházy Pál mellé kerül államtitkárnak. Kiválasztására azért került sor, mert olyan fajsúlyos közéleti személyiség volt, aki ismerte a bécsi viszonyokat és közismerten tántoríthatatlan híve volt a 48-as forradalom törekvéseinek. Nagy elszántsággal és hazafiúi ügybuzgalommal végzi megbízatását, amely szeptember elejétől, Esterházy lemondásától még nehezebbé válik. Igyekszik minél több hasznos információt továbbítani az osztrák kormány terveiről, megkísérli visszatartani Lamberg grófot a számára tragikus kimenetelű magyarországi küldetésétől és nem utolsósorban abban, hogy a kritikus szeptemberi, októberi hónapokban a bécsi nép magyarbaráttá vált, Pulszkynek oroszlánrésze volt. Október 5-én beosztásából felmentették, de a Honvédelmi Bizottmány ezt az aktust nem ismerte el törvényesnek, visszaküldte őt Bécsbe, több jelentős megbízatással. Közülük a legfontosabb az volt, hogy az osztrákoknál érje el a magyar sereg meghívását, hogy felmentsék a Jellasics és Windischgrätz seregei által szorongatott Bécset. Pulszky ezzel a cselekedetével nyíltan a forradalmi küldetés útjára lépett, arra a területre, ahová ekkor még talán Kossuth sem merészkedett. Bécs forrongó és a magyar szabadság ügyével szimpatizáló népében látja a legfőbb szövetségest, ezért amikor október 19-én, élete kockáztatásával elhagyja a körülzárt Bécset és Kossuthhoz siet, ismételten Bécs felszabadítása mellett érvel. Számára már ekkor világos, hogy a magyar szabadság ügyét többé nem alkotmányos intézmények, hanem a minél szervezettebb, ütőképesebb hadsereg biztosítja.

1949 januárjának első hetében – máig nem tisztázott körülmények között – Kossuth Palmerston angol külügyminiszterhez küldi őt. Ekkor már az osztrák kormány vérdíjat tűz ki a fejére. Családja hátrahagyásával Galicián át jut el Párizsba, majd Londonba.

Ekkor még nem is sejtheti, hogy több mint másfél évtizedes emigráció vár rá. Jelentékeny szervezési feladatokat lát el, melyek közül a legjelentősebb Kossuth angliai majd amerikai útjának megszervezése volt. Tudjuk, hogy a magyar szabadság ügyét nagy rokonszenv övezte a közvélemény részéről, de a kormánytényezők részéről a külpolitikai érdekek mérlegelése jóval fontosabb volt. A nagyhatalmi politika realitásainak mérlegelésén túlmenően azonban egy jóval fontosabb felismerés is hozzájárul az emigráció legfőbb célkitűzésének, a külföldi segítség megnyerése gondolatának háttérbeszorulásához. A magyar szabadság, függetlenség megvalósítását nem szabad külső erőktől, a külföldi fegyveres beavatkozásától remélni, hanem azt belülről, a nemzet ön maga érheti el. Pulszky is eljut e felismerésig és amikor Kossuth 1860-ban Itáliába küldi, hogy III. Napóleonnak a magyar szabadság ügyétől történő elfordulása után Viktor Emánuel kormányánál képviselje a magyar érdekeket, rádöbben, hogy Cavour miniszterelnök nem fogja valóra váltani a fegyveres segítségre vonatkozó piemonti ígéreteket. Egyértelműen megbízója tudomására adja, hogy vagy egy kétséges kimenetelű Garibaldi expedícióval kell számolni, vagy Kossuth nyugodjék bele abba, hogy nem ő, hanem Deák fogja a nemzet sorsát intézni. Ez az üzenet a kettőjük közötti kapcsolat megromlását eredményezi majd.

Az emigrációban töltött évek mégsem bizonyultak eredménytelennek. A különböző kultúrákkal (angol, amerikai, olasz) történő megismerkedés, olyan híres közéleti és politikai személyiségekkel, mint Mazzini, Garibaldi, Cavour, Cobden, Ledru Rollin, Herzen való kapcsolattartás, a társasági élet olyan élményeket és ismereteket jelentenek, amelyek kamatoztatására majd később lesz lehetősége.

Otthonról is egyre több bizakodásra okot adó hírt kap. Az 1860-61-es országgyűlés, az ott megjelenő politikai törekvések reménykeltőek és meggyőzik őt a hazai politikai változások lehetséges voltáról. A távollétében Világos után halálraítélt, ötvenedik életévét meghaladó férfi

reménykedhet a közeli hazatelepülésben. Vágya azonban csak kettős családi tragédia árán teljesülhetett. A bátor, hűséges és mindig segíteni tudó hitvesének és fiatal leányának halála az, amely lehetővé teszi számára a hazatérést 1866-ban. Mivel ekkor még nem született meg az általános amnesztia és Pulszky egyéni kegyelmet nem akart kérni, Eötvös József közbenjárására az uralkodó engedélyezte előbb a hazatérést, majd a hazatelepülést. Ferenc József ez utóbbi ügyében fogadta őt audiencián és megígértette vel, hogy nem fog akadályt gördíteni a kiegyezés útjába. Ezt a feltételt ugyan Pulszky elfogadta, de nem hagyott kétséget afelől, hogy nem udvaroncnak való.

Alig egy év elteltével, 1867-ben számára is lehetőség nyílik a politizálásra. Életútja alapján joggal gondolhatnánk, hogy fényes politikai karrier előtt állt az emigráció egyik vezéralakja, és bizonyosan számíthatott miniszteri bársonyszékre. Politikai karrierje azonban csak a képviselői mandátum megszerzésére szorítkozott. Tanácsait, közreműködését igénybe veszik a kormányok, de magas politikai állásba nem részesítik, tekintély volt a politikai életben, de nem lehetett politikai hatalom. Amikor a mellőzés okait keressük, első helyen a Kossuthoz fűződő jó viszonyt említhetjük. Kétségtelen, hogy Pulszky a deáki utat tartja helynek, de aki majdnem másfél évtizeden keresztül olyan közeli munkatársa volt Kossuthnak, mint ő, nem könnyen függetleníthette magát a Kossuth politikai terveiről alkotott véleményektől. A másik fontos magyarázó tényező az lehet, hogy Pulszky egyáltalán nem volt részese azoknak a hazai politikai folyamatoknak, amelyek az 50-es évek végén vették kezdetüket és a kiegyezés fokozatos előkészítését jelentették. A Burghban bizonyára jól emlékeztek még Pulszkynek a 48-as bécsi felkelés kiobbantásában játszott valós vagy vélt szerepére. Nem lehetett elhanyagolható tényező az a korabeli mércével mérve radikális demokrata értékrend sem, amely őt egy időre a forradalmi népmozgalmak hívévé tette. Az olyannyira érzékennyé váló egyházi kérdést tekintve, már a kiegyezést jóval megelőzően olyan nézetek hirdetője, amelyek valójában a századvégén válnak szélesebb körben elismertté. De megemlíthetjük, hogy ő az első a hazai írók közül, aki 1867-ben „1848” címmel erősen radikális nézeteket tükröző lapot indít.

Politikai mellőzöttségét, melyet nagy önfegyelemmel viselt, segítenek feledtetni a közélet más területein elért sikerei. A Nemzeti Múzeumot, melynek igazgatója lett, megnyitotta – ma így mondanánk – a tudományos ismeretterjesztés előtt. Az ő direktorsága idején a Múzeum gyűjteménye jelentősen gyarapodott, mely gyarapodást önzetlen adományaival is segítette. Nemhiába állapította meg az egyik kortárs róla: „.... az agya és a szíve volt a Nemzeti Múzeumnak.” Tevékenysége nem korlátozódott az ország legnagyobb múzeumának megszervezésére, hanem kiterjedt a hazai múzeumi hálózat létrehozásában való aktív részvételre is. A tudományos közéletben az MTA alelnökeként kamatoztatja kivételes tudását, tapasztalatait és kapcsolatrendszerét. Tudományos pályája betetőzésének tekinthető 80 éves korában megjelenő „Magyarország archeológiája” című kétkötetes grandiózus munkája, amelyben összefoglalja a hazája földjén élt népek ránk maradt tárgyi emlékeivel kapcsolatos tudnivalókat. Publicisztikáján belül első helyen az „Életem és korom” című memoárját szükséges kiemelni, amely nemcsak azért örökbecsű munka, mert a reformkortól kezdve, a szabadságharcon, az emigráció évein keresztül a kiegyezésig, az események hihetetlenül gazdag tárházát mutatja be, hanem tárgyi-lagossága, a vizsgálati szempontok sokszínűsége miatt is az. Ügyszinten jelentős az „Ábránd és valóság” című gyűjteménye, melyben archeológiai – esztétikai eszmeifuttatásain túl híres kortársairól (Deák Ferencről, Dessewffy Aurélról, Eötvös Józsefről) hiteles és eleven portrékat rajzol.

A társasági élet területén szinte önálló „műfajt” honosított meg, a Puszky-bálokat. A szombatonként, pazar műkincsekkel berendezett otthonában vidám szórakozásra gyűjtötte

egybe azokat az embereket, akiket a tudomány, az irodalom, a művészet, a politika művelése, a hivatalnoki munka a hét többi napján egymástól elválasztott. De nemcsak a hétfégi kellemes, de ugyanakkor az elmét is pezsdítő időtöltés színhelye volt a Pulszky-ház, hanem mintegy a házigazda szellemi kisugárzásának hatásaként, a szabadelvű társasági érintkezése is. A kortárs emlékeire támaszkodva: „... az öregek a fiatalokkal, a híresek a kezdőkkel, a szakemberek a laikusokkal mulattak fesztelen társalgásban. A szellemi arisztokrácia demokratizálása volt ez, és még azok is, akik künn az életben nagyképűsködtek, e körben természetes viselkedési formákat öltöttek, annyira nem tűrte meg a feszítést, a pózokat ez a légkör.”

Politikai mellőzöttségéért főleg fia, Ágost remélt sikereivel kívánta magát kárpótolni. Hazatérését követően, társaságban büszkén mondogatta: „Neveltem nektek egy minisztert, ez Guszti fiam.”, sőt még asszisztenciát is vállalt volna mellette: „Én már nem leszek miniszter, hanem, ha Guszti fiam miniszter lesz, beállok hozzá államtitkárnak.” A kivételes lehetőségű fiú valóban komoly tudományos és politikai eredményeket mondhatott magáénak, pedig mindössze 55 évet élt. Huszonhat évesen a jog- és állambölcselet magántanára, majd 29 éves korában professzora lesz, az MTA levelező tagjává választják, ő lesz a nagyhírű Társadalomtudományi Társaság első elnöke, tucatnyinál több tanulmányt ír, jog- és állambölcseleti főműve angol nyelven is elismerést vált ki. A politika területén pedig harminc évi aktív országgyűlési képviselőség, delegáció tagság és ha nem is miniszterség, de kultuszminisztériumi államtitkárság az elért eredmény. Mégis egyik kortársa azt állapította meg róla, hogy „Pulszky Ágostnak voltak sikerei, de nem volt sikere.” Ez az értékelés a fent említett eredmények ismeretében sem tekinthető elhibázottnak, hiszen egy életút megítélése nemcsak a megélt életsors alapján lehetséges, hanem a benne rejlő és az azt feszítő lehetőségek, a talentum szempontjából is, és ezzel a mércével mérve nem nevezhető maradéktalanul sikeresnek Pulszky Ágost életpályája. Ha az okokat kutatjuk, akkor már-már a Pulszky-szindróma névvel is illelhető tünetegyüttest emelhetjük ki. A Pulszky-fiú is olyan határozott, kifejeződéses elvekkel, nézetekkel rendelkezik a tudomány és a politika világában egyaránt, mely tulajdonsága jóformán önmagába zárt egyéniséggé teszi őt. Személyiségének ez a fajta szuverenitása a legfőbb forrása tulajdonképpen magányosságának is.

Pulszky Ferenc másik fia, Károly, aki a londoni emigrációban született, szintén jelentős közéleti szerepet töltött be Magyarországon. Bölcsészdoktorként ő folytatja apja művészeti pályáját. Előbb az Iparművészeti Múzeum, majd az Országos Képtár igazgatója, több kiállítás rendezője és az MTA levelező tagja lesz, sőt országgyűlési képviselőnek is megválasztják. A művészethez kapcsolja házassága is: feleségül veszi Márkus Emília színművésznőt. A Pulszky-család elleni politikai támadássorozat keretében, de saját könnyelműségének is felróhatóan, sikkasztással vádolják, sőt vizsgálati fogságba is helyezik. Időközben elmeegógyintézetbe kerül és hiába ejti a királyi ítélőtábla a vádat ellene, lelki békéjét már soha nem nyeri vissza. Ausztráliába utazik, és 1899-ben Brisbaneben agyonlövi magát.

Amilyen hirtelen tűnt fel a Pulszky-família a közéletben oly hamar alá is hanyatlik csillagzatuk. Az utókorra maradt azonban életművük, eleven mementójaként egy nagy tehetségű, jobb sorsra érdemes család kivételes hazaszeretetének és alkotókedvének.

NON GRADIMU' FIDEMUS OMNIA. NON
FIDEMUS OMNIA. NON GRADIMU' FIDEMUS.